

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

A. Muxtarov, A. Boboyev

MANTIQQ

O'quv qo'llanma

TOSHKENT

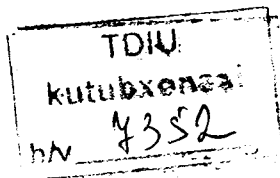
5 (07)
1-82

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

A. Muxtarov, A. Boboyev

MANTIQ

O'quv qo'llanma

Toshkent - 2016

Muxtarov A., Boboyev A. Mantiq. O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2016. -106 b.

Ushbu o'quv qo'llanmada "Mantiq" fani bo'yicha davlat ta'lim standarti va o'quv dasturida nazarda tutilgan barcha asosiy masalalar aniq va tushunarli shaklda ko'rib chiqilgan. Mavzularni yaxshi o'zlashtirishga yordam beradigan mashq va masalalar keltirilgan.

Mazkur qo'llanma fan yuzasidan asosiy bilimlarni tez o'zlashtirish va sinov hamda imtihonlarga pishiq-puxta tayyorlanishga imkon beradi. Talabalarning tafakkuri to'g'ri, fikrlash qobiliyati aniq bo'lishiga yordam beradi.

Oliy o'quv yurtlari bakalavr, magistratura, izlanuvchi va tadqiqotchilar hamda ushbu soha bilan qiziquvchilar uchun tavsiya etiladi.

Mas'ul muharrir prof. f.f.d. prof., I. Saifnazarov

Taqrizchilar: f.f.d., prof. O. Fayziyev.

© -Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, 2016.

MUNDARIJA

1. Mantiq fanining predmeti va uning ilmiy bilim tizimidagi ahamiyati.....	5
2. Mantiq rivojining asosiy tarixiy bosqichlari.....	6
3. Ayniyat qonuni va uning tafakkurga talablari.....	7
4. ʌozidlik qonuni va uning inson faoliyatidagi ahamiyati.....	8
5. Uchinchisi istisno qonuni va uning bilishdagi roli.....	8
6. Yetarli asos qonuni va uning bilishdagi roli.....	9
7. Tushuncha tafakkur shakli sifatida.....	11
8. Tushunchalarni hosil qilishning mantiqiy usullari.....	11
9. Tushunchaning mazmuni va hajmi.....	12
10. Tushuncha mazmuni bilan hajmi o'rtasidagi teskari munosabat qonuni.....	13
11. Tushunchalar turlari.....	13
12. Tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar.....	15
13. Tushunchalarni umumlashtirish va chegaralash.....	17
14. Tushunchani ta'riflash. Ta'rif - turlari.....	18
15. Tushunchalarni ta'riflash qoidalari.....	19
16. Tushunchalarni bo'lishning mantiqiy operatsiyasi. Bo'lish turlari.....	20
17. Bo'lish qoidalari.....	21
18. Tasniflash.....	22
19. Hukm: uning mohiyati va bilishdagi roli.....	27
20. Hukmlarning mantiqiy tuzilishi.....	28
21. Oddiy hukmlar turlari.....	29
22. Oddiy hukmlarning birlashgan tasnifi.....	30
23. Ajratuvchi va istisno etuvchi hukmlar.....	31
24. Hukmlarda atamalarning taqsimlanishi.....	32
25. Murakkab hukmlar.....	34
26. Murakkab ajratuvchi (diz'yunktiv) hukmlar.....	34
27. Shartli (implikativ) hukmlar.....	36
28. Ekvivalentli hukmlar (ikkilama implikasiya).....	36
29. Oddiy hukmlar o'rtasidagi mantiqiy munosabatlar.....	37
30. Murakkab hukmlar o'rtasidagi mantiqiy munosabatlar.....	39
31. Hukmlarning modalligi. Epistemik modallik.....	40
32. Deontik modallik.....	41
33. Aletik (chin) modallik.....	42
34. Savollarning mantiqiy tavsifnomasi.....	43
35. Javoblarning mantiqiy tavsifnomasi.....	44
36. Xulosa tafakkur shakli sifatida. Xulosalar turlari.....	50
37. Bevosita deduktiv xulosalar: o'zgarish.....	51
38. Bevosita deduktiv xulosa: aylantirish.....	52
39. Bevosita deduktiv xulosa: predikatga qarama-qarshi qo'yish.....	53
40. Mantiqiy kvadrat bo'yicha bevosita deduktiv xulosa chiqarish.....	54
41. Sodda qat'iy sillogizm, uning tuzilishi v aksioma.....	56
42. Sodda qat'iy sillogizm atamaları qoidalari.....	56
43. Sodda qat'iy sillogizmnıng asoslari qoidalari.....	57

Mantiq shaxsning o'zini o'zi anglashi, intellektual rivojlanishiga ko'maklashib, unda ilmiy dunyoqarashning shakllanishiga yordam beradi.

Faoliyati odamlarning taqdiriga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan ommaviy axborot vositalari vakillari va tibbiy xodimlarning mantiqni bilishi ayniqsa muhimdir.

2. Mantiq rivojining asosiy tarixiy bosqichlari

Mantiq tarixi jamiyat taraqqiyoti tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Odamlarning mehnat-moddiy-ishlab chiqarish faoliyatining rivojlanishiga qarab ularning fikrlash qobiliyatlari ham takomillashganki, bu tafakkurning o'zi, uning shakllari va qonunlarining tadqiqot obyektiga aylanishiga olib keldi.

Tarixning guvohlik berishicha, ayrim mantiqiy muammolar eramizdan ilgarigi I ming yillikda oldin Qadimgi Hindiston va Xitoy, so'ngra Qadimgi Gretsiya va Rimda vujudga kelgan. Ular sekin-asta izchil bilimlar tizimi, mustaqil fan bo'lib shakllana boshlagan.

Fanlar va notiqlik san'atining rivojlanishi mantiqning vujudga kelishida asosiy sabablar bo'lgan. Fan xulosalar va dalillarni nazarda tutadigan nazariy fikrlashga asoslanadi. Shu tariqa bilimning shakli sifatidagi tafakkurning o'zini tadqiq qilish zaruriyati kelib chiqadi. Notiqlik san'ati, avvalo, ko'p sonli auditoriya sud majlislarida aql-idrokni larzaga soladigan, tinglovchilarni u yoki boshqa fikr tomonga og'ishga majbur qiladigan ishonitiruvchi kuch sifatida namoyon bo'lgan. Mantiq nutqlarning ushbu majburlovchi kuchi sirini ochib berishga urinish tarzida paydo bo'ladi.

Qadimgi Gretsiyada mantiqni Parmenid, Zenon, Demokrit, Suqrot, Platon ishlab chiqishgan. Antik davrning eng buyuk mutafakkiri, Platonning shogirdi – Aristotel (eramizdan ilgarigi 384-322 yillar) esa mantiq fanining asoschisi hisoblanadi. U mantiq bo'yicha bir qator asarlarni yozgan bo'lib, bu asarlari keyinchalik "Organon" (bilim quroli) degan umumiy nom ostida to'plam xoliga keltirilgan. Aristotel o'z asarini analitika deb atagan, "mantiq" atamasi esa ilmiy muomalaga keyinroq, eramizdan ilgarigi IV asrda kirib kelgan.

Qadimgi Gretsiyada mantiqni Aristoteldan keyin stoiklar ishlab chiqishgan. Qadimgi Rimlik siyosiy arboblari TSitseron va Kvintilian, arab tilida ijod qilgan olimlar – Al-Forobiy, Ibn Rushd, o'rta asrlardagi Yevropalik xosofastlar – U.Okkam, P.Abelyar ham mantiq rivojiga katta ulush qo'shishgan.

Yangi zamon davrida fan rivoji yangi turki oldiki, bu, o'z navbatida, mantiq sohasidagi tadqiqotlarni kengaytirishga imkon berdi. Taniqli olim va faylasuf F.Bekon (1561-1626) "Yangi Organon" nomi ostidagi o'z tadqiqotini e'lon qildiki, bu bilan u ushbu asar Aristotelning "Organon"ini to'ldirib, insonning bilim shakllari haqidagi tasavvurini kengaytiradi, deb gipoteza qiladi. Bu asarda induktiv uslublar asoslari jamlangan bo'lib, ular keyinchalik D.S. Mill (1808-1873) tomonidan takomillashtirildi va hodisalar o'rtasidagi sababiy aloqalarni belgilash uslublari degan nom oldi (Bekon-Mill uslublari).

1662-yilda keyinchalik mashhur bo'lib ketgan "Por-Royal mantig'i" degan darslik nashrdan chiqdi. Uning mualliflari P. Nikol va A. Arno R. Dekartning (1596-1650) metodologik tamoyillariga asoslangan mantiqiy ta'limotni yaratishdi.

Aristotel ta'limoti asosida yaratilgan mantiq XX asr boshigacha amal qilib keldi. XX asrda nemis olimi va faylasufi Leybnits (1646-1716) g'oyasiga asoslangan, fikrlarni

hisoblashlarga olib kelish mumkinligi haqidagi ramziy (matematik) mantiq paydo bo'ldi. Bunday mantiq XIX asr o'rtalarida shakllana boshladi. Uning rivoji J. Bul, A.M.De-Morgan, Ch. Pirs, G. Frege, rus mutafakkirlari P.S. Poretskiy va E.L. Bunitskiy va boshqalar nomlari bilan bog'liqdir. B.Rassel va A.Uaytxedning 1910-1913 yillarda bosilib chiqqan 3 jilddan iborat Principia Mathematica asari ramziy mantiq bo'yicha ilk kapital asar bo'ldi. U mantiqda keskin burilish yasadi.

Dialektik mantiq g'oyalari antik va qadimgi Sharq falsafasiga borib taqaladi, lekin uni faqat nemis klassik falsafasi vakillari: Kant (1724-1804), Fixte (1762-1814), Shelling (1775-1854) va ayniqsa dialektikaning asosiy qonun kategoriya, g'oyalarni obyektiv idealizm nuqtai nazaridan izchil uzil-kesil ifodalab bergan Gegelgina (1770-1831) takomiliga yetkazdi.

3. Ayniyat qonuni va uning tafakkurga talablari

Tafakkur qonuni yoki mantiqiy qonun – bu xulosa jarayonida fikrlarning zaruriy, muhim bog'lanishidir.

Tafakkur qonunlari insonning irodasi va xohish-istagidan qat'i nazar shakllanadi. Voqelikdagi predmetlarning nisbiy barqarorligi, sifat jihatdan aniqligi, o'zaro bir-biri bilan bog'liqligi ularning obyektiv negizini tashkil etadi.

Mantiq ko'plab mantiqiy qonunlar orasidan ortirta asosiy, mantiqiy tafakkurning tub xususiyatlarini ifodalaydigan qonunlar – uning aniqligi, ziddiyatsizligi, izchilligi va asoslilikini ajratib ko'rsatadi. Bular – ayniyat, (ziddiyat, uchinchisi istisno va yetarli asos qonunlaridir. Ular qanday mantiqiy shaklda kechishidan va qanday mantiqiy operatsiyani bajarishidan qat'i nazar har qanday muhokamada amal qiladi.

Ayniyat qonuni. Xulosa jarayonida har qanday fikr muayyan, barqaror mazmunga ega bo'lishi kerak. Tafakkurning ushbu tub xususiyatini ayniyat qonuni ifodalaydi: xulosa jarayonida har qanday fikr o'zi o'ziga aynan o'xshaydigan bo'lishi kerak (a degani a dir yoki $a = a$ dir, bunda a deganda har qanday fikr tushuniladi).

Ayniyat qonuni $r \rightarrow r$ (agar r bo'lsa, unda r dir) formulasi orqali ifodalanishi mumkin, bunda: $r -$ har qanday fikr, $\rightarrow$ implikasiya belgisi.

Ayniyat qonunidan shunday ma'no kelib chiqadi: turli fikrlarni aynan bir xil deb bilmaslik kerak, aynan bir xil fikrlarni aynan o'xshash bo'lmagan fikrlar deb qabul qilmaslik lozim. Xulosa jarayonida ushbu talabning buzilishi ko'pincha tilda aynan bir xil fikrning turlicha ifodani berishi bilan bog'liqdir.

Boshqa tomondan olganda, ko'p ma'noli so'zlarning ishlatilishi turlicha fikrlarning xatoga yo'l qo'yib aynan bir xillashtrishga olib kelishi mumkin. Masalan, jinoyat huquqida "jarima" so'zi orqali Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan jazo chorasi ifodalanadi, fuqarolik huquqida esa bu so'z ma'muriy ta'sir ko'rsatish chorasini ifodalaydi. Shubhasiz, bunday so'zni birdek ma'noda ishlatish mumkin emas.

Turli fikrlarning aynan bir xillashtrilishi ko'pincha kasb-hunar, ta'limda va shu kabilardagi tafovutlar bilan bog'liqdir. Mutaxassislar ayrim tushunchalarni aniq ma'noda qo'llamasalar, bu ko'pincha chalkashlikka, noaniqlikka olib kelib, ish mohiyatini aniqlashni qiyinlashtiradi.

Turli tushunchalarning aynan bir xillashtrilishi mantiqiy xatodan – anglab yetilmagan va ataylab qilingan tushunchaning almashtirilishidan iborat bo'ladi.

Ayniyat qonuni talablariga rioya qilish tushunchalarni ularning aniq ma'noda ishlatishni taqozo etadigan ishida muhim ahamiyatga egadir.

4. Nozidlik qonuni va uning inson faoliyatidagi ahamiyati

Mantiqiy tafakkur nozidlik (noziddiyat) bilan tavsiflanadi. Ziddiyatlar fikrni buzib, bilish jarayonini qiyinlashtiradi. Tafakkurning nozidligi talabi formal-mantiqiy nozidlik qonunini ifodalaydi: ikkita bir-biriga mos kelmaydigan hukmlar ayni bir vaqtda chin bo'lishi mumkin emas; juda bo'lmaganida, ularning bittasi albatta xato bo'ladi.

Ushbu qonun quyidagi tarzda shakl topadi: a ning a emasligi noto'g'ri (bittasi ikkinchisini rad qiladigan ikkita fikrning haqiqiy bo'lishi mumkin emas). U shunday formula: $\neg(r \wedge \neg r)$ bilan ifodalanadi (r va $\neg r$ emas ning ayni bir vaqtda chinligi xato). r deganda har qanday fikr, $\neg r$ deganda esa $\neg r$ fikrning rad qilinishi tushuniladi, butun formula oldidagi $\neg$ belgisi – $\wedge$ konyunksiya belgisi bilan birlashgan ikkita fikrning raddiyasidir.

Nozidlik qonuni barcha bir-biriga mos kelmaydigan hukmlarga nisbatan amal qiladi.

Shunisi tushunarliki, agar hukmlardan birida predmetga bir belgining mansubligi tasdiqlanib, boshqasida – ushbu predmetga mazkur belgining mansubligi rad qilinadigan bo'lsa (1) va agar gap turli predmetlar to'g'risida boradigan bo'lsa (2), unda hukmlar o'rtasida ziddiyat bo'lmaydi.

An'anaga muvofiq ushbu qonunni ziddiyat qonuni deb atash qabul qilingan. Biroq – nozidlik qonuni – degan nomi uning haqiqiy ma'nosini aniqroq ifodalaydi.

Agar biz turli vaqtlarda hamda (yoki) har xil vaziyatlarda ko'rib chiqadigan bir predmet xususida nimanidir tasdiqlab, yana shuning o'zini rad qiladigan bo'lsak, unda ziddiyat bo'lmaydi.

Bizning fikrimizni band qilgan ayni bir predmet har xil munosabatlarda ko'rib chiqilishi mumkin. Masalan, talaba K. haqida uning bilimlari institutga o'qishga kiradigan shaxslarga qo'yiladigan talablarga javob beradigan bo'lsa, uni nemis tilini yaxshi bilar ekan, deb aytish mumkin. Biroq tarjimon bo'lib ishlash uchun bu bilimlar yetarli bo'lmaydi. Bunday holda biz: "K. nemis tilini yaxshi bilmas ekan"; deb aytishga haqlimiz. Ikki hukmda K.ning nemis tilini bilishi har xil talablar nuqtai nazaridan ko'rib chiqilayaptiki, binobarin, bu hukmlar ham bir-biriga zid emas.

Nozidlik qonuni mantiqiy tafakkurning asosiy xususiyatlaridan biri – tafakkurning zid kelmasligi, izchilligi xususiyatini ifodalaydi. Uni ongli ravishda qo'llash o'zining va o'zgalarning fikrlaridagi ziddiyatlarni aniqlash va bartaraf etishga yordam berib, fikrlar va harakatlardagi har qanday noaniqlik, noizchillikka nisbatan tanqidiy munosabatni yuzaga keltiradi.

5. Uchinchisi istisno qonuni va uning bilishdagi roli

Nozidlik qonuni barcha bir-biriga mos kelmaydigan hukmlarga nisbatan amal qiladi. Hukmlarning bittasini albatta xatodir, deb belgilaydi. Ikkinchi hukm haqidagi masala ochiqliciga qolaveradi: u chin ham, xato ham bo'lishi mumkin.

Uchinchisi istisno qonuni faqat bir-biriga zid keladigan (kontradiktor) hukmlarga nisbatan amal qiladi. U quyidagi tarzda shakl topadi: ikkita bir-biriga zid keladigan hukmlar ayni bir vaqtda xato bo'lishi mumkin emas, ularning biri chin bo'lishi zarur: a

yoki b, yoxud b emas bo'ladi. Muayyan faktning tasdig'i yoki uning raddiyasi chin bo'ladi.

Ikkita hukmdan birida har bir predmet haqida muayyan ko'plik tasdiqlanadigan (yoki rad qilinadigan), boshqasida esa – ushbu ko'plikning muayyan qismi haqida raddiya beriladigan (tasdiqlanadigan) hukmlar bir-biriga zid keladigan (kontradiktor) hukmlar deyiladi. Bunday hukmlar ayni bir vaqtning o'zida chin ham, xato ham bo'lishi mumkin emas: agar ularning biri chin bo'lsa, unda boshqasi xato bo'ladi va aksincha. Masalan, agar: "O'zbekistonning hamma fuqarolariga xususiy mulkka ega bo'lish huquqi kafolatlanadi" degan hukm chin bo'lsa, unda: "O'zbekistonning ayrim fuqarolariga xususiy mulkka ega bo'lish huquqi kafolatlanmaydi" degan hukm xatodir. Shuningdek bir predmet haqidagi ikkita hukmning bittasida nimanidir tasdiqlanib, boshqasida xuddi shu narsaning o'zi rad etiladigan hukmlar ham bir-biriga zid keladigan bo'ladi. Masalan: "P.Falsafadan imtixon topshirdi" va "P. Falsafadan imtihon topshirmadi". Ushbu hukmlarning biri albatta chin bo'lib, boshqasi albatta xato bo'ladi.

Ushbu qonunni shu tarzda yozib qo'yish mumkin: $r \vee \neg r$.

Nozidlik qonuni singari uchinchi istisno qonuni ham tafakkurning izchilligi, zid kelmasligini ifodalab, fikrlarda ziddiyatlarga yo'l qo'ymaydi. Shu bilan birga u faqat bir-biriga zid keladigan hukmlarga nisbatan amal qilib, ikkita bir-biriga zid keladigan hukmning nafaqat ayni bir vaqtda chin bo'lmasligini (nozidlik qonuni ko'rsatganidek), u bilan birga ayni bir vaqtda xato bo'lmasligini ham belgilaydi: agar ularning bittasi xato bo'ladigan bo'lsa, unda boshqasi albatta chin bo'lishi kerak, uchinchi variant bo'lishi mumkin emas.

Albatta, uchinchi mustasno qonuni ushbu hukmlarning aynan qaysi biri chin bo'lishini ko'rsatishi mumkin emas. Bu masala boshqa vositalar orqali hal etiladi. Qonunning ahamiyati shundan iboratki, u chin fikr qidirib topishdagi yo'nalishni ko'rsatadi: masalaning faqat ikkita yechimi bo'lishi mumkin va bunda ularning bittasi (va faqat bittasi) chin bo'ladi.

Uchinchi istisno qonuni aniq, muayyan javoblarni talab qilib, ayni bir savolga aynan bir xil ma'noda: "ha" va "yo'q" deb javob berish mumkin emasligini, qandaydir bir narsani tasdiqlash bilan ayni shu narsaning o'zini rad qilish o'rtasida qandaydir o'rtacha holat bo'lmasligini ko'rsatadi.

Ushbu qonun masalaning qat'iyani yechimi talab qilinadigan barcha faoliyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Xodim ishni "yoki – yoki" shakli bo'yicha hal qilishi lozim. Mazkur fakt yo aniqlangan, yo aniqlanmagan. Reja bajarildi, reja bajarilmadi. Yoki bajarildi, yoki bajarilmadi. Uchinchi yo'li yo'q.

6. Yetarli asos qonuni va uning bilishdagi roli

Bizning qandaydir fakt, hodisa, voqea haqidagi fikrlarimiz chin yoki xato bo'lishi mumkin. Biz chin fikrni bildirishda uning chinligini asoslab berishimiz, ya'ni uning voqelikka mosligini isbotlashimiz kerak. Masalan, iqtisodiy yakunlar haqida hisob berayotgan xodim dalillarni keltirishi, o'z tasdig'ining chinligini asoslashi lozim. Aks holda hisobot asossiz bo'ladi.

Yetarli asos qonuni fikrning isbotlangani, asoslanganligiga doir talabni ifodalaydi: har qanday fikr agar yetarli asosga ega bo'lsa, unda u chin deb e'tirof etiladi. Agar b mavjud bo'lsa, unda uning asosi a ham mavjuddir.

Insonning shaxsiy tajribasi fikrlarning yetarli asosi bo'lishi mumkin. Ayrim hukmlarning chinligi ularni voqeilikdagi faktlar bilan bevosita taqqoslash yo'li bilan tasdiqlanadi. Masalan, jinoyatning guvohi bo'lgan kishi uchun u o'zi guvoh bo'lgan jinoyat faktining o'zi "N. jinoyat sodir etdi", degan hukmning chinligini asoslash bo'ladi. Lekin shaxsiy tajriba cheklangandir. Shuning uchun inson o'z faoliyatida boshqa kishilarning tajribasiga, masalan, u yoki boshqa hodisa guvohlarining ko'rsatmalariga tayanishiga ham to'g'ri keladi.

Ilmiy bilimlarning rivojlanishi tufayli inson butun insoniyatning qonunlar va fan aksiomalarida, kishilik faoliyatining har qanday sohasida amal qiladigan tamoyillar va qoidalarda mustahkamlab qo'yilgan tajribasidan o'z fikrlarini asoslash sifatida tobora kengroq foydalanmoqda.

Qonunlar, aksiomalarning chinligi insoniyat amaliyoti tomonidan tasdiqlangan va shuning uchun ular yana yangidan isbot qilinishga muhtoj emas. Qandaydir xususiy holatni tasdiqlash uchun uni shaxsiy tajriba yordamida asoslab o'tirishga zarurat bo'lmaydi. Agar, masalan, bizga Arximed qonuni (suyuqlikka botirilgan har bir jism o'z vaznida o'zi siqib chiqargan suyuqlik vazniga teng bo'lgan vaznini yo'qotadi) ma'lum bo'lsa, unda qandaydir buyumning qancha vazn yo'qotishini aniqlash uchun uni suyuqlikka solib o'tirishga hech qanday hojat qolmaydi. Arximed qonuni har qanday xususiy holatni isbotlash uchun yetarli asosdir.

Biz o'z qonunlari va tamoyillarida insoniyatning ijtimoiy-tarixiy amaliyotini mustahkamlab qo'yadigan fan tufayli o'z fikrlarimizni asoslash uchun har safar ham ularni tekshirishga majbur bo'lmaymiz, balki ularni belgilab qo'yilgan qoidalarga tayanish yo'li bilan mantiqiy jihatdan asoslaymiz.

Shunday qilib, har qanday boshqa, ilgari tekshirilgan va belgilab qo'yilgan hamda ushbu fikrning haqiqiylikini asoslaydigan fikr qandaydir fikr uchun yetarli asos bo'ladi.

Agar a hukmning haqiqatligi b hukmning haqiqiylik uchun asos bo'ladigan bo'lsa, unda a b uchun asos bo'ladi, b esa – ushbu asosning oqibati bo'ladi.

Asoslanganlik – mantiqiy tafakkurning g'oyat muhim xususiyatidir. Biz nimanidir tasdiqlaydigan, boshqalarni nimagadir ishontiradigan barcha hollarda o'z hukmlarimizni isbotlashimiz, o'z fikrlarimizning haqiqatligini tasdiqlaydigan yetarli asoslarni keltirishimiz kerak. Ilmiy tafakkurning noilmiy, isbotlanmasligi, har xil qoidalari va aqidalarni ishonarli deb qabul qilaverishi bilan tavsiflanadigan tafakkurdan tub farqi ana shundan iboratdir. Bu e'tiqodga tayanadigan diniy tafakkurga ayniqsa xosdir.

Yetarli asoslilik qonuni turli xil xurofot va bid'atlarga aslo mos kelmaydi. Mazkur qonun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. U diqqat-e'tiborni ilgari surilgan qoidalarning haqiqatligini asoslaydigan hukmlarga qaratish bilan chinni xatodan ajratib olish va to'g'ri xulosa chiqarishga yordam beradi.

Yetarli asos qonunining amaliyotdagi ahamiyati, jumladan, quyidagilardan iborat. Sud yoki tergovning har qanday xulosasi asoslangan bo'lishi kerak. Masalan, ayblanuvchining aybi haqidagi tasdiqni o'z ichiga oladigan har qanday ishga doir materiallarda ayblov uchun yetarli asos bo'ladigan ma'lumotlar bo'lishi kerak. Aks holda ayblov to'g'ri deb e'tirof etilishi mumkin emas. Hech istisnosiz barcha hollarda sudning dalillangan hukmi yoki qarorining chiqarilishi protsessual huquqning g'oyat muhim tamoyili bo'lib hisoblanadi.

7. Tushuncha tafakkur shakli sifatida

Tushuncha – bu tafakkurning predmetlarni ularning eng muhim belgilarida aks ettiradigan shaklidir.

Predmetlarni bir-biriga o'xshash qilib turadigan yoki ularni bir-biridan farqlaydigan narsa predmetning belgisi deyiladi. Predmetni u yoki boshqa tarzda tavsiflaydigan, uni boshqacha predmet emas, balki aynan shu predmet sifatida ko'rib chiqishga imkon beradigan jamiki narsalar inson uchun belgi (ya'ni, predmetning ko'rsatkichi, belgisi, e'tirof etish vositasi) bo'lib xizmat qiladi.

Predmetning belgilari g'oyat turli tuman ko'rinishga ega bo'lishi mumkin. Ular umumiy va yagona, muhim va nomuhim, zaruriy va tasodifiy bo'lishi ham mumkin. Tushunchalarga umumiy, muhim va zaruriy belgilar asos bo'ladi. Tushuncha predmetli tusga ega bo'ladi, ya'ni u odamlarning moddiy yoki ma'naviy faoliyatidagi aniq buyumlar, jarayonlar, hodisalar, ularning xususiyatlari, muxim belgilar, aloqalari va munosabatlarini aks ettiradi. Ayni bir paytda tushunchalar nisbiy mustaqillikka ham ega bo'ladi. Predmet yo'q bo'lib ketishi, uning tushunchasi esa - saqlanib, avloddan avlodga o'taverishi mumkin. Inson faoliyatining o'zgarishi bilan yangicha tushunchalar paydo bo'laveradi.

Tushunchalar so'zlarda, so'z birikmalarida mustahkamlanadi va ifodalanadi. Tushuncha bilan so'zning birligi ularning to'liq mos kelishini anglatmaydi. Tushunchalar bir ma'noli, so'zlar esa ko'pincha ko'plab ma'nolarga ega bo'ladi. Har qanday tilda omonimlar va sinonimlar amal qiladi. Omonimlar – bir jaranglashi va shakli bo'yicha bir-biriga mos keladigan, lekin har xil ma'nolarni ifodalaydigan so'zlardir (masalan, “ot” so'zi hayvonning bir turini, ismni, harakatni “otish” va boshqalarni anglatadi). Sinonimlar – bular ma'nosiga ko'ra bir-biriga yaqin yoki aynan o'xshash, lekin jaranglashi bo'yicha turlicha so'zlardir (masalan, vatan va diyor, xastalik va kasallik, yuridik fan – huquqshunoslik va boshqalar).

Turli milliy tillarda aynan bir tushuncha har xil so'zlar bilan ifodalanadi.

Tushunchalar insonning olamni ma'naviy o'zlashtirishining eng muhim usullaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Ular ikkita asosiy funksiyani bajaradi.

Birinchisi – bilishga doir. Tushuncha predmetlarning eng umumiy xususiyatlarini aniqlash natijasida hosil qilinadi, ya'ni tushuncha o'zining shakllanishi jarayonidayoq predmetlarning umumiy xususiyatlarini idrok etish, demak ularning mohiyatini bilib olishga yordam beradi. Tushunchalar insonning predmetni tushuncha holiga yetkazishga doir mantiqiy operatsiya yordamida dunyoni shundan keyin ham bilish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Masalan, modda tushunchasi atrof olamdagi predmetlarning umumiy xususiyatlarini ajratib ko'rsatish natijasida hosil qilingan. Shundan keyin u yangi hodisalarga ham tegishli bo'lib, ulardagi insonga ma'lum bo'lgan xususiyatlarni ajratib ko'rsatishga imkon bergan.

Ikkinchisi – kommunikativ funksiya, u tushunchaning muloqot vositasi bo'lib hisoblanishidan iboratdir. Odamlar o'z bilimlarini tushunchalar shaklida mustahkamlab, so'ngra muloqot jarayonida bir-biri bilan u almashinishadi, shuningdek ularni keyingi avlodlarga yetkazishadi. Bu bilan bilimlarning ijtimoiy meros qilib qoldirilishi amalga oshirilib, avlodlarning ma'naviy davomiyligi ta'minlanadi.

8. Tushunchalarni hosil qilishning mantiqiy usullari

Tushunchaning hosil qilinishi – bu voqealikdagi predmetlarning go'yoki oddiy bir ko'zgu orqali aks ettirilishi emas, balki g'oyat murakkab dialektik jarayondir. U tadqiqotchining faolligini nazarda tutadi va ko'plab mantiqiy usullarni o'z ichiga oladi, tahlil va sintez, taqqoslash, mavhumlashtirish va umumlashtirish ularning eng muhimlaridir.

Belgilarning ajratib ko'rsatilishi predmetlarning uning tarkibiy qismlari, jihatlari, unsurlariga fikran bo'linishi bilan bog'liqdir. Predmetning uning tarkibiy qismlariga fikran bo'linishi tahlil deyiladi.

Predmetni tahlil yordamida ajratilgan unsurlari, jihatlari, belgilari yagona bir yaxlitlikka birlashtirilishi kerak. Bunga tahlilga teskari bo'lgan – sintez usuli yordamida erishiladi.

Sintez – bu mantiqiy usul bo'lib, predmetning tahlil vositasida qismlarga ajratilgan a'zolarini fikran birlashtirish uning yordamida amalga oshiriladi.

Taqqoslash – bu bir predmetning boshqa predmet bilan fikran qiyoslanishi, u yoki boshqa jihatdan o'xshashlik yoki farqlanish belgilarining aniqlanishidir.

Mavhumlashtirish – bu predmetlardagi ayrim belgilarni ajratib ko'rsatish va boshqalarini chetlatish yo'li bilan ularning fikran soddalashtirilishi bo'lib, ushbu jarayonning natijasidir.

Umumlashtirish – bu bir xildagi predmetlarning fikran birlashtirilishi, ularning u yoki boshqa umumiy belgilari negizida guruhlashtirilishidir. Umumlashtirish tufayli ayrim predmetlarda aniqlangan muhim belgilar ushbu tushuncha tegishli bo'ladigan barcha predmetlarning belgilari sifatida ko'rib chiqiladi.

Shunday qilib, predmetlar o'rtasidagi o'xshashlikni (yoki tafovutni) belgilash (taqqoslash), o'xshash predmetlarni unsurlarga ajratish (tahlil), muhim belgilarini ajratib ko'rsatish bilan va nomuhim belgilaridan chetlashib (mavhumlashtirish), muhim belgilarini birlashtirib (sintez) va ularni jamiki bir xildagi predmetlarga tegishli qilib (umumlashtirish), biz tafakkurning asosiy shakllaridan biri – tushunchani hosil qilamiz.

9. Tushunchaning mazmuni va hajmi

Tushuncha – bu tafakkurning eng sodd shaklidir, biroq u murakkab tuzilmaga ega, ya'ni muayyan tarzda o'zaro bir-biri bilan bog'langan unsurlardan iborat bo'ladi. Tushunchada mazmun va hajm farqlanib turadi.

Predmetning ushbu tushunchada fikrlanadigan muhim belgilari majmui tushunchaning mazmuni deyiladi. Masalan, "odam" tushunchasining mazmunini quyidagilar tashkil etadi: onga egaligi, mehnat qilish (ishlab chiqarish), ijtimoiy munosabatlár sharoitida shakllanishi va boshqalar. Tushuncha mazmunini chizmalı ravishda shunday ifodalash mumkin: A(VSD)...), bunda: A – umuman har qanday tushuncha, BCD... esa - predmetlarning unda fikrlanadigan belgilari.

Tushunchada fikrlanadigan predmetlarning ko'pchiligi tushunchaning hajmi deyiladi. "Odam" tushunchasining hajmi jami odamlarni o'z ichiga qamrab oladi, chunki ular umumiy muhim belgilarga egadir. Tushuncha hajmi grafik ravishda shu tarzda tasvirlanadi:

bunda: A – har qanday tushunchadir.

Tushuncha hajmiga kiradigan predmetlar sinf yoki ko'plik deyiladi. Sinf kichik sinflar yoki kichik ko'pliklardan iborat bo'ladi. Masalan, "huquq" tushunchasi o'z ichiga qamrab o'ladigan hodisalar sinfi huquqning tarixiy shakllari sifatidagi – quldorlik, feodal, burjua va shu kabilarni, uning turli tarmoqlari – mehnat, fuqarolik, jinoyat va shu kabi kichik sinflarni (kichik ko'pliklarni o'z ichiga oladi).

Predmetlar sinfiga mansub bo'lgan alohida predmet unsur deyiladi. Masalan, jinoyat, fuqarolik, mehnat huquqi "huquq" sinfining elementlari hisoblanadi.

Universal sinf, yagona sinf va nollik yoki bo'sh sinf farqlanadi. Tadqiq qilinayotgan sohaning barcha unsurlaridan tashkil topgan sinf universal sinf deyiladi, masalan: Quyosh tizimi sayyoralar sinfi, dunyo shaharlari, akademiyalar yoki oliy o'quv yurtlari sinfi.

Yagona sinf – bu bir predmetdan iborat bo'lgan sinfdir: Yer sayyorasi, Toshkent shahri va hokazo.

Bo'sh (nollik) sinf bironta ham predmetni o'z ichiga olmaydi (kentavr, abadiy dvigatel, doiraviy kvadrat).

10. Tushuncha mazmuni bilan hajmi o'rtasidagi teskari munosabat qonuni

Tushunchaning mazmuni va hajmi o'zaro bir-biri bilan uzviy bog'langan. Tushunchaning muayyan mazmuniga o'zining muayyan hajmi mos keladi va aksincha. Ularning o'zaro munosabatida shunday qonuniyat kuzatiladi: tushunchaning hajmi kamayishi bilan uning mazmuni boyiydi, chunki undagi belgilar soni ko'payadi va, aksincha, hajm oshishi bilan belgilar soni kamayadi. Bunday qonuniyat tushunchaning hajmi bilan mazmuni o'rtasidagi teskari munosabat qonuni, degan nom olgan. Mazkur qonuniyatning ta'siri ikkitasidan bittasi kichik sinf yoki boshqasining unsuri bo'ladigan tushunchalarga tegishli bo'ladi va tushunchalarni umumlashtirish va chegaralash kabi mantiqiy operatsiyalar jarayonida namoyon bo'ladi.

Biz "davlat" tushunchasining mazmunini unga yangi belgi – "zamonaviy" degan belgini qo'shish yo'li bilan ko'paytirib, kamroq hajmga ega bo'lgan "zamonaviy davlat" tushunchasiga o'tamiz. "Davlat va huquq nazariyasiga doir darslik" tushunchasining mazmunini ko'paytirib, kamroq mazmunga ega bo'lgan "darslik" tushunchasiga o'tamiz, chunki u davlat va huquq darsligini tavsiflaydigan belgilarni o'z ichiga olmaydi.

"Kitob" va "badiiy kitob" tushunchalarida ham hajm bilan mazmun o'rtasida shunga o'xshagan munosabat mavjuddir (birinchi tushuncha hajmiga ko'ra kattarog'u, lekin mazmuni bo'yicha kichikdir), bosh iqtisodchi va iqtisodchi: bunda birinchi tushuncha hajmiga ko'ra kichikrog'u, lekin mazmuniga ko'ra kengroqdir.

11. Tushunchalarning turlari

Tushunchalarni hajmi va mazmuniga ko'ra tasniflash mumkin. Hajmiga ko'ra avvalo bo'sh va bo'sh bo'lmagan tushunchalar ajratib ko'rsatiladi. Hajmi nolga teng bo'lgan tushunchalar bo'sh tushunchalar deyiladi. Ularga mifologik tusga ega

tushunchalar (kentavrlari, qorodam), vaqti kelib ilmiy asossizligi aniqlangan tushunchalar (teplorod, flogiston, abadiy dvigatel), shuningdek real mavjud bo'lmagan, lekin ehtimol tutilgan narsalar haqidagi tushunchalar (yerdan tashqaridagi sivilizatsiya, boshqa sayyoraliklar) kiradi. "O'zbekiston prezidenti" degan tushuncha ham yaqin vaqtgacha shunday tushunchalarga mansub edi.

Bo'sh bo'lmagan tushunchalar eng kamida bitta real predmetni o'z ichiga oladigan hajmga ega bo'ladi. Bo'sh bo'lmagan tushunchalar yagona va umumiy tushunchalarga bo'linadi.

Agar tushunchaning hajmi faqat bitta predmetdan iborat bo'lsa, unda u yakka tushuncha deyiladi, masalan: Quyosh, Yer, O'zbekiston va hokazo. Predmetlar majmuiga tegishli bo'lgan va bunday majmua yagona yaxlitlik sifatida fikrlanadigan tushunchalar ham yakka tushunchalar deyiladi: Quyosh tizimi, insoniyat, BMT va boshqalar.

Umumiy tushunchalar o'z hajmida predmetlar guruhini qamrab oladi, bunda ular ushbu guruhning har bir unsuriga tegishli bo'ladi (yulduz, sayyora, davlat). Umumiy tushunchalar qayd qilinadigan va qayd qilinmaydigan bo'ladi.

O'z ichiga qamrab olgan fikrlanadigan unsurlarning miqdori aniq bo'lgan tushunchalar qayd qilinadigan tushunchalar, deyiladi, masalan: "Quyosh tizimi sayyorolari", "O'zbekiston Respublikasining viloyatlari", "TDIuning talabalari" tushunchalari. Qayd qilinadigan tushunchalar pirovard hajmga ega bo'ladi.

Unsurlarning noaniq soniga tegishli umumiy tushuncha qayd qilinmaydigan tushuncha deyiladi. Masalan, "inson", "faylasuf, iqtisodchi", "farmon" tushunchalarida ularda fikrlanadigan unsurlarning aniq hisobga olinmaydi, ularda jami odamlar, faylasuflar, iqtisodchilar, o'tmishdagi, hozirgi va kelgusidagi farmonlar fikrlanadi. Qayd qilinmaydigan tushunchalar cheksiz hajmga ega bo'lishi mumkin..

Mazmuniga ko'ra tushunchalar to'rtta guruhga bo'linadi.

- Ijobiy va salbiy

Mazmuni predmetga xos bo'lgan xususiyatlardan iborat bo'lgan tushunchalar ijobiy tushunchalar deyiladi. Masalan, savodli, tartib, dindor.

Mazmuni predmetda muayyan xususiyatlarning yo'qligini ko'rsatadigan tushunchalar salbiy tushunchalar deyiladi. Masalan, savodsiz, tartibsizlik, dinsiz. O'zbek tilida bunday tushunchalar ko'pincha "no"old qo'shimcha, yoki "siz" old qo'shimchalari bilan ifodalanadi. Chet tillardan kirib kelgan so'zlarda: ular salbiy old qo'shimchasi - a-orqali bo'ladi: anonim, asimmetriya..

- To'planma va umumiy

Unsurlarning yagona yaxlitlikni tashkil etadigan qandaydir majmui belgilariga ko'ra fikrlanadigan tushunchalar jamlovchi tushunchalar deyiladi, masalan, jamoa, polk, burj. Jamlovchi tushunchaning mazmunini tushunchaning hajmiga kiradigan har bir alohida unsurga tegishli qilib bo'lmaydi, u unsurlarning jami majmuiga tegishli bo'ladi. Masalan, jamoaning muhim belgilarini (umumiy ish, umumiy manfaatlar bilan uyushgan shaxslar guruhi) jamoadagi har bir alohida a'zoga ham tegishli qilib bo'lmaydi. Jamlovchi tushunchalar umumiy (jamo, polk, burj) va yagona (institutimiz jamoasi, Katta Ayiq burji) bo'lishi mumkin.

Tushunchaning har bir unsuriga tegishli bo'lgan belgilar fikrlanadigan tushunchalar umumiy bo'lgan tushunchalar deyiladi (yulduz, davlat, tuman).

Muhokama jarayonida umumiy tushunchalar ayiruvchi va jamlovchi ma'noda ishlatilishi mumkin. Masalan, "Inson fazoni o'zlashtirmoqda" degan gapdagi "inson" tushunchasi jamlovchi ahamiyatga ega, chunki u alohida tarzda har bir kishiga daxldor bo'lmaydi, "Kishi fuqarolik huquqiga egadir" degan gapda esa "kishi" tushunchasi ayiruvchi ma'noga ega, chunki u har bir kishiga daxldordir.

- Konkret va mavhum tushunchalar

Predmet yoki predmetlar majmui qandaydir mustaqil amal qiladigan narsa sifatida fikrlanadigan tushuncha konkret tushuncha deyiladi (kitob, guvoh, davlat). Konkret tushunchalar umumiy va yagona bo'lishi mumkin.

Predmetning belgisi yoki predmetlar o'rtasidagi munosabat fikrlanadigan tushuncha mavhum tushuncha deyiladi (dadillik, ma'suliyat, poklik, do'stlik, vositachilik). Konkret tushunchalar umumiy (vositachilik, poklik) yoki yagona (Eynshtheynning genialligi) bo'lishi mumkin.

- Nisbatsiz va nisbatdosh bog'lanishli tushunchalar

Alohida tarzda mavjud bo'lgan predmetlarni aks ettiradigan va ularning boshqa predmetlar bilan munosabatlaridan tashqarida fikrlanadigan tushunchalar nisbatsiz tushunchalar deyiladi (kitob, davlat, qonun).

Bir tushunchaning boshqa tushunchaga munosabatini ko'rsatadigan belgi-larga ega bo'lgan tushunchalar nisbatdosh tushunchalar deyiladi (ota-onalar – bolalar, boshliq – bo'ysunuvchi xodim, da'vogar – javobgar).

Tushunchalar turlarini bilish – tafakkur aniqligini ta'minlaydigan zaruriy shartlardan biridir. Tushunchani ishlata bilish uchun nafaqat uning mazmuni va hajmini aniq bilish, shu bilan birga unga mantiqiy tavsifnoma bera bilish ham zarur. Masalan, faylasuf – umumiy (qayd qilinmaydigan), konkret, ijobiy, nisbatsiz tushunchadir.

12. Tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar

Tushunchalar o'zaro bir-biri bilan muayyan munosabatlarda bo'linadi. Mazmuniga ko'ra tushunchalar o'rtasida faqat ikki turdagi munosabat: taqqoslanuvchanlik va taqqoslanmaslik bo'lishi mumkin. Mazmuniga ko'ra bir-biridan uzoq, umumiy belgilarga ega bo'lmagan tushunchalar taqqoslanmaydigan tushunchalar deyiladi (mas' uliyatsizlik va ip, romans va g'isht). Ular o'rtasida mantiqiy munosabatlar bo'lishi mumkin emas.

Taqqoslanadigan tushunchalar – bu o'z mazmunida umumiy, muhim belgilarga (ular shunga ko'ra taqqoslanadi) ega bo'lgan tushunchalardir. Masalan, huquq va axloq, yurist va advokat. Tushunchalar o'rtasidagi munosabatlar chizmalar – Eyler doiralari yordamida tasvirlanadi.

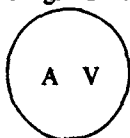
Taqqoslanadigan tushunchalar o'rtasida hajmiga ko'ra ikki turdagi munosabatlar bo'lishi mumkin: bir-biriga moslik va bir-biriga mos kelmaslik, o'zaro nisbat beriladigan tushunchalarning o'zi esa bir-biriga mos keladigan yoki bir-biriga mos kelmaydigan tushunchalar, deyiladi.

Bir-biriga mos keladigan tushunchalar – bular hajmlari bir-biriga to'liq yoki qisman mos keladigan tushunchalardir. Bir-biriga mos keladigan tushunchalar o'rtasida quyidagicha munosabatlar shakllanadi:

1 – teng hajmlilik

Mazmuniga ko'ra farqlanadigan, lekin hajmlari bir-biriga mos keladigan tushunchalar teng hajmli yoki teng ahamiyatli tushunchalar deyiladi. Masalan, "A.

Qodiriy – A va “O‘tgan kunlar” romani muallifi” – V. Aynan o‘xshash tushunchalar hajmlari to‘liq bir-biriga mos keladigan doiralar bilan tasvirlanadi.

2- Qisman moslik

Hajmlari qisman bir-biriga mos keladigan tushunchalar qisman mos tushunchalar deyiladi, masalan, “talaba” va “sportchi”, “yurist” va “yozuvchi”. Ular kesishib o‘tadigan doiralar tarzida tasvirlanadi. Ikki doiraning kesishib o‘tgan qismida sportchi bo‘lgan talabalar fikrlanadi. Doiraning chap qismida sportchi bo‘lmagan talabalar, o‘ng qismida esa – talaba bo‘lmagan sportchilar fikrlanadi.

A – Talaba

V – Sportchi

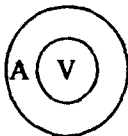

3-bo‘ysunish

Tushunchalardan birining hajmi boshqa tushunchaning hajmiga to‘liq kirib borgan, lekin uni istisno etmaydigan tushunchalar bo‘ysunish (subordinatsiya) munosabatida bo‘ladi. Bu tur – V va jins – A ning munosabatidir (sutemizuvchi va mushuk).

A – sut emizuvchi

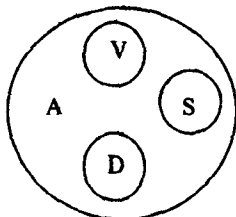
V – mushuk

Hajmlari bir-biriga mos kelmaydigan tushunchalar bir-biriga mos kelmaydigan tushunchalar deyiladi. Bir-biriga mos kelmaydigan tushunchalar o‘zaro quyidagicha munosabatda bo‘lishi mumkin.

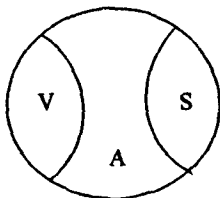
1 – birgalikda bo‘ysunishlik

Hajmlari bir-birini istisno etadigan, lekin qandaydir birmuncha umumiyroq jins bildiruvchi tushunchaga tegishli bo‘lgan tushunchalar birgalikda bo‘ysunish (muvoqilqlashtirish) munosabatida bo‘lishadi. Masalan, “archa” – v, “qayin” – S, “qarag‘ay” – d – “daraxt” – A tushunchasi hajmiga tegishlidir. Ular bitta umumiy doiraning ichida bir-biri bilan kesishmaydigan alohida doiralar shaklida tasvirlanadi. Bular aynan bitta jinsning turlaridir.

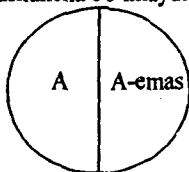
2 – qarama-qarshilik

Belgilari bir-biriga zid keladigan, ular hajmlari yig'indisi esa jinsli tushunchani istisno etmaydigan ikkita tushuncha qarama-qarshilik (kontrarlik) munosabatida bo'ladi (oq bo'yoq – qora bo'yoq, jasurlik - qo'rqqoqlik).

3 – ziddiyat

Ayni bir jins turlari bo'lgan va bunda bir tushuncha ayrim belgilarni ko'rsatadigan, boshqasi esa bunday belgilarni boshqa hech qanday belgilar bilan almashtirmasdan rad qiladigan, istisno etadigan ikkita tushuncha ziddiyatli (kontradiktorlik) munosabatida bo'ladi. Agar bir tushunchani A (masalan, oq bo'yoq) bilan ifodalaydigan bo'lsak, unda unga zid munosabatda bo'ladigan boshqa tushunchani A (ya'ni, oq bo'yoq emas) bilan ifodalab bo'lmaydi. Bu holda Eyer doirasi qoq yarimga bo'linadi (A va A emas) va ular o'rtasida hech qanday uchinchi tushuncha bo'lmaydi.

13. Tushunchalarni umumlashtirish va chegaralash

Tushunchaning mazmuni bilan hajmi o'rtasidagi teskari munosabat qonuniga asoslangan tushunchalarni umumlashtirish va chegaralashga doir mantiqiy operatsiyalar tafakkurda aniqlikka erishish uchun katta ahamiyat kasb etadi.

Tushunchani umumlashtirish degani – kichik hajmli va keng mazmunli tushunchadan katta hajmli va kichik mazmunli tushunchaga o'tish demakdir. Masalan, biz "shahar sudi" tushunchasini umumlashtirish bilan "sud" tushunchasini olamiz, bunda yangi tushunchaning hajmi boshlang'ich tushunchanikidan kengroq, chunki ularning birinchisi ikkinchisiga turning jinsga nisbatan munosabat qilishi tarzida bo'ladi. Shu bilan birga yangi tushunchaning mazmuni kamayadi, chunki biz uning turga oid belgilarini istisno etdik. Tushunchani umumlashtirish ko'p bosqichli bo'lishi mumkin, masalan, "Maxmud – talaba, yosh - inson". Biroq tushunchalarni umumlashtirish cheksiz kechavermaydi. Kategoriyalar – juda keng hajmli tushunchalar umumlashtirishning chegarasi bo'lishi mumkin: materiya, ong, harakat, hususiyat va hokazo. Kategoriyalar jinsli tushunchaga ega bo'lmaydi.

Tushunchaning chegaralanishi uni umumlashtirishga teskari opera-tsiyadir. Tushunchani cheklash – bu katta hajmli va kichik mazmunli tushunchadan kichik hajmli va katta mazmunli tushunchaga o'tish demakdir. Masalan, "olim, faylasuf olim, faylasuf

o'qituvchisi, faylasuf o'qituvchisi Valiyev". Yakka tushuncha tushunchani cheklashning oxirgi chegarasi bo'ladi.

Tushunchalarni umumlashtirish va cheklashga doir mantiqiy operatsiyalar tafakkur amaliyotida keng qo'llaniladi: bir hajmli tushunchadan boshqa hajmli tushunchaga o'tish bilan biz o'z fikrimiz predmetini aniqlashtiramiz, o'z tafakkurimizni yanada aniqroq va izchilroq qilamiz.

Tushunchalarni umumlashtirish va cheklashni qismdan butunga fikran o'tish va qismni butundan ajratib olish bilan aralashtirmaslik kerak. Masalan, sutka soatlarga, soat minutlarga, minutlar sekundlarga bo'linadi. Har bir keyingi tushuncha bundan oldingi o'z navbatida jinsli tushuncha tarzida ham ko'rib chiqilmaydigan tushunchaning turi bo'lmaydi. Shuning uchun "soat" tushunchasidan "sutka" tushunchasiga o'tish umumlashtirish emas, balki qismdan butunga o'tish bo'ladi.

14. Tushunchani ta'riflash. Ta'rif - turlari

Tushunchaning mazmuni va hajmi uning g'oyat muhim mantiqiy tavsifnomalari bo'ladi. Lekin ular ko'pincha tushunchaning so'zlardan iborat po'stlog'i orqasida yashiringan bo'ladi va ularni maxsus operatsiyalar: ta'rif va bo'lish yordamida ochish zarur.

Tushunchaning mazmunini ochib beradigan mantiqiy operatsiya ta'rif deyiladi. Mazmunni ochib beradigan hukm esa definitsiyadir.

Har qanday ta'rif o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'langan ikkitaunsur: ta'riflanuvchi va ta'riflovchidan iborat bo'ladi.

Mazmunini ochish kerak bo'ladigan tushuncha ta'riflanuvchi (Dfd - definiendum); ta'riflanuvchi tushunchaning mazmunini ochib beruvchi tushuncha - ta'riflovchi tushuncha (Dfn - definiens) deyiladi. Ramziy tarzda ta'rif shunday formula bilan ifodalanaadi: $Dfd = Dfn$.

Ta'rif - turlari

Ta'riflar bilish jarayonida bajaradigan funksiyalarga ko'ra nominal va real ta'riflarga bo'linadi.

Yangi nomni joriy qilishda vositachi bo'ladigan ta'rif nominal (lotincha nomen - (nom) dan olingan) ta'rif deyiladi, u go'yoki muayyan predmetning ushbu atama bilan nomlanishiga doir talabini ifodalaydi. Masalan, "Yuridik" atamasi huquqshunoslikka tegishli, huquqiy degan ma'noni bildiradi". Bunday ta'rif samaradorlik, maqsadga muvofiqlik nuqtai nazaridan tavsiflanishi mumkin.

Predmetning muhim belgilarini ochib beradigan, qandaydir obyektни bayon qiladigan ta'rif real ta'rif deyiladi. Masalan, "tovar - sotish maqsadida ishlab chiqarilgan mahsulotdir". Real ta'riflar predmetni ishonchli tarzda aks ettirishi kerak, ularni chinuqtai nazaridan tavsiflash mumkin.

Ba'zan nominal ta'rif bilan real ta'rif o'rtasidagi tafovutni belgilash oson kechmaydi. Tasdiq bir jihatdan olganda real bo'lib tuyuladi, boshqa jihatdan olganda esa - nominal ta'rif funksiyasini bajaradi. Qandaydir obyektlarni bayon qiladigan real ta'rif ba'zan unga nisbat beriladigan tushunchani qay tarzda ishlatish kerakligiga doir talab tusiga ega bo'ladi. Nominal ta'rif bayonchilik tusiga ega bo'lishi ham mumkin.

Tushunchaning mazmunini aniqlash usuliga ko'ra ta'riflar aniq va noaniq ta'riflarga bo'linadi. Aniq ta'riflar predmetning muhim belgilarini ochib beradi, ularda ta'riflanuvchi bilan ta'riflovchi o'rtasidagi tenglik, ekvivalentlilik munosabati o'rnatiladi.

Eng yaqin jins va turga oid farqi orqali ta'riflash eng ko'p ommalashgandir. Masalan, "o'g'irlik o'zganing mulkini maxfiy ravishda egallashdir". "O'g'irlik" tushunchasi eng yaqin jinsga oid tushuncha - "o'zganing mulkini egallab olish", deb asoslanmoqda, so'ngra ana shu jins doirasida o'g'irlikning boshqa o'g'irlik turlari: talonchilik, bosqinchilikdan farqli belgisi, uning maxfiy o'g'irlik ekanligi aniqlanadi. Ta'riflar ushbu turining tuzilishi quyidagi formula orqali ifodalanadi:

$$A = Vs,$$

bunda: A – ta'riflanayotgan tushuncha; V – jins; s – turga oid farqi.

Ta'riflarning ushbu turi quyidagicha xilma-xilliklarga ega:

a) genetik ta'rif. Unda predmetning kelib chiqishi ochib beriladi. Masalan, "Urfodat – bu uni uzoq vaqt davomida amalda qo'llanish oqibatida qaror topgan fe'l-atvor qoidasidir".

b) mohiyatga oid ta'rif (yoki predmet sifatining ta'rif). Unda predmetning mohiyati, uning tabiati yoki sifati ochib beriladi. U barcha fanlarda keng qo'llaniladi.

v) funksional ta'rif. Unda predmetning maqsadi, roli va funksiyalari ochib beriladi. Masalan, "Termometr – bu haroratni o'lchaydigan asboddur".

g) tuzilmaviy ta'rif (yoki tarkibiga ko'ra ta'riflash). Unda tizimning unsurlari, qandaydir jins turlari yoki butunning qismlari ochib beriladi. Masalan, "Siyosiy tizim – bu davlat va nodavlat, partiya va partiyasiz tashkilotlar va muassasalar majmuidir".

Jins va turga doir farq orqali ta'riflash cheklangandir. U jinssiz kategoriyalar va yakka tushunchalarga nisbatan qo'llanilmaydi, chunki ular uchun turga doir farqini ko'rsatish mumkin emas. Kategoriyalarni ta'riflash uchun o'zaro nisbatli ta'riflar ishlatiladi (qarama-qarshilik orqali ta'riflash). Masalan, "Erkinlik – bu idrok etilgan zaruratdir".

Yakka tushunchalar uchun odatda noaniq ta'riflar qo'llaniladi, ularga: bayonlar, tavsifnomalar, qiyoslashlar, kontekstual, ostensiv (ko'rsatish yordamidagi) va boshqa ta'riflar kiradi.

15. Tushunchalarni ta'riflash qoidalari

Ta'rifning to'g'riligi tushunchaning mantiqiy qoidalar orqali tartibga solinadigan tuzilmasiga bog'liq bo'ladi.

1) Ta'rif mutanosib bo'lishi kerak

Ta'riflanayotgan tushunchaning hajmi ta'riflovchining hajmiga teng bo'lishi, ya'ni ular teng hajmli bo'lishi kerak – $A = Vs$. Masalan, "Mantiq – to'g'ri fikrlash, qonunlari haqidagi fandir".

Ushbu qoida buzilganida ikki turdagi xato yuz berishi mumkin. Agar ta'riflovchi tushuncha ta'riflanuvchiga nisbatan ancha kengroq hajmga ega bo'lsa, unda bu haddan ortiq keng ta'rif xatosi deyiladi ($A < Vs$). Masalan, "Mantiq fandir".

Agar ta'riflovchi tushuncha o'z hajmiga ko'ra ta'riflanuvchiga nisbatan torroq bo'lsa, unda bu haddan ortiq tor ta'rif xatosi deyiladi ($A > Vs$). Masalan, "Mantiq – tushuncha shakli haqidagi fandir".

2) Ta'rifda qaytariq bo'lmasligi kerak

Agar tushunchani ta'riflashda biz, o'z navbatida, birinchi tushuncha yordamida ta'riflanadigan boshqa tushunchani qo'llamoqchi bo'lsak, unda bunday ta'rif o'z ichiga doirani qamrab oladi. Masalan, huquqning mavjud huquqiy tartibotni qo'riqlash vazifasini bajaradigan normalar tizimi sifatida xato ta'riflanishi, huquqiy tartibotning esa, o'z navbatida, huquq tushunchasi orqali ta'riflanishi.

Tavtologiya (grekchadagi – xuddi shunday so'zdan olingan) – ta'riflovchi so'z ta'riflanuvchini takrorlaydigan xato ta'rif ta'rifdagi doiraning bir turidir. Masalan, “Ehtiyotsizlik oqibatidagi jinoyat – bu ehtiyotsizlik natijasida sodir etilgan jinoyatdir”.

3) Ta'rif aniq bo'lishi kerak

U ta'rifga muhtoj bo'lmagan va ikki xil ma'noni anglatmaydigan ma'lum belgilarni ko'rsatishi kerak. Agar tushuncha belgilari ma'lum bo'lmagan va o'zi ta'rifga muhtoj bo'lgan boshqa tushuncha orqali ta'riflanadigan bo'lsa, unda bu noma'lumni noma'lum orqali ta'riflash yoki x ni y orqali ta'riflash, deb ataladigan xatoga olib keladi. Masalan, “Indeterminizm – bu determinizmga teskari bo'lgan falsafiy kontsepsiyadir”. “Indeterminizm” tushunchasini ta'riflashdan oldin “determinizm” tushunchasini ta'riflash kerak bo'ladi. Aniqlik qoidasi ta'rifni, garchi predmet haqida tasavvur shakllantirishgaga yordam bersa-da, lekin uning muhim belgilarini ochib bermaydigan istioralar, qiyoslashlar va shu kabilar bilan almashtirib qo'yishdan ogoh qiladi.

4) Ta'rif inkor shaklida bo'lmashligi kerak

Inkor shaklida predmetga tegishli bo'lmagan belgilarni ko'rsatadiyu, lekin predmetga mansub bo'lgan belgilarni ko'rsatmaydi. Masalan, “Kit – baliq emas”, “Qiyoslash – bu dalil emas”.

16. Tushunchalarni bo'lishning mantiqiy operatsiyasi. Bo'lish turlari

Tushuncha hajmini ochib beradigan mantiqiy operatsiya bo'lish deyiladi. Bo'lish ushbu tushuncha tegishli bo'ladigan predmetlar doirasini aniqlashga imkon beradi, bu jinsning turlarga bo'linishidir. Jinsli-turli munosabatlar shu bilan tavsiflanadiki, jins haqida aytish mumkin bo'lgan narsani tur haqida ham aytish mumkin bo'ladi. Masalan, “Konstitutsiya” tushunchasini federativ davlat Konstitutsiyasiga va unitar davlat Konstitutsiyasiga bo'lish mumkin. Bu tushunchalar ham jinsli tushuncha ega bo'lgan barcha belgilarga ega bo'ladi.

Bo'lishni fikran a'zolariga ajratishdan farqlash lozim. A'zolariga ajratish butun bilan qismining o'zaro munosabatiga tegishlidir. Masalan, Konstitutsiya “Konstitutsiya” tushunchasi belgilariga ega bo'lmaydigan moddalar va paragraflarga ajratiladi.

Bo'lish quyidagi hollarda zarurdir.

1) Nafaqat mohiyatni, shu bilan birga uning namoyon bo'lishi shakllarini ham ochib berish zarur bo'lganida;

2) Tushunchaning qo'llanilishi sohasini tavsiflash kerak bo'lganida;

3) Atama ko'p ma'noli bo'lganida.

Bo'lish o'z tuzilmasiga egadir. Unda quyidagilar farqlanadi:

Bo'linuvchi – bu hajmi uni tashkil etadigan turlar orqali ochib beriladigan jinsli tushunchadir (bizning misolda – bu konstitutsiya);

Bo'lish a'zolari – jinsli tushunchaning operatsiya natijasida olingan turlari (federativ davlat konstitutsiyasi, unitar davlat konstitutsiyasi);

Bo'lishning asosi – ushbu operatsiyani o'tkazishga asos bo'ladigan belgi (yoki belgilar) (bizning holatda – bu davlat qurilishi turi).

Bo'lishning ikki turi: belgining turi o'zgarishi bo'yicha bo'lish va dixotomik bo'lish farqlanadi.

1 – bo'lishga asos qilib olingan belgi turining o'zgarishi bo'yicha bo'lish. Masalan, jamiki odamlarni turli belgilarga: irqiy, ijtimoiy, kasbiy, jinsi va yoshi, hududiy va boshqa belgilarga ko'ra guruhlarga ajratish mumkin. Ushbu hollarning har birida bo'lish a'zolari turlicha bo'ladi. Bo'lishning bu turi fanda va amaliyotda tez-tez qo'llaniladi. Biroq ushbu bo'lish turining kamchiligi: bo'linadigan jinsli tushunchaning hajmi cheksiz bo'lishidadir.

2 – dixotomik bo'lish (grekcha: dicha – ikki qismga va tome – kesish so'zlaridan olingan) bo'linadigan tushuncha hajmini ikkita bir-biriga zid tushunchalarga bo'lishdan iboratdir. Masalan: tabiat jonli va jonsiz tabiatga, kimyoviy elementlar metallar va nonetallarga bo'linadi va hokazo. Ushbu bo'lish turining afzalligi shundaki, bo'linadigan tushuncha hajmi to'liq istisno qilinadi, uning kamchiligi esa salbiy tushuncha sohasining ancha noaniq bo'lib qolishidadir.

Ba'zan aralash bo'lish ham ishlatiladi. Masalan, fuqarolar yuridik salohiyatli va yuridik salohiyatsiz fuqarolarga, so'ngra yuridik salohiyatli fuqarolar, o'z navbatida, to'liq va qisman yuridik salohiyatli fuqarolarga bo'linadi.

17. Bo'lish qoidalari

Ta'rif singari bo'lish operatsiyasi ham alohida qoidalarga bo'ysunadi.

1) Bo'lishni faqat bir asos bo'yicha bajarish kerak. Bunday talab shuni anglatadiki, avval-boshda asos sifatida tanlangan alohida belgi yoki belgilar majmuini bo'lish jarayonida boshqa belgilar bilan almashtirmaslik lozim. Masalan, iqlimni sovuq, mo'tadil va issiq iqlimga bo'lish to'g'ridir. Uni sovuq, mo'tadil, issiq, dengizniki va qit'aviy iqlimlarga bo'lish to'g'ri bo'lmaydi: bo'lish oldiniga yildagi o'rtacha harorat bo'yicha, so'ngra esa – namlik bo'yicha bajarildi. Bunday xato chaparasta yoki chalkash bo'lish deyiladi.

2) Bo'lish mutanosib yoki istisno etadigan bo'lishi kerak, ya'ni bo'lish a'zolari hajmlarining summasi bo'lingan tushuncha hajmiga teng bo'lishi lozim. Bunday talab bo'linadigan ayrim a'zolarining qoldirib ketilishidan ogoh qiladi. Agar, masalan, jinoyatlarni ijtimoiy xavflilik tusi va darajasiga qarab bo'lishda unchalik og'ir bo'lmagan jinoyatlar, o'rtacha og'irlikdagi jinoyatlar va og'ir jinoyatlarga bo'linsa, unda mutanosiblik qoidasi buziladi, chunki bo'lishning yana bir a'zosi – alohida xavfli jinoyatlar ko'rsatilmagan. Bunday bo'lish noto'liq bo'lish deyiladi.

Agar bo'lishning ortiqcha a'zolari, ya'ni ushbu jinsning turlari bo'lmagan tushunchalar ko'rsatilsa ham mutanosiblik qoidasi buziladi. Masalan, agar "jinoiy jazo" tushunchasini bo'lishda barcha turlardan tashqari yana jinoyat qonunchiligida jazo choralarini ro'yxatiga kirmaydigan, lekin ma'muriy jazo turi bo'lgan ogohlantirish ham ko'rsatiladiki, bu ortiqcha a'zolar bilan bo'lish deyiladigan xato bo'ladi.

3) Bo'lish a'zolari bir-birini istisno qilishi kerak. Ular faqat bir-biriga mos kelmaydigan, birgalikda bo'ysunadigan tushunchalar bo'lishi mumkin. Masalan, quyidagicha bo'lishlar noto'g'ri bo'ladi: o'quvchilar a'lochilar, qoloqlar va o'zlashtiruvchilarga bo'linadi desak xato bo'ladi. chunki a'lochi tushunchasi va

o'zlashtiruvchi tushunchasi bir-birini istisno etmaydi; jinoyatlar qasddan sodir etilgan, ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan va harbiy jinoyatlarga bo'linadi, chunki harbiy jinoyatlar ayni bir vaqtda qasddan sodir etilgan yoki ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan bo'lishi ham mumkin.

4) Bo'lish izchil va uzluksiz bo'lishi kerak. Jinsdan eng yaqin turlarga, so'ngra ulardan – eng yaqin kichik turlarga o'tish kerak bo'ladi. Agar bunday qoida buzilsa, mantiqiy xato – bo'lishdagi sakrash kelib chiqadi. Masalan, agar biz huquqni oldiniga tarmoqlarga – mehnat, jinoiy, fuqarolik huquqlariga, so'ngra fuqarolik huquqini – mulkchilik huquqi, majburiyat huquqi, meros huquqiga bo'lsak, bu to'g'ri, izchil va uzluksiz bo'lish bo'ladi. Lekin agar mehnat, jinoiy huquqdan keyin darhol meros huquqini aytadigan bo'lsak, bu bo'lishdagi sakrashdan iborat bo'ladi.

18. Tasniflash

Tasniflash – bo'lishning alohida turi bo'lib, u predmetlarni har bir sinf o'zining doimiy, muayyan o'rniga ega bo'lgan guruhlar (sinflar) bo'yicha taqsimlashdan iborat bo'ladi. Tasniflash bir qator xususiyatlariga ko'ra farqlanadi.

Birinchidan, bu bo'lish yoki nazariy va amaliy vazifani hal etish uchun muhim bo'lgan belgilar nuqtai nazaridan amalga oshirilgan izchil bo'lishlar tizimidir. Masalan, ishlab chiqarish usuli asosida ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarning tasniflanishi o'tkazilgan. Atom vazni negizida Mendeleeyvning elementlarning davriy tizimi yaratilgan. Tasniflashni o'tkazishda uning maqsadini hisobga olish, ya'ni uning qanday vazifalar echimiga ko'maklashishini ko'rsatish muhimdir.

Ikkinchidan, tasniflashda predmetlarni guruhlar bo'yicha shunday taqsimlash kerakki, ularning tasniflashdagi o'rni bo'yicha xususiyatlari haqida hukm chiqarish mumkin bo'lsin (masalan, kimyoviy elementning Mendeleeyvning elementlarning davriy tizimidagi o'rni bo'yicha uning xususiyatlari haqida hukm chiqarish mumkin).

Uchinchidan, tasniflash natijalari jadvallar yoki chizmalar shaklida taqdim etiladi yoki, juda bo'lmaganda, taqdim yetilishi mumkin.

Tasniflashlarni yaratishda ularning nisbiy tusini hisobga olish muhimdir, chunki tasniflash ko'pincha voqelikning qo'pollashtirilishi bo'lishi, u hodisaning o'tkinchi shakllarini hisobga olmasligi ham mumkin. Bundan tashqari, voqelik rivojlanadi, o'zgaradi va tasniflash eskirishi mumkin.

Ko'rib chiqilgan ilmiy tasniflash deb ataladigan tasniflashdan tashqari sun'iy tasniflash deb ataladigan tasniflash, ya'ni predmetlarning nomuhim belgilari bo'yicha sinflarga taqsimlanishi ham qo'llaniladi. Masalan, familiyalarning alifbe tartibida taqsimlanishi ana shunday tasniflash hisoblanadi.

MASHQLAR

1-mashq. Yakka va umumiy tushunchalarni ko'rsating; qaysi umumiy tushunchalar bo'lingan, qaysilari to'plama tushuncha ekanligini aniqlang.

Namunalar: 1. «Toshkent davlat Iqtisodiyot universiteti» - yakka tushuncha.

2. «Oliy o'quv yurti» - umumiy (bo'linmagan) tushuncha.

3. «84-guruh» - yakka to'plama tushuncha.

1.1. Yuridik shaxs.

Oliy majlisi.

1.2. O'zbekiston Respublikasining

1.3. «Xalq so'zi» gazetasi.

1.4. Yoshlik.	1.11. Tovar.
1.5. Birlashgan Millatlar Tashkiloti.	1.12. O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik palatasining deputati.
1.6. Fan.	1.13. Musobaqa.
1.7. TDIU talabasi.	1.14. «Adolat» sotsial demokratik partiyasining ustavi.
1.8. Toshkent shahri.	1.15. Yozuvchi Abdulla Qodiriy.
1.9. Adam Smit.	
1.10. Iqtisodchi.	

2-mashq. Tushunchalarning konkret yoki mavhumligini aniqlang.

Namunalar: 1. Talaba-konkret tushuncha. 2. Mustaqillik - mavhum tushuncha.

2.1. Kasallik.	2.9. Jinoyat.
2.2. Ikki yuzlamachilik.	2.10. Hushyorlik.
2.3. Partiya.	2.11. Iqtisodchi.
2.4. Shaxmat.	2.12. Vatan.
2.5. Loqaydlik.	2.13. Go'zallik.
2.6. Yulduz.	2.14. Gul.
2.7. Fuqaroviy burch.	2.15. Jasorat.
2.8. Demokratik davlat.	

3-mashq. Ijobiy va salbiy tushunchalarni ajrating.

Namunalar: Qonuniy – ijobiy tushuncha. Savodsiz – salbiy tushuncha.

3.1. Ishonch.	3.6. Nazorat.	3.11. Munosabat.
3.2. Tartibsiz.	3.7. Betakror.	3.12. Cheksiz.
3.3. Gumanizm.	3.8. Noma'lum.	3.13. Xunuk.
3.4. Kasal.	3.9. Tushuncha.	3.14. Sassiqlik.
3.5. O'lik.	3.10. Bexabar.	3.15. Kitob.

4-mashq. Nisbadosh va nisbatsiz tushunchalarni aniqlang.

Namunalar: Xalq banki - nisbatsiz tushuncha.

O'quvchilar - nisbatdosh tushuncha.

4.1. Sabab.	4.6. Siyosat.	4.11. Musobaqa
4.2. Talaba.	4.7. Tezlanish.	4.12. Tarqoq.
4.3. Yuqori.	4.8. Bilimdon.	4.13. Yulduz.
4.4. Qiziq.	4.9. Muammo.	4.14. Harakat.
4.5. Nusxa.	4.10. Iqtisodiy nazariya.	4.15. Qattiq.

5-mashq. Quyidagi tushunchalarga to'la mantiqiy tasnif bering.

Namunalar: Iqtisodchi - umumiy tushuncha (bo'linmagan), konkret, ijobiy, nisbatsiz.

5.1 Oliy Majlis deputati.	5.9 Mehr-oqibat.
5.2 Davlat.	5.10 Irodasizlik.
5.3 Tinchlik.	5.11 Qo'rqqoqlik.
5.6 Adolat.	5.12 O'qituvchi.
5.7 Jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi.	5.13 Katta.
5.8 O'g'irlik.	5.14 Kenglik.
	5.15 Avtoruchka.

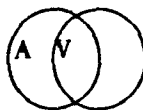
6-mashq. Sig'ishadigan tushunchalar o'rtasidagi munosabat ko'rinishini aniqlang va uni Eylar aylanasida ifodalang.

Namunalar:

1. Tovar (A) sotish uchun ishlab chiqilgan mahsulot (V) ayniyat munosabati.

2. Talaba (A) sportchi (V) - qisman mostik munosabati.

3. Tovar (A) qimmatbaxo tovar (V). Bo'sunish munosabati.

6.1. Oliy o'quv yurti, universitet.

6.2. Iqtisodchi, Oliy Majlis Qonunchilik palatasining deputati.

6.3. Toshkent, O'zbekiston poytaxti

6.4. O'zbek yozuvchisi, «O'tkan kunlar» romanining muallifi

6.5. Inqiroz, iqtisodiy inqiroz.

6.6. Prezident, O'zbekiston Prezidenti

6.7. Mustaqil O'zbekiston Prezidenti,

I.A Karimov.

6.8. Talaba, sportchi.

6.9. Olim, O'zbekiston fuqarosi

6.10. Mustaqil davlat, O'zbekiston.

6.11. Nazariya, iqtisodiy nazariya.

6.12. Kvadrat, hamma tarafi teng to'rt-burchak.

6.13. Fan, matematika.

6.14. Olim, iqtisodchi

6.15. Kitob, badiiy kitob.

7-mashq. Quyidagi tushunchalarga teng (ayniy) tushunchalar toping.

Namuna: Qish - yilning eng sovuq fasli.

7.1. Konstitutsiya.

7.2. Iqtisodiyot nazariyasi fanining asoschisi.

7.3. Birinchi kosmonavt

7.4. Qo'l

7.5. O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi

7.6. O'quv yurti

7.7. Drama

7.8. Islom dini

7.9. Surxondaryo

7.10. Kvadrat

7.11. Astronomiya.

7.12. Hashar.

7.13. Ko'pkari.

7.14. Oy.

7.15. Falsafa.

8-mashq. Quyidagi tushunchalarni umumlashtiring.

Namuna: Gazeta-davriy nashr.

8.1. TDIU talabasi.

8.2. Qish.

8.3. Darslik.

8.4. Futbol.

8.5. Elektron.

8.6. Tirik tabiat.

8.7. Rektor.

8.8. Respublika.

8.9. Fuqaro.

8.10. Iqtisodiyot fani.

8.11. Vijdon.

8.12. Referendum.

8.13. Kq'y'lak.

8.14. Mushuk.

8.15. Falsafa kafedrası

o'qituvchisi.

9-mashq. Quyidagi tushunchalarni chegaralang:

Namuna: Davriy nashr- gazeta

9.1. Xuquq. 9.2. Fan. 9.3. Tafakkur shakli. 9.4. Terrorizm. 9.5. Darslik 9.6. Partiya
9.10. Qonun. 9.11. Inqiroz. 9.12. Taraqqiyot. 9.13. Jamiyat. 9.14. Din. 9.15. Inson.

10-mashq. Ta'riflashning turi ta'riflanuvchi va ta'riflovchi tushunchalarni, ularda jins tushunchasi va tur belgilarini ko'rsating.

Namuna: Mantiq (A) - inson tafakkurining shakllari va to'g'ri fikrlash qonunlari (s) haqidagi fandir (V). Jins tushunchasi va tur belgilari orqali ta'rif (A=Vs).

10.1. Uchburchak uch to'g'ri chiziq bilan chegaralangan geometrik tekis shakldir.

10.2. Aksiya – aksionerlik jamiyatiga ma'lum summa qo'shganligini tasdiqlaydigan va dividend ko'rinishida daromadning bir qismini olishga huquq beradigan qimmatli qog'oz.

10.3. Metafora – ko'chma ma'noda ishlatiladigan so'z.

10.4. Talonchilik – davlat, jamoat va fuqarolarning shaxsiy boyligini oshkora o'g'irlab olish.

10.5. Jamg'arma fondi – ishlab chiqarish va noishlab chiqarish asosiy fondlari uchun foydalaniladigan milliy daromadning bir qismidir.

10.6. Mehnat – kishilarning ongli, maqsadga muvofiq faoliyatidir.

10.7. Standartlashtirish – ma'lum sohadagi faoliyatni tartibga solish maqsadiga ma'lum talab, qoida va normalarining belgilanishidir.

10.8. Ish vaqti – xodimning o'z mehnat majburiyatlarini bajarishi uchun qonun asosida belgilangan vaqtdir.

10.9. Shaxsiy mulk – individual yoki oilaviy ehtiyojlarni qondirish uchun shaxsiy iste'mol predmetlariga egalik munosabatidir.

10.10. Ixtirochilik – konkret texnik vazifalarni hal qiluvchi ijod jarayon.

11-mashq. Quyidagi ta'riflarning to'g'riligini aniqlang. Noto'g'ri ta'riflarning xatosini ko'rsating.

Namuna: Talaba – o'quvchidir. Noto'g'ri ta'rif. Keng ta'rif (A<BC)

11.1. O'g'irlik – jamoat mulkini ataylab o'g'irlashdir.

11.2. Millat – kishilarning barqaror tarixiy birligidir.

11.3. Tuya – sahro kemasidir.

11.4. Kibernetika – san'at emas.

11.5. Aytilgan so'z – otilgan o'q.

11.6. Havo – kisloroddir.

11.7. Atom – eng mayda zarrachadir.

11.8. Sher – hayvonlar shohidir.

11.9. Imtixon – talaba bilimi mezonidir.

11.10. Maktab – ta'lim olish shaklidir.

- 11.11. Tushuncha – buyum haqida fikr.
- 11.12. Kun – tunning yo'qligidir.
- 11.13. Bolalar – hayot guli.
- 11.14. O'simlik – tirik mavjudotdir.

12-mashq. Tushunchalarni bo'lishning to'g'riligini tekshiring. Noto'g'ri bo'lishlarda qaysi qoida buzilganligini aniqlang.

Namuna: Mehnat shartnomasi: a) no'malum muddatga; b) 3 yildan ko'p bo'lmagan ma'lum muddatga tuziladi. Bo'lish noto'g'ri: bo'limning teng hajmliligi qoidasi buzilgan. (ma'lum ishni bajarish vaqtiga ham mehnat shartnomasi tuzishi mumkin)

- 12.1. Fanlar texnik va gumanitar fanlarga bo'linadi.
- 12.2. Jinoyatlar ongli ravishda, ehtiyotsiz va xo'jalik jinoyatlariga bo'linadi.
- 12.3. Kelishuvlar ikki tomonlama, ko'p tomonlama va shartnoma asosida bo'lishi mumkin.
- 12.4. Tillar tabiiy, sun'iy va xalq tillariga bo'linadi.
- 12.5. Tovarning asosiy xususiyati iste'mol qiymati va narxidir.
- 12.6. Magazinda sut va oziq-ovqat mollari sotiladi.
- 12.7. Kinoga 16 yoshgacha bo'lgan bolalar va o'smirlar qo'yilmaydi.
- 12.8. Inqiroz iqtisodiy va siyosiy inqirozga bo'linadi.
- 12.9. O'zbekiston Konstitutsiyasi fuqarolarning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy huquq va erkinliklarini ta'minlaydi.
- 12.10. Davlat mustaqil yoki nodemokratik bo'lishi mumkin.
- 12.11. Shaxmatchilar grossmeysterlarga va chempionlarga bo'linadi.
- 12.12. Hayvonlar go'shtxo'r va uy hayvonlariga bo'linadi.
- 12.13. Ong ijtimoiy, falsafiy, mifologik ongga bo'linadi.
- 12.14. Kishilar erkak, bola va millatlarga bo'linadi.
- 12.15. Nutq og'zaki, yozma va chalkash bo'lishi mumkin.

13-mashq. Hukmda ajratib ko'rsatilgan so'zlar qavs ichidagi so'zlar bilan almashtirilsa, hukm ayniyligini saqlab qoladimi?

- 13.1. Davlat jamiyat – sinflarga bo'linishi natijasida vujudga kelgan (mamlakat).
- 13.2. Masalani muhokama qilishda turli nuqtai nazar namoyon bo'ldi (qarashlar, fikrlar).
- 13.3. Tovarning qiymati oshgan sari narhi ham oshib boradi (bahosi).
- 13.4. Talaba o'quv yili davomida tashabbuskorlik ko'rsatdi (faollik).
- 13.5. Er-xotinlarning nikohgacha bo'lgan boyligi uning o'ziniki bo'lib qoladi (mulki).

14-mashq. Nozidlik qonuniga asoslanib, quyidagi juft hukmlarning bir vaqtda chin bo'lishi mumkin yoki mumkin emasligini aniqlang.

- 14.1. Bu guruhning barcha talabalari mantiq fanidan seminarga tayyorlandilar. Bu guruhning hech bir talabasi mantiq fanidan seminarga tayyorlanmadi.
- 14.2. 1-guruhning barcha talabalari tantanada ishtirok etdilar.

1-guruhning ayrim talabarlari tantanada ishtirok etmadilar.

14.3. Ayrim milliy davlatlar boshqaruvning monarxik shaklini qabul qildilar. Ayrim milliy davlatlar boshqaruvning monarxik shaklini qabul qilmadilar.

14.4. Davlat hokimiyatining ayrim organlari qonun chiqarish huquqiga egadir. Davlat hokimiyatining ayrim organlari buyruqlar va ko'rsatmalar berish huquqiga egadir.

14.5. Har qanday fikrlar ham isbot bo'lavermaydi. Ayrim fikrlar isbot bo'la oladi.

15-mashq. Uchinchisi istisno qonuni talablari buzilgan muhokamani ko'rsating.

15.1. Muhammad falsafa fanini o'rganmoqda, chunki u talaba, barcha talabalar esa falsafani o'rganadilar.

15.2. Barcha talabalar mantiq fanini o'rganadilar. Suvonov mantiq fanini o'rganmoqda, demak, u – talaba.

15.3. O'ng ko'zing qichisa – quvonasan, chap ko'zing qichisa – yig'laysan.

15.4. Talaba N.ga imtixon bahosini qo'yish kerak, chunki u musobaqaga ketadi.

15.5. Meni ishga qabul qilishingizni so'rayman, chunki diplomim bor.

16-mashq. Quyidagi mulohazalarda mantiqning qaysi qonunlari buzilgan?

16.1. Nimaniki yo'qotmagan bo'lsang, u senda bor. Sen shoxingni yo'qotmagansan. Demak, sening shoxing bor.

16.2. O'qituvchi: "Begona daftardan ko'chirayotganingni boshqa ko'mayman, deb umid qilaman".

O'quvchi: "Men ham umid qilaman".

16.3. "Meni N.N. bilan o'zim ishtirok etmagan holda nikohning bekor qilishingizni ruhsat berishingizni so'rayman, lekin men rozilik bermayman" (Xalq sudiga berilgan ariza).

19. Hukm: uning mohiyati va bilishdagi roli

Hukm – bu predmetlar o'rtasida qandaydir aloqalar va munosabatlar mavjudligi yoki yo'qligini ochib berishda asos bo'ladigan fikr shaklidir.

Hukmning farqlovchi belgisi – nimadir haqidagi qandaydir narsani tasdiqlash yoki rad qilishdir. Hukm chin yoki hato bo'lishi mumkin. Hukmning chinligi uning voqelikka muvofiqligi bilan belgilanib, u bizning unga nisbatan munosabatimizga bog'liq bo'lmaydi va obyektiv xarakterga ega bo'ladi. Oddiy hayotiy vaziyatlar haqidagi hukmlarning haqiqiyliги shubhasiz bo'lib, maxsus tadqiqotni talab qilmaydi. Fanda qandaydir hukmni tasdiqlash yoki inkor etish uchun ko'p yillik qizg'in mehnat talab qilingan. Bu turli amaliyot sohalariга ham tegishlidir.

Barcha ilmiy haqiqatlar hukmlar shaklida ifodalanađi. Ular shuningdek odamlar o'rtasidagi ma'naviy muloqot, o'zaro axborotlar bilan almashinishning universal shakli bo'lib ham xizmat qiladi. Odatda yuridik qonunlar va jamiyatda odamlarning fe'l-atvorini tartibga solib turadigan boshqa normativ hujjatlar moddalari hukm shaklini qabul qiladi.

Har qanday hukm gapda ifodalanadi, lekin har qanday gap ham hukm bo'lavermaydi. Chin yoki xato sifatida tavsiflanadigan qandaydir axborotni bildiradigan gap, ya'ni faqat darak gap hukm bo'lishi mumkin.

Ayni bir hukmning o'zi turlicha gaplarda ifodalanishi mumkin. Masalan, "Aristotel mantiq fanining asoschisidir" va "Aleksandr Makedonskiyning tarbiyachisi mantiq fanining asoschisidir".

O'z navbatida, ayni bir gap turlicha hukmlarni ifodalashi mumkin. Masalan, "Aristotel mantiq fanining asoschisidir", degan gap quyidagicha hukmlarni ifodalashi mumkin: "Aristotel (boshqa hech kim emas) mantiq fanining asoschisidir"; "Aristotel mantiq fanining asoschisidir (davomchisi emas)"; "Aristotel mantiq (fizika yoki matematika emas) fanining asoschisidir".

Hukmning tuzilishi turli tillarda ham bir xilda bo'ladi, gaplarning tuzilishi esa turlicha bo'ladi.

20. Hukmlarning mantiqiy tuzilishi

Hukmda quyidagi unsurlarni ajratib ko'rsatish mumkin: subyekt, predikat, bog'lovchi va kvantor.

Hukm predmeti haqidagi tushuncha, biz hukm chiqarayotgan narsa hukm subyekti hisoblanadi; u boshlang'ich bilimga ega bo'ladi. Subyekt S harfi bilan ifodalanadi.

Hukm belgisi haqidagi tushuncha, hukm predmeti haqida gapiriladigan narsa hukm predikati deyiladi. Predikat predmet haqidagi yangi bilimni o'z ichiga oladi va R harfi bilan ifodalanadi. Subyekt va predikat hukm atamaları deyiladi.

Bog'lovchi subyekt bilan predikat o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Bog'lovchi hukm atamalarini yagona yaxlitlikka birlashtirib, belgining predmetga mansubligi yoki mansub emasligini belgilaydi. Bog'lovchi bir so'z (bor, mohiyat, hisoblanadi) yoki so'zlar guruhi yoki tire yoxud xususiyatlarning oddiy kelishuvi ("It huradi", "Yomg'ir yog'adi") bilan ifodalanishi mumkin.

Kvantor ("hammasi", "bittasi ham emas", "ayrimlari") hukmni uning soni tomonidan tavsiflaydi, hukmning subyektni ifodalaydigan tushunchaning butun hajmiga yoki uning bir qismiga munosabatini ko'rsatadi.

Gapning mantiqiy ma'nosini aniqlash uchun undagi subyekt va predikatni topish kerak. Oddiy hollarda ular ega va kesimga to'g'ri keladi. Murakkab gaplarda subyekt egalar guruhi, predikat esa – kesimlar guruhi orqali ifodalanishi mumkin. Masalan, "Jinoyatdan foyda ko'rgan har qanday shaxs uning sodir qilinishida aybdordir" degan gapda egalar guruhi: "Jinoyatdan foyda ko'rgan har qanday shaxs" subyekt bo'ladi, chunki bu – boshlang'ich axborotdir, kesimlar guruhi: "uning sodir qilinishida aybdordir" – predikat bo'ladi, chunki bu yangi axborotdir.

Lekin sub'ektning ega bilan, predikatning kesim bilan muvofiq kelishi har doim ham kuzatilavermaydi. "Sholoxov buyuk rus yozuvchisi hisoblanadi" degan gapda: "buyuk rus yozuvchisi hisoblanadi" – sub'ekt, "Sholoxov" esa – predikatdir. Subyekt va predikat gapning boshqa a'zolari bilan ham ifodalanishi mumkin.

Gapdagi subyekt va predikatni aniqlashning bir qator usullari mavjud. Birinchidan, gapda ega bo'lib hisoblanadigan hukm subyektni maxsus ajratib

ko'rsatish mumkin. Masalan, "Advokat Petrov so'zga chiqadigan joy – bu suddir". Ushbu gapda subyekt ega hisoblanadi, bu kirish gap bilan ta'kidlanadi. Ikkinchidan, gapdagi so'zlar tartibi shunday qoidaga bo'ysunishi kerak: hukmdagi jamiki ma'lum narsalar subyekt tomoniga gapning boshiga siljiydi, predikat esa yangilikni eltuvchi sifatida gap oxirida qo'yiladi. Uchinchidan, mantiqiy urg'udan ham foydalanish mumkin. Og'zaki nutqda u tovushning kuchayishi bilan, yozma ishda esa – tagini chizish bilan ifodalanadi. Va, nihoyat, alohida mushkul hollarda yordamga keladigan kontekstni ham hisobga olish muhimdir.

21. Oddiy hukmlar turlari

Boshqa hukmlarni o'z ichiga olmaydigan hukm oddiy hukm deyiladi. Ular ob'ektiv olamdagi bitta-yagona aloqaning o'z mazmuniga ko'ra qandayligidan qat'i nazar shu aloqaning aksi bo'ladi. Masalan, "Bu – odam"; "Atirgunning xushbo'y hidi bor" va *hokazo*.

Oddiy hukmlar o'z ko'rinishlariga ko'ra xilma-xildir. Ular mantiqiy belgilar bo'yicha turlarga bo'linadi: subyekt va predikat bog'lovchi ko'rinishi (sifati va soni), subyekt bilan predikat o'rtasidagi munosabat.

Subyekt bilan predikat o'rtasidagi munosabat belgisiga ko'ra hukmlar quyidagilarga bo'linadi:

a) atributiv (lotincha: "xususiyat", "belgi"dan) – predmet belgisi haqidagi hukmlar. Ularda predmet bilan uning belgisi o'rtasidagi aloqa aks etadi, bunday aloqa tasdiqlanadi yoki inkor qilinadi. Atributiv hukmlar shuningdek qat'iy hukmlar, ya'ni aniq, shubhasiz hukmlar, deb ham ataladi. Atributiv hukmning mantiqiy chizmasi: S – P, bunda: S – hukm sub'ekti, P – predikat, "–" – bog'lovchi. Masalan, "Advokat ayblanuvchi bilan uchrashdi".

Qat'iy hukmlar sifati va soni bo'yicha bo'linadi.

Sifatiga ko'ra tasdiq va inkor hukmlar farqlanadi. Tasdiqlovchi hukm predmetga qandaydir xususiyatning xosligini, inkor hukm esa – qandaydir xususiyatning yo'qligini ifodalaydi, ular bog'lovchi sifatiga ko'ra farqlanadi. Inkor predikatli, lekin tasdiqlovchi bog'lovchi hukm tasdiqlovchi hukm sifatida ko'rib chiqiladi, masalan, "sudning ushbu qarori asossizdir".

Soniga ko'ra yakka, xususiy va umumiy hukmlar farqlanadi. Miqdoriy tavsifnoma umumiylik kvantori bilan ifodalanadi. Bir predmet haqidagi qandaydir narsa tasdiqlanadigan yoki rad qilinadigan hukm yakka hukm deyiladi. Masalan, "Bu bino – me'morchilik yodgorligi".

Ayrim sinfdagi predmetlarning bir qismi haqidagi qandaydir narsa: ayrim, ko'pgina, unchalik ko'p bo'lmagan, ko'pchilik, kamchilik, bir qismi so'zlari yordamida tasdiqlanadigan yoki rad qilinadigan hukm xususiy hukm deyiladi. Masalan, "Jinoyatlarning bir qismi iqtisodiy jinoyatlarga tegishlidir".

Ayrim sinfdagi barcha predmetlar haqidagi qandaydir narsa: hammasi, hech kim, har qanday, har bir so'zlari yordamida tasdiqlanadigan yoki rad qilinadigan hukm-umumiy hukm deyiladi. Masalan, "Hamma guvohlar ko'rsatmalar berishdi", "Majlisga hech kim kelmadi". Ba'zan kvantor ko'rsatilmaydi va shunda u ma'noga ko'ra belgilanadi, masalan, "Loqaydlik tahqirlaydi";

b) predmetlar o'rtasidagi munosabatlar to'g'risida (munosabat hukm deb ataladigan). Bular tenglik, tengsizlik, makonga oid, zamonga oid, sababli-oqibatli va boshqacha munosabatlar bo'lishi mumkin. Masalan: "A V ga teng", "Qozon Moskvadan sharq tomonda", "Semen Sergeyning otasi" va hokazo. Munosabatlilik hukmlarning quyidagicha ramziy yozuvi qabul qilingan: xRy , bunda: x va y – munosabat a'zolari, ular predmetlar haqidagi tushunchalarni ifodalaydi; R – ular o'rtasidagi munosabat. Yozuv shunday o'qiladi: x R ga nisbatan y ga tomon joylashgan. Inkor hukm yozuvi: $\neg(xRy)$ (x ning R ga nisbatan y ga tomon joylashganligi to'g'ri emas).

v) hukm predmetining mavjudligi yoki mavjud emasligi faktini ifodalaydigan hukmlar majudlik hukmi deyiladi. Masalan, "Statistik qonunlar mavjuddir". Predmetning mavjudligi yoki mavjud emasligi haqidagi tushunchalar ushbu hukmlarning predikatlari bo'ladi.

22. Oddiy hukmlarning birlashgan tasnifi

Atributiv hukmlar miqdoriy va sifatga oid tavsifnomalarni birlashtirib, to'rt guruhga bo'linadi: umumiy tasdiq, umumiy inkor juz'iy tasdiq va juz'iy inkor hukmlari.

Umumiy tasdiq hukm – bu soniga ko'ra umumiy va sifatiga ko'ra tasdiq hukmdir. Masalan, "Har bir O'zbekiston fuqarosi mulkdor bo'lishga haqlidir". Bunday hukmning chizmasi – "Hamma S Pdir.", bunda "hammasi" degan kvantor so'zi hukmning sonini, "R dir" bog'lovchisi – uning sifatini tavsiflaydi.

Umumiy inkor hukmi – bu soni bo'yicha umumiy va sifati bo'yicha inkor hukmdir. Masalan, "Aybi bo'lmagan hech bir shaxs jinoiy javobgarlikka tortilmasligi kerak". Bunday hukmning chizmasi – "Hech bir S P emas". "Hech bir" degan kvantor so'zi hukmning sonini, "bo'lmaydi" degan inkor bog'lovchi uning sifatini tavsiflaydi.

Juz'iy tasdiqlovchi hukmi – bu soni bo'yicha juz'iy va sifati bo'yicha tasdiq hukmidir. Masalan, "Sudning ayrim hukmlari ayblov hukmlari bo'ladi". Bunday hukmning chizmasi – "Ayrim S P dir". "Ayrim" degan kvantor so'zi hukmning sonini, "-dir" degan qo'shimcha bilan ifodalangan tasdiqlovchi bog'lovchi – uning sifatini ko'rsatadi.

Juz'iy inkor hukmi - bu soni bo'yicha juz'iy va sifati bo'yicha inkor hukmdir. Masalan, "Sudning ayrim hukmlari ayblov hukmlari bo'lmaydi". Bunday hukmning chizmasi – "Ayrim S P emas". "Ayrim" degan kvantor so'zi hukmning sonini, "emas" degan inkor bog'lovchi – uning sifatini ko'rsatadi.

Mantiqda hukmlarni ularning birlashgan tasnifi bo'yicha qisqacha ifodalash qabul qilingan: A – umumiy tasdiq hukmlar; I – juz'iy tasdiq hukmlar; E – umumiy inkor hukmlar; O – juz'iy inkor hukmlar.

Predikatlar mantig'i tilida ko'rib chiqilgan hukmlar quyidagi tarzda yoziladi:

A – (Hamma S P dir);

E – (hech bir S P emas);

I – (ayrim S P dir);

O – (ayrim S P emas).

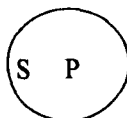
23. Ajratuvchi va istisno etuvchi hukmlar

Hukmlar tasnifida ajratuvchi va istisno etuvchi hukmlar alohida o'rin tutadi.

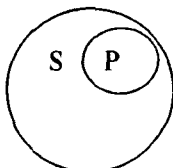
Ajratuvchi hukmlar predikat ifodalaydigan belgining faqat ushbu predmetga tegishli bo'lib, boshqa hech bir predmetga tegishli bo'lmashligi faktini aks ettiradi.

Ajratuvchi hukmlar yakka, xususiy va umumiy bo'lishi mumkin. Masalan, "Faqat Zafar hodisaning guvohidir" – yakka ajratuvchi hukmdir). U Zafarning hodisaning yagona guvohi ekanligi haqidagi bilimni ifodalaydi. Ushbu hukmning subyekti va predikati bir xildagi hajmga ega bo'ladi.

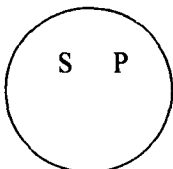
S va faqat S P dir

"Ayrim shaharlar – davlatlar poytaxtlaridir" – bu juz'iy ajratuvchi hukmga misol bo'ladi (ayrim S va faqat S P dir). Faqat shaharlar va bunda ularning faqat bir qismi davlatlar poytaxtlari bo'lishi mumkin. Juz'iy ajratuvchi hukmning predikati subyekt hajmiga kiradi.

"Barcha fuqarolar va faqat ular ma'suliyatlarini his etishlari kerak" – bu umumiy ajratuvchi hukmga misol bo'ladi (barcha S va faqat S P dir). Umumiy ajratuvchi hukm subyekti va predikatining hajmlari bir-biriga to'liq mos tushadi.

Ajratuvchi hukmlarni ifodalaydigan gaplar tarkibiga kiradigan "faqat", "atigi" so'zlari subyekt va predikat oldida kelishi mumkin (masalan, "Jinoiy jazo faqat sud hukmiga ko'ra qo'llaniladi"). Lekin ular umuman bo'lmashligi ham mumkin. Bunday hollarda ushbu hukmning ajratuvchi hukm ekanligini aniqlash uchun mantiqiy tahlil yordam beradi.

Belgining predmetlarning bir qismidan tashqari hamma predmetlarga mansubligini (yoki mansub emasligini) aks ettiradigan hukm inkor etuvchi hukm deyiladi. Masalan, "Bizning guruhdagi Bo'rievdan tashqari barcha talabalar imtihonlarni topshirdi". Inkor etuvchi hukm "tashqari", "mustasno", "undan tashqari", "hisobga olmaganda" va boshqa so'zlar qo'shilgan gaplar bilan ifodalanadi (S' dan tashqari barcha S lar va P dir).

Ajratuvchi va inkor etuvchi hukmlarning ahamiyati shundan iboratki, ushbu hukmlar shaklida ifodalangan qoidalar aniqligi bilan tavsiflanadi, bu ularning bir xilda tushunilmasligini istisno etadi.

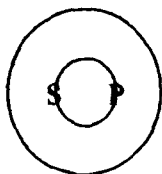
24. Hukmlarda atamalarning taqsimlanishi

Hukmlarga ega mantiqiy operatsiyalarda uning atamaları – subyekt va predikatning taqsimlangan yoki taqsimlanmaganligini belgilash zarurati vujudga keladi. Agar atama to'liq hajmda olingan bo'lsa, unda u bo'lingan, deb hisoblanadi. Agar atama hajmining bir qismi olingan bo'lsa, unda u bo'linmagan, deb hisoblanadi.

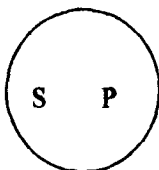
A, E, I, O hukmlarda atamalarning qanday taqsimlanganligini ko'rib chiqamiz.

A (hamma S P dir) hukmi. "Bizning guruhdagi hamma talabalar (S) imtihonlarni topshirishdi (P)". Ushbu hukmning subyekt ("bizning guruhdagi hamma talabalar") bo'lingan, chunki u to'liq hajmda olingan: gap bizning guruhdagi hamma talabalar haqida borayapti. Ushbu hukmning predikati bo'linmagan, chunki unda faqat bizning guruhdagi imtihonlarni topshirgan talabalarga mos keladigan shaxslarning bir qismi fikrlanadi.

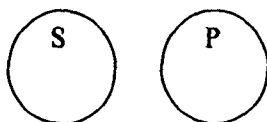
Hukmda atamalarning taqsimlanganligini doiraviy chizmalar yordamida tasvirlash qabul qilingan.

Shunday qilib, umumiy tasdiqlovchi hukmlarda S bo'lingan, P esa bo'linmagan. Biroq subyekt va predikati bir xildagi hajmga ega bo'lgan umumiy tasdiqlovchi hukmlarda nafaqat subyekt, shu bilan birga predikat ham bo'lingandir. Masalan: "Odam – ongli mavjudotdir" hukmida S ham P ham bir hil hajmga ega, to'liq hajmda olingan. Umumiy ajratuvchi hukmlar, shuningdek mutanosiblik qoidasiga bo'ysunadigan ta'riflar ham shunday hukmlarga kiradi.

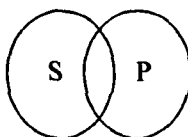

E (hech bir S P emas) hukmi. "Bizning guruhdagi hech bir talaba (S) o'zlashtirmovchi bo'lib hisoblanmaydi (P)". Subyekt ham, predikat ham to'liq hajmda olingan. Bir atamaning hajmi boshqa atamaning hajmidan to'laligicha istisno etiladi: bizning guruhdagi hech bir talaba o'zlashtirmovchilar qatoriga kirmaydi va hech bir o'zlashtirmovchi bizning guruh talabasi bo'lib hisoblanmaydi. Binobarin, umumiy inkor etuvchi hukmlarda S ham, P ham bo'lingan.

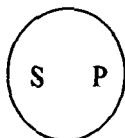

I (ba'zi S P dir) hukmi. "Bizning guruhdagi ayrim talabalar (S) - a'lochilardir (P)". Ushbu hukm subyekti bo'linmagan, chunki unda bizning guruhdagi talabalarining faqat bir qismi fikrlanadi, subyekt hajmi faqat qisman predikat hajmiga kiradi: bizning guruhdagi faqat ayrim talabalar a'lochilar qatoriga kiradi. Lekin predikat hajmi ham subyekt hajmiga faqat qisman kiradi: hammasi emas, faqat ayrim a'lochilar - bizning guruh talabalaridir.

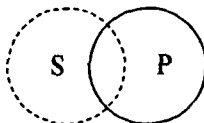
Binobarin, umumiy tasdiqlovchi hukmda S ham, P ham bo'linmagan.

Predikati subyekt hajmiga to'liq kiradigan juz'iy ajratuvchi hukmlar ushbu qoidadan mustasnodir. Masalan, "Ayrim ota-onalar va faqat ular (S) ko'p bolali ota-onalardir (P)". Bu yerda "ko'p bolali" tushunchasi to'laligicha "ota-onalar" tushunchasi hajmiga kiradi. Bunday hukmning subyekti bo'linmagan, predikati esa bo'lingan.

O hukmi (ayrim S P emas). "Bizning guruhdagi ayrim talabalar (S) - a'lochilar emas (P)". Ushbu hukmning subyekti bo'linmagan (bizning guruh talabalarining faqat bir qismi fikrlanadi), predikat bo'lingan, unda subyektdagi bizning guruh talabalarining fikrlanadigan qismiga bittasi ham kirmaydigan jami a'lochilar fikrlanadi. Binobarin, juz'iy inkor etuvchi hukmda S bo'linmagan, P esa bo'lingan.

Atamalarining taqsimlanganligi chizmasini keltiramiz:

Umumiy tasdiq hukmda - S bo'lingan, P esa bo'linmagan.

Umumiy inkor hukmda - S bo'lingan va P ham bo'lingan.

Juz'iy tasdiq hukmda - S bo'linmagan va P ham bo'linmagan.

Juz'iy inkor hukmda - S bo'linmagan, P esa bo'lingan.

25. Murakkab hukmlar

Bir necha oddiy, mantiqiy bog'lovchilar bilan bog'langan hukmlardan iborat hukm murakkab hukm deyiladi. Murakkab hukmlarning quyidagi turlari farqlanadi: 1) birlashtiruvchi, 2) ajratuvchi, 3) shartli, 4) ekvivalent. Ushbu murakkab hukmlarning chinligi ularni tashkil etadigan oddiy hukmlarning chinligi bilan belgilanadi.

Birlashtiruvchi (kon'yunktiv) hukmlar

Bir necha oddiy "va" mantiqiy bog'lovchisi bilan bog'langan hukmlardan iborat hukm birlashtiruvchi yoki konyunktiv hukm deyiladi. Masalan, "O'g'irlik va tovlamachilik qasddan qilingan jinoyatlarga kiradi" degan hukm ikkita oddiy hukmlar: "O'g'irlik qasddan qilingan jinoyatlarga kiradi", "Tovlamachilik qasddan qilingan jinoyatlarga kiradi" degan hukmlardan tashkil topgan birlashtiruvchi hukmdir. Agar ularning birinchisini p bilan, ikkinchisini - q bilan ifodalasak, unda birlashtiruvchi hukmni ramziy tarzda $p \wedge q$ sifatida ifodalash mumkinki, bunda: p va q - konyunksiya a'zolari (yoki konyunktlar), $\wedge$ esa - konyunksiya ramzidir.

Tabiiy tilda kon'yunktiv bog'lovchi "esa", "lekin", "shuningdek", "kabi", "garchi", "biroq", "-ga qaramasdan" kabi va boshqa ifodalar bilan ham taqdim qilinishi mumkin. Masalan, "Sud tomonidan qoplanishi lozim bo'lgan zarar miqdorlari belgilanishida nafaqat yetkazilgan zararlar (r), shu bilan birga zararlarining yetkazilishida mavjud bo'lgan aniq vaziyat (q), shuningdek xodimnin moddiy ahvoli (r) ham hisobga olinishi kerak". Ushbu hukmni ramziy tarzda shunday ifodalash mumkin: $p \wedge q \wedge r$.

Birlashtiruvchi hukm uchta tuzilmaning bittasi bilan ifodalanishi mumkin.

Ikkita subyekt va bitta predikat (S_1 va S_2 R dir). Masalan, "Mol-mulkning musodara qilinishi va unvonlarning bekor qilinishi qo'shimcha jinoyi-huquqiy sanksiyalar hisoblanadi".

Bitta subyekt va ikkita predikat (S R_1 va R_2 dir). Masalan, "Jinoyat - bu ijtimoiy xavfli va huquqqa zid qilmishdir".

Ikkita subyekt va ikkita predikat (S_1 va S_2 R_1 va P_2 dir). Masalan, "Insonning asosiy huquqlari va erkinliklari begonalashtirilmaydi va ular har bir kishiga tug'ilgan vaqtidan boshlab tegishli bo'ladi".

Birlashtiruvchi hukmning chinligi uning tarkibiga kiradigan oddiy hukmlarning chinligi bilan belgilanadi. Birlashtiruvchi hukm faqat uni tashkil etuvchi oddiy hukmlar chin bo'lganida chin bo'lib hisoblanadi. Agar mabodo birgina oddiy hukm xato bo'lsa, unda umuman konyunksiya ham xato bo'ladi.

26. Murakkab ajratuvchi (diz'yunktiv) hukmlar

Bir necha oddiy yoki mantiqiy bog'lovchisi bilan bog'langan hukmlardan iborat bo'lgan hukm ajratuvchi ki diz'yunktiv hukm deyiladi. Masalan, "Oldi-sotdi shartnomasi og'zaki yoki yozma shaklda tuzilishi mumkin" degan hukm ikkita oddiy hukmlar: "Oldi-sotdi shartnomasi og'zaki shaklda tuzilishi mumkin"; "Oldi-sotdi shartnomasi yozma shaklda tuzilishi mumkin" degan hukmlardan tashkil topgan ajratuvchi hukm hisoblanadi. Agar birinchisini r bilan, ikkinchisini esa - q bilan

ifodalaydigan bo'lsak, unda ajratuvchi hukmni ramziy tarzda $p \vee q$ sifatida ifodalash mumkin, bunda: p va q - diz'yunksiya a'zolari (diz'yunktlar), $\vee$ - diz'yunksiya ramzidir.

Ajratuvchi hukm ikki va ko'p tarkibli bo'lishi mumkin: $p \vee q \dots \vee n$.

Tilda ajratuvchi hukm uchta mantiqiy-grammatik tuzilmalarning bittasi bilan ifodalanishi mumkin.

Ikkita subyekt va bitta predikat (S_1 yoki S_2 R dir). Masalan, "Yirik miqdordagi o'g'irlik yoki shaxslar guruhi tomonidan sodir etilgan o'g'irlik katta ijtimoiy xavf tug'diradi".

Bitta subyekt va ikkita predikat (S R_1 va R_2 dir). Masalan, "O'g'irlik axloq tuzatish ishlari yoki qamoq jazosi bilan jazolanadi".

Ikkita subyekt va ikkita predikat (S_1 va S_2 R_1 yoki P_2 dir). Masalan, "Surgun yoki badarg'a qilish asosiy yoki qo'shimcha sanksiya sifatida qo'llanilishi mumkin".

Diz'yunksiyaning quyidagi turlari farqlanadi.

Qat'iy bo'lmagan va qat'iy diz'yunksiya

"Yoki" bog'lamasi tabiiy tilda ikki ma'noda - biriktiruvchi-ajratuvchi va inkor etuvchi-ajratuvchi ma'nolarda ishlatilishi sababli ajratuvchi hukmlarning ikki tipini farqlash kerak bo'ladi: 1) (kuchsiz) diz'yunksiya va 2) qat'iy (kuchli) diz'yunksiya.

Kuchsiz diz'yunksiya - bu "yoki" bog'lamasi biriktiruvchi-ajratuvchi ma'noda ishlatiladigan hukmdir ($\vee$ ramzi). Masalan: "Tig'li qurol sanchadigan yoki kesadigan bo'lishi mumkin" - ramziy tarzda $p \vee q$. Bu holda "yoki" bog'lamasi ajratadi, chunki qurolning bunday turlari alohida holda mavjud bo'ladi va biriktiradi, chunki ayni bir vaqtda ham sanchiladigan, ham kesadigan qurol ham mavjud.

Qat'iy bo'lmagan diz'yunksiya a'zolarining juda bo'lmaganda bittasi chin bo'lsa va agar uning ikkita a'zosi ham xato bo'lsa, xato bo'ladi.

Qat'iy diz'yunksiya - bu "yoki" bog'lamasi ajratuvchi ma'noda ishlatiladigan hukmdir (ramzi - ikkilangan diz'yunksiya). Masalan: "Qilmish qasddan qilingan yoki ehtiyotsizlik bilan sodir etilgan bo'lishi mumkin", ramziy tarzda $p \vee q$.

Qat'iy diz'yunksiyaning alternativalar deb ataladigan a'zolari ayni bir vaqtda chin bo'lishi mumkin emas. Agar qilmish qasddan sodir etilgan bo'lsa, unda uni ehtiyotsizlik bilan sodir etilgan, deb bo'lmaydi va aksincha, ehtiyotsizlik bilan sodir etilgan qilmishni qasddan sodir etilgan qilmishlar qatoriga kiritib bo'lmaydi.

Qat'iy diz'yunksiya bir a'zo chin bo'lib, boshqa a'zo xato bo'lganida chin bo'ladi; agar har ikkala a'zo ham chin yoki ikkalasi ham xato bo'lsa, u xato bo'ladi. Shunday qilib, bir alternativa chin bo'lganida qat'iy diz'yunksiya hukmi chin bo'lib, alternativalarining ikkalasi ham ayni bir paytda xato yoki chin bo'lganida bunday hukm xato bo'ladi.

Tildagi ajratuvchi bog'lovchi odatda "yoki", "yoxud" bog'lovchilari yordamida ifodalanadi. Diz'yunksiyaning alternativali ahamiyatgacha kuchaytirish maqsadida ko'pincha qo'shaloq bog'lovchilar ishlatiladi: "p yoki q" iborasining o'rniga "yoki p, yoki q" qo'llaniladi, "p yoxud q" ning o'rniga - "yo p, yo q" ishlatiladi. Grammatikada qat'iy bo'lgan va qat'iy ajratish uchun bir ma'noli bog'lovchilar yo'qligi sababli ba'zi matnlarda diz'yunksiyaning tipi haqidagi masala tegishli hukmlarning mazmunli tahlili bilan hal qilinishi lozim.

To'liq va noto'liq diz'yunksiya

Barcha belgilar yoki muayyan jinsdagi barcha turlar sanab o'tilgan diz'yunktiv hukm to'liq yoki yopiq hukm deyiladi.

Ushbu hukmni ramziy ravishda shu tarzda yozish mumkin: $\langle p \vee q \vee r \rangle$. Masalan: "O'rmonlarda yaproqli, ignabargli yoki aralash daraxtlar o'sadi". Ushbu ajratishning to'liqligi (ramziy yozuvda: $\langle \dots \rangle$ belgisi bilan ifodalanadi) ko'rsatib o'tilganlaridan tashqari, boshqa o'rmon turlari bo'lmasligi bilan belgilanadi.

Barcha belgilar yoki muayyan jinsdagi barcha turlar sanab o'tilmagan diz'yunktiv hukm noto'liq yoki ochiq hukm deyiladi. Diz'yunksiyaning noto'liqligi ramziy yozuvda ko'p nuqtalar bilan ifodalanishi mumkin: $p \vee q \vee r \vee \dots$. Tabiiy tilda diz'yunksiyaning noto'liqligi quyidagi kabi so'zlar bilan ifodalanadi: "va sh.k.", "va b.", "va shu kabilar", "boshqalar" va hokazo.

27. Shartli (implikativ) hukmlar

Ikkita oddiy, "agar..., unda..." mantiqiy bog'lovchisi bilan bog'langan hukmlardan iborat bo'lgan hukm shartli yoki implikativ hukm deyiladi. Masalan: "Agar sim tokka ulanmasa, unda elektr chirog'i o'chadi". Birinchi hukm - "sim tokka ulanmasa" antetsedent (shundan oldingi), ikkinchisi - "Elektr chirog'i o'chadi" - konsekvent (keyingi) deyiladi. Agar antetsedentni p, konsekventni - q, "agar..., unda..." bog'lamasini " $\rightarrow$ " belgisi bilan ifodalasak, unda implikativ hukmni ramziy tarzda ($p \rightarrow q$) tarzida ifodalash mumkin.

Implikatsiya barcha hollarda chin bo'ladi-yu, bundan faqat bir hol mustasno: antetsedent chin bo'lib va konsekvent xato bo'lganida implikatsiya har doim xato bo'ladi. Chin antetsedent, masalan, "Sim tokka ulanmasa", va xato konsekvent - "Elektr chirog'i o'chmaydi" - ning birgalikda qo'shilib kelishi implikatsiyaning xatoligi ko'rsatkichidir.

Tabiiy tilda shartli hukmlarni ifodalash uchun nafaqat "agar..., unda..." bog'lovchisi, shu bilan birga boshqa bog'lovchilar: "o'sha... joyda", "shunday... bo'lganida", "chunki..." va shu kabilar ishlatiladi. Tilda shartli hukmlar shaklida ob'ektiv aloqalarning sababli, funktsional, makonga oid, zamonga oid, huquqiy, shuningdek semantik, mantiqiy va boshqa bog'liqliklar kabi turlari taqdim etiladi. Ba'zi matnlarda shartli hukmlar shaklida ko'pincha huquqiy ko'rsatmalar: ruxsatnomalar, ta'qiqlashlar, majburlashlar qayd qilinadi. "Agar..., unda..." bog'lovchisidan tashqari yana "... mavjud bo'lganida, ... kerak bo'ladi", "... bo'lgani holda, ... kerak", "... bo'lganida, ... yuz beradi" va boshqa so'z birikmalari implikatsiyaning grammatik ko'rsatkichlari bo'lib xizmat qilishi mumkin. Shu bilan birga implikatsiyalar qonunda va boshqa matnlarda alohida grammatik ko'rsatkichsiz ham qurilishi mumkin. Masalan: "O'zganing mulkini o'g'irlash ... bilan jazolanadi" yoki "Jinoyat sodir etilgani haqidagi oldindan ma'lum bo'lgan yolg'on chaquv ... bilan jazolanadi" va hokazo. Ushbu ko'rsatmalarning har biri: "Agar muayyan huquqqa zid qilmish sodir etilgan bo'lsa, unda buning uchun huquqiy sanksiya qabul qilinadi" degan implikativ formulaga egadir.

28. Ekvivalentli hukmlar (ikkilangan implikatsiya)

"Agar va faqat agar..., unda..." degan mantiqiy bog'lovchi bilan ifodalanadigan ikkilangan (bevosita va teskari) shartli bog'liqlik bilan bog'langan ikkita hukmni

tarkibiy qismlar sifatida o'z ichiga oladigan hukm ekvivalentli hukm deyiladi. Masalan: "Agar va faqat agar kishi ordenlar va medallar bilan taqdirlangan bo'lsa (r), unda u tegishli orden plankalarini taqib yurish huquqiga egadir (q)".

Ushbu hukmning mantiqiy tavsifnomasi shundan iboratki, mukofotlanish haqidagi tasdiqning chinligi (r) orden plankalarini taqib yurish huquqining mavjudligi tasdig'i chinligining (q) zaruriy va yetarli sharti sifatida ko'rib chiqiladi. Xuddi shunga o'xshab, orden plankalarini taqib yurish huquqining mavjudligi tasdig'ining chinligi (q) ushbu shaxsning tegishli orden va medal bilan taqdirlanganligi haqidagi tasdiqning (r) zaruriy va yetarli sharti bo'ladi. Bunday har ikkala bog'liqlikni ikkilangan implikasiya: $r \leftrightarrow q$ bilan ramziy ifodalash mumkin, u shunday o'qiladi: "Agar va faqat agar r , unda q ". Ekvivalentlilik boshqacha belgi: $r \cong q$ bilan ham ifodalanadi.

Tabiiy tilda, shu jumladan, ba'zi matnlarda ekvivalentli hukmlarni ifodalash uchun shunday bog'lovchilar ishlatiladi: "faqat ... sharti bilan, ... bo'ladi", "faqat ... bo'lganida, ... bo'lishi mumkin", "faqat ... bo'lsa, unda..." va hokazo.

$r \cong q$ hukmi har ikkala hukm ayni bir vaqtda chin, yo xato bo'la turib, bir xildagi ma'noni qabul qilganida chin bo'ladi. Bu shuni bildiradiki, r ning chinligi q ni ham chin deb e'tirof etish uchun yetarlidir va aksincha. Ular o'rtasidagi munosabat zaruriy munosabat sifatida ham tavsiflanadi, r ning xatoligi q ning xatoligining ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi, q ning xatoligi esa r ning ham xatoligini ko'rsatadi.

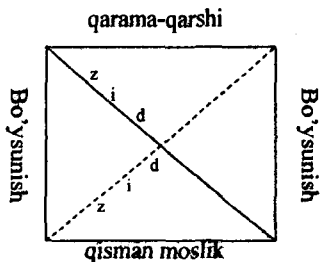
29. Oddiy hukmlar o'rtasidagi mantiqiy munosabatlar

Hukmlarning ma'nosi va mantiqiy ahamiyatlariga (chinligi va xatoligiga) ko'ra o'xshashligi ular o'rtasidagi munosabatlarning asosini tashkil etadi. Ana shunday munosabat sababli har qanday hukmlar o'rtasida emas, balki faqat qiyoslanadigan, ya'ni umumiy ma'noga ega bo'lgan hukmlar o'rtasida munosabatlar o'rnatiladi.

Turli subyektlar yoki predikatlarga ega hukmlar qiyoslanmaydigan hukmlar bo'ladi. Masalan, ikkita hukm: "Fazogirlar orasida uchuvchilar ham bor", "O'qituvchilar orasida ayollar ham bor" hukmlari shunday hukmlardir.

Bir xildagi subyektlar va predikatlarga ega va bog'lovchisi yoki kvantor bilan farqlanadigan hukmlar qiyoslanadigan hukmlar deyiladi. Masalan: "Barcha amerikalik hindular rezervatsiyalarda yashashadi"; "Amerikalik hindularning ayrimlari rezervatsiyalarda yashamaydi".

Oddiy hukmlar o'rtasidagi munosabatlar odatda mantiqiy kvadrat deb ataladigan chizma yordamida ko'rib chiqiladi. Uning cho'qqilari oddiy qat'iy hukmlar - A, E, I, O ni; tomonlari va diagonallari - hukmlar o'rtasidagi munosabatlarni ramziy ifodalaydi.

Qiyoslanadigan hukmlar orasida bir-biriga mos keladigan va mos kelmaydigan hukmlar farqlanadi.

Ayni bir vaqtda chin bo'lgan hukmlar bir-biriga mos keladigan hukmlar deyiladi. Bir-biriga moslikning uch turi: ekvivalentlilik (to'la moslik), qisman moslik (subkontrarlik) va bo'ysunganlik farqlanadi.

1. Bir xildagi mantiqiy tavsifnomalar: bir xildagi subyektlar va predikatlarga, bir tipdagi - tasdiqlovchi yoki inkor etuvchi - bog'lovchiga, kvantor bilan ifodalangan bir xildagi miqdoriy tavsifnomaga ega hukmlar ekvivalentli hukmlar bo'ladi. Oddiy ekvivalentli hukmlar o'rtasidagi munosabatlar mantiqiy kvadrat yordamida tasvirlanmaydi.

2. Qisman moslik ayni bir vaqtda chin bo'lib, lekin ayni bir vaqtda xato bo'la olmaydigan I va O hukmlari uchun xosdir.

Ularning biri xato bo'lganida boshqasi chin bo'ladi: $\neg I \rightarrow O$, $\neg O \rightarrow I$. Masalan, "Ayrim o'tlar zaharli bo'ladi" hukmi xato bo'lganida "Ayrim o'tlar zaharli bo'lmaydi" hukmi haqiqiy bo'ladi. Ayni bir paytda juz'iy hukmlardan biri haqiqiy bo'lganida boshqasi yo, yo yolg'on bo'lishi mumkin: $I \rightarrow (O \vee \neg I)$; $O \rightarrow (I \vee \neg O)$.

3. Bo'ysunganlik A va I, E va O hukmlari o'rtasida mavjud bo'ladi.

Umumiy hukm chin bo'lganida juz'iy hukm ham har doim chin bo'ladi: $A \rightarrow I$, $E \rightarrow O$. Masalan, "Har qanday huquqiy munosabat huquq normalari bilan tartibga solinadi" degan umumiy hukm chin bo'lganida - "Ayrim huquqiy munosabatlar huquq normalari bilan tartibga solinadi" degan xususiy hukm ham haqiqat bo'ladi. "Hech bir kooperativ davlat tashkilotlari qatoriga kirmaydi" hukmi chin bo'lganida "Ayrim kooperativlar davlat tashkilotlari qatoriga kirmaydi" hukmi ham chin bo'ladi.

Xususiy hukm xato bo'lganida umumiy hukm ham xato bo'ladi: $\neg I \rightarrow A$; $\neg O \rightarrow E$.

Bo'ysunganlik holatida quyidagi bog'liqliklar noaniq bo'lib qoladi: umumiy hukm yolg'on bo'lganida unga bo'ysungan juz'iy hukm chin yoki xato bo'lishi mumkin: $\neg A \rightarrow (I \vee \neg I)$; $\neg E \rightarrow (O \vee \neg O)$; bo'ysungan juz'iy hukm chin bo'lganida umumiy hukm haqiqiy yoki xato bo'lishi mumkin: $I \rightarrow (A \vee \neg A)$; $O \rightarrow (E \vee \neg E)$.

Ayni bir vaqtda chin bo'lishi mumkin bo'lmagan A va E, A va O, E va I hukmlari bir-biriga mos kelmaydigan hukmlardir. Mos kelmaslikning ikki turi: qarama-qarshilik va ziddiyat farqlanadi.

1. Ayni bir vaqtda chin bo'lmaydigan, lekin ayni bir vaqtda xato bo'lishi mumkin bo'lgan A va E hukmlari qarama-qarshi (kontrar) hukmlardir.

Qarama-qarshi hukmlardan birining chinligi boshqasining xatoligini belgilaydi:
 $A \rightarrow \neg E$; $E \rightarrow \neg A$. Masalan, “Hamma zobitlar - harbiy xizmatchilardir” degan hukmning chinligi “Hech bir zobit harbiy xizmatchi emas” degan hukmning xatoligini belgilaydi. Qarama-qarshi hukmlardan biri xato bo‘lganida boshqasi noaniq bo‘lib qoladi - u yo chin, yo xato bo‘lishi ham mumkin: $\neg A \rightarrow (E \vee \neg E)$; $\neg E \rightarrow (A \vee \neg A)$.

2. Ayni bir vaqtda chin ham, xato ham bo‘lmaydigan A va O, E va I hukmlari zid keladigan (kontradiktor) hukmlar deyiladi.

Ziddiyat uchun qat’iy yoki alternativ mos kelmaslik xosdir: hukmlardan biri chin bo‘lganida boshqasi har doim xato bo‘ladi; birinchisi xato bo‘lganida ikkinchisi chin bo‘ladi. Bunday hukmlar o‘rtasidagi munosabatlar uchinchisi mustasno qonuni bilan tartibga solinadi.

Agar A chin deb e’tirof etilsa, unda O xato bo‘ladi: $(A \rightarrow \neg O)$; E chin bo‘lganida I xato bo‘ladi: $(E \rightarrow \neg I)$. Va aksincha: A xato bo‘lganida O chin bo‘ladi: $O (\neg A \rightarrow O)$; E xato bo‘lganida esa I chin bo‘ladi: $(\neg E \rightarrow I)$.

30. Murakkab hukmlar o‘rtasidagi mantiqiy munosabatlar

Murakkab hukmlar qiyoslanadigan va qiyoslanmaydigan bo‘lishi mumkin.

Qiyoslanmaydigan hukmlar - bu umumiy proporsional o‘zgaruvchan belgilariga ega bo‘lmagan hukmlardir. Masalan, $p \wedge q$ va $m \wedge n$.

Qiyoslanadigan hukmlar - bu bir xildagi propozitsion o‘zgaruvchan belgilarga (tarkibiy qismlarga) ega bo‘lgan va mantiqiy bog‘lovchilar, shu jumladan inkor bilan farqlanadigan hukmlardir. Masalan, ikkita hukm: “Norvegiya yoki Shvetsiya Boltiq dengiziga chiqish joyiga ega” ($p \vee q$); “Na Norvegiya, na Shvetsiya Boltiq dengiziga chiqish joyiga ega emas” ($\neg p \wedge \neg q$) hukmlari qiyoslanadigan hukmlardir.

Murakkab qiyoslanadigan hukmlar bir-biriga mos keladigan va mos kelmaydigan bo‘lishi mumkin.

Ayni bir vaqtda chin bo‘lishi mumkin bo‘lgan, qiyoslanadigan hukmlar bir-biriga mos keladigan hukmlar hisoblanadi. Murakkab hukmlarning bir-biriga mos kelishining uch turi: ekvivalentlik, qisman mos kelishlik va bo‘ysunganlik farqlanadi.

1. Ekvivalent hukmlar - bu ayni bir xildagi ma’noni qabul qiladigan, ya’ni ayni bir vaqtda yo chin, yo xato bo‘lib hisoblanadigan hukmlardir.

Ekvivalentlik munosabati ayrim murakkab hukmlarni boshqa hukmlar orqali - konyunksiyani diz’yunksiya yoki implikasiya orqali ifodalashga imkon beradi va aksincha.

1. Konyunksiyaning diz’yunksiya orqali ifodalanishi:

$$\neg (A \wedge B) = \neg A \vee \neg B.$$

2. Diz’yunksiyaning konyunksiya orqali ifodalanishi:

$$\neg (A \vee B) = \neg A \wedge \neg B.$$

3. Implikasiyaning konyunksiya orqali ifodalanishi:

$$\neg A \rightarrow \neg B \equiv A \wedge B.$$

4. Implikasiyaning diz’yunksiya orqali ifodalanishi:

$$A \rightarrow B = \neg A \vee B.$$

2. Qisman bir-biriga mos kelishlik ayni bir vaqtda chin bo'lib, lekin ayni bir vaqtda xato bo'lmaydigan hukmlar uchun xosdir.

3. Hukmlar o'rtasidagi bo'ysunganlik bo'ysundiruvchi chin bo'lib, bo'ysunuvchi ham har doim chin bo'ladigan holda yuz beradi.

Bo'ysuntiruvchi hukmning chinligi bo'yicha bo'ysunuvchining chinligini belgilashga imkon beradigan mantiqiy bo'ysunish munosabati mantiq fanida fundamental bo'lib hisoblanadigan va mulohazalarning hamma turlarini tartibga soladigan mantiqiy ergashish tushunchasining negizini tashkil etadi.

Ayni bir vaqtda chin bo'lmaydigan hukmlar bir-biriga mos kelmaydigan hukmlar deyiladi. Bir-biriga mos kelmaslikning ikki turidan biri - qarama-qarshilik, boshqasi - ziddiyatdir.

1. Qarama-qarshilik - bu ayni bir vaqtda haqiqiy bo'lmaydigan, lekin ayni bir vaqtda xato bo'lishi mumkin bo'lgan hukmlar o'rtasidagi munosabat bo'lib, qarama-qarshi hukmlardan biri chin bo'lsa, unda boshqasining ma'nosini belgilash mumkin emas: u yo chin, yo xato bo'lishi mumkin.

2. Ziddiyat - bu ayni bir vaqtda na chin, na xato bo'lmaydigan hukmlar o'rtasidagi munosabatdir. Ulardan biri chin bo'lsa, unda boshqasi xato bo'ladi, birinchisi xato bo'lganida ikkinchisi chin bo'ladi.

Boshlang'ich hukimga zid bo'lgan murakkab hukmni olish uchun boshlang'ich hukmni inkor qilish kerak. Masalan, p uchun $\neg p$ zid bo'ladi; $p \wedge q$ konyunksiyasi uchun uning inkori - $\neg(p \wedge q)$ zid bo'ladi.

31. Hukmlarning modalligi. Epistemik modalik

Tafakkur shakli sifatidagi hukm ikki xildagi axborotni - asosiy va qo'shimcha axborotni o'z ichiga oladi. Asosiy axborot hukmning subyektivi va predikatida, mantiqiy bog'lovchi va kvantorlarda o'zining yaqqol ifodasini topadi. Qo'shimcha axborot hukmning mantiqiy yoki faktik maqomiga, uning baholovchi va boshqa tavsifnomalariga tegishli bo'ladi. Bunday axborot hukmning modalligi deyiladi. U alohida so'zlar bilan ifodalaniishi, shuningdek o'zining yaqqol ifodasiga ega bo'lmaligi ham mumkin. Bunday holda u kontekstning tahlili orqali aniqlanadi.

Modallik - bu hukmdagi uning asosliliigi darajasi, mantiqiy yoki faktik maqomi, uning tartibga soluvchi, baholovchi va boshqa tavsifnomalari haqidagi yaqqol yoki noaniq ifodalangan qo'shimcha axborotdir.

Epistemik (grekchadagi: epistema - ishonchli bilimning oliy tipi so'zidan olingan) modalik - bu hukmda ifodalangan uning qabul qilinishi asoslari va uning asosliliigi darajasi haqidagi axborotdir. Ishonch va bilim shunday asoslarga kiradi.

Epistemik maqomiga ko'ra ishonch - bu o'zga, chin yoki xato, ilg'or yoki reaksiyon fikrlarning tabiiy ravishda, tanqidsiz qabul qilinishidir.

Mantiqiy asos sifatidagi bilim - bu qabul qilinadigan hukmning mantiqiy jihatdan oqibat tusini olishiga asos bo'ladigan boshqa hukmlarning asoslanganligi tufayli chin yoki xato hukm sifatida qabul qilinishidir.

Asoslanganligi darajasiga ko'ra bilimlar orasida hukmlarning ikkita kesishmaydigan sinfi: ishonchli va ehtimolli hukmlar farqlanadi.

1) Ishonchli hukmlar - bu yetarli darajada asoslangan chin yoki xato hukmlardir. Ularning chinligi yoki xatoligi bevosita tekshirish yo'li bilan yoki bilvosita, hukmni empirik yoki nazariy qoidalar bilan tasdiqlash orqali belgilanadi.

Ishonchlilik hukmning xuddi chin va xato tushunchalari kabi bosqichlari bo'yicha o'zgaraydigan modal tavsifnomasiga tegishlidir. Ikkita fikr haqida ularning bittasi boshqasiga nisbatan "ancha ishonchliroq" deb bo'lmaydi. Hukm yetarli darajada asosli bo'lganida uni isbotlangan, shu bilan ishonchli, ya'ni bosqichlari bo'yicha o'zgarishsiz chin yoki xato deb hisoblanadi.

2) Ehtimolli hukmlar - bu ularning yetarli darajada asosli emasligi sababli ishonchli deb bo'lmaydigan hukmlardir. Bunday hukmlarning chinligi yoki xatoligi aniqlanmaganligi sababli ular faqat shunday deb e'tirof etishga da'vogar bo'ladi. Ularning nomlari: muammoli, haqiqatga yaqin yoki ehtimol bo'lgan hukm degan nomlari ham shundan kelib chiqadi.

Tabiiy tilda odatda oddiy so'zlar: aftidan, ehtimol, taxminimizcha, bo'lishi mumkin, gipoteza qilish mumkin kabi va boshqa so'zlar hukmning muammoligi ko'rsatkichlari bo'lib xizmat qiladi.

Sud tadqiqotida tergov qilinayotgan ishlarning holatlari haqidagi taxminiy fikrlar (gipotezalar) ehtimolli hukmlar shaklida quriladi. Haqiqatga yaqin hukmlar asosliliqi sababli tergovni to'g'ri yo'nalishga yo'naltiradi va har bir ish bo'yicha ishonchli natijalarni aniqlashga ko'maklashadi.

Ehtimolli hukmlarning asoslanganligi ehtimollik nazariyasi atamalarida taqdim etiladi. Bunday holda hukmning mantiqiy ehtimolli uning asoslanganlik darajasini anglatadi.

Hukmning obyektiv mantiqiy tavsifnomasi sifatidagi asoslanganlikni insonning fikr-mulohazaga nisbatan subyektiv-psixologik munosabatini, uning tegishli hukmni qabul qilish yoki rad qilishga tayyorligini ifodalaydigan ishonchlilik tushunchasidan farqlash lozim. Masalan, "Mening ishonchim komilki, jinoyatni X sodir qilgan"; "Mening fikrimcha, ayblanuvchi jinoyat holatlarini to'g'ri bayon qilmayapti", deyilganida, odatda, fikr mazmuniga nisbatan subyektiv munosabatni - unda tavsiflangan axborotni qabul qilish yoki rad qilishga nisbatan moyillik ifodalangani.

32. Deontik modallik

Deontik (grekchadan - majburiyat) modallik - bu hukmda ifodalangan, kimnidir aniq harakatlar qilishga undaydigan iltimos, maslahat, buyruq yoki ko'rsatmadir.

Ko'rsatmalar orasidan huquq normalarini ham o'z ichiga oladigan normativ ko'rsatmalarni ajratib ko'rsatish lozim.

Huquq normalari ichida quyidagilar farqlanadi: 1) huquqni yuklaydigan, 2) huquqni taqiqlaydigan va 3) huquqni taqdim etadigan normalar.

1) Huquqni yuklaydigan normalar: "shart", "kerak", "bajarish lozim", "e'tirof etilganki" kabi va boshqa so'zlar yordamida shakllantiriladi. Masalan, protsessual talablardan birida shunday deyiladi: "Jinoyat ishlari bo'yicha suddan oldingi tergov ikki oylik muddat ichida tugallanishi kerak". Fuqarolik huquqidani misol: "Tashkilot

uning xodimlari o'zlarining mehnat (xizmat) vazifalarini ijro etishida ular aybi bilan yetkazilgan zarami qoplashi shart".

Grammatik jihatdan huquqning yuklanishi tasdiq shaklida ham ifodalanishi mumkin, masalan: "Prokuror jinoiy ishni qo'zg'atishning qonuniyligi ustidan nazoratni amalga oshiradi". Bu holda prokurorning nazoratni amalga oshirishga doir vazifasi nazarda tutilmoqda. Xuddi shunga o'xshab: "Hukm O'zbekiston Respublikasi nomidan chiqariladi" degan ko'rsatmani - faktning tasdiqlanishi emas, balki muqarrarlik va vazifa sifatida tushunish kerak bo'ladi.

2) Huquqni taqiqlaydigan normalar: taqiqlanadi, haqli emas, mumkin emas, yo'l qo'yilmaydi kabi va boshqa so'zlar yordamida shakllantiriladi. Masalan: "Ayblanuvchidan ko'rsatmalarni zo'rvonlik, tahdid-po'pisa va boshqacha noqonuniy choralarni ko'rish yo'li bilan qo'yarda-qo'ymay talab qilib olish taqiqlanadi". Jinoyat ishlarining ko'rib chiqilishi amaliyoti shuni nazarda tutadi: "Hech kim sudning qarorisiz yoki prokurorning sanksiyasiz hibsga olinishi mumkin emas".

3) Huquqni taqdim etadigan normalar: huquqiga ega, ega bo'lishi mumkin, qo'llashi mumkin kabi va boshqa so'zlar yordamida shakllantiriladi.

Masalan: "Turar joy xonasini yollovchi har qanday vaqtda shartnomani bekor qilishga haqlidir". Boshqa bir normada shunday deyiladi: "Buyumlarini saqlash uchun topshirgan shaxs har qanday vaqtda ularni qaytarib olishni talab qilishga haqlidir". Jinoiy-huquqiy normada shunday deyiladi: "Ishda manfaatdor bo'lmagan har qanday fuqarolar xolis guvoh sifatida chaqirilishi mumkin" va hokazo.

Majburiyat va taqiqlash bir-biri orqali ham ifodalanishi mumkin: muayyan bir harakatni bajarish majburiyati uning bajarilishini taqiqlashga ekvivalentlidir.

Oqilona qurilgan normativ-huquqiy tizim eng kam modal deontik talablar: 1) qarama-qarshi bo'lmaslik; 2) balanslilik; 3) to'liqlik talablarini qondirishi kerak.

33. Aletik (chin) modallik

Aletik (grekcha - haqiqiy so'zidan olingan) modallik - bu hukmda zaruriylik-tasodifiylik yoki mumkinlik-mumkin emaslik *atamalarida* hukmning mantiqiy yoki faktik determinatsiyalashganligi (o'zaro bog'liqligi) haqidagi axborotdir.

Biz ish olib boradigan hukmlar o'z-o'zidan emas, balki muayyan asoslar tufayli mantiqiy ahamiyatga ega, ya'ni chin yoki xato hukmlar sifatida qabul qilinadi. Yo hukmlarning o'zining tuzilmaviy-mantiqiy tavsifnomalari, yoki ularning real voqelikdagi ishlarning amaldagi holati bilan o'zaro nisbati hukmlarni qabul qilish bilan bog'liq asoslar bo'ladi. Hukmlarning o'zaro bog'liqligi yoki determinatsiyalashganligining ikki usuli modalliklarning tegishli tiplarini oldindan belgilab beradi.

Mantiqiy modallik - bu chinligi yoki xatoligi hukmning tuzilmasi yoki shakli bilan belgilanadigan hukmning mantiqiy determinatsiyalashganligidir.

Masalan, mantiq qonunlarini ifodalaydigan hukmlar mantiqiy chin hukmlarga; ich-ichidan zid keladigan hukmlar - mantiqiy xato hukmlarga kiritiladi. CHinligi yoki xatoligi ularning tuzilmasi asosida belgilanmaydigan boshqa barcha hukmlar amalda determinatsiyalashgan hukmlar sinfini tashkil etadi.

Hukmlarning chinligi yoki xatoligi real voqelikdagi ishlarning holati bilan belgilanadigan holda faktik modallik hukmlarning ob'ektiv yoki fizik determinatsiyalashganligi bilan bog'langan bo'ladi. Atamalar o'rtasidagi aloqa predmetlar o'rtasidagi real munosabatlarga muvofiq keladigan hukmlar faktik chin hukmlarga kiradi. Shunday hukmga misol: "Eyfel minorasi Parijda joylashgan". Atamalar o'rtasidagi aloqa voqelikka muvofiq kelmaydigan hukmlar faktik xato hukmlarga kiradi. Misol uchun: "Hech bir sutemizuvchi suvda yashamaydi".

Fan qonunlari haqidagi axborotni o'z ichiga oladigan hukmlar faktik zarur hukmlar bo'ladi. Tabiiy tilda bunday hukmlar ko'pincha "zarur", "albatta", "so'zsiz ravishda" kabi va boshqa so'zlar yordamida ifodalanaadi.

Faktik tasodifiy hukmlar - bu fan qonunlari haqidagi axborotni o'z ichiga olmaydigan, chinligi va xatoligi aniq empirik shart-sharoitlar bilan belgilanadigan hukmlardir. Masalan, "Napoleon 1821-yil 5-mayda vafot etdi" degan hukm faktik tasodifiy hukm hisoblanadi, chunki Napoleonning o'limi shu sanagacha va undan keyin ham yuz bergan bo'lishi mumkin.

Subyektda va predikatda ifodalangan hodisalarning prinsipial bir-biriga mosligi haqidagi axborotni o'z ichiga oladigan hukmlar faktik ehtimol bo'lgan hukmlar deyiladi. Masalan: "Janubiy Amerikada bu yil zilzila yuz berishi mumkin" yoki boshqa bir hukm: "A futbol jamoasi V jamoasi bilan uchrashuvda yutib chiqishi mumkin". Bu shuni anglatadiki, har ikkala holda ham bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan natijalar istisno etilmaydi - Janubiy Amerikada bu yil zilzila bo'lmasligi ham mumkin; A futbol jamoasi V jamoasi bilan uchrashuvda uni yuta olmasligi ham mumkin.

Tabiiy tilda kesimlar sifatida (kirish so'zlar emas) ishlatiladigan quyidagicha so'zlar mumkin bo'lgan hukmlarning ko'rsatkichlari bo'ladi: ehtimol, bo'lishi mumkin, istisno etilmaydi, yo'l qo'yiladi va boshqalar.

34. Savollarning mantiqiy tavsifnomasi

Ilgari belgilangan hukmlardan yangi, mazmuniga ko'ra yanada aniq va boyroq hukmlarga o'tish quyidagi izchil bosqichlarni o'z ichiga oladi: 1) savolning qo'yilishi, 2) muayyan sohada yangi axborotning izlanishi, 3) qo'yilgan savolga javobni shakllantirish.

Savol - bu so'roq gapda ifodalangan boshlang'ich yoki bazis bilimni aniqlashtirish yoki to'ldirishga qaratilgan fikrdir. Bilish jarayonida har qanday savol bu bilimning bazisi bo'lib, savolning sharti rolini bajaradigan qandaydir boshlang'ich bilimga tayanadi. Savolning bilishga oid funksiyasi qo'yilgan savolga javob shaklida amalga oshiriladi.

Sudda ishlarni ko'rib chiqish jarayonida savol-javob shakli alohida rol o'ynaydi. Tergov va sudni qiziqtiradigan savollarga javoblarning izlanishi so'roq qilish, tergov eksperimentlari, tekshiruv, yuzma-yuz uchrashuv va boshqa ko'plab tergov harakatlarining asosiy mazmunini tashkil etadi. Sudda ishlarni ko'rib chiqish jarayonida savol-javob shakli jinoyat va fuqarolik ishlari bo'yicha sud tadqiqotining asosiy yo'nalishlari, eng muhim pozitsiyalari va chegaralarini belgilaydigan protsessual-huquqiy algoritmi bo'lib xizmat qiladi.

Savollar turlari

Savollar bilishga oid funksiyasiga ko'ra ikkita asosiy turga: aniqlashtiruvchi yoki "mi"li savollar va to'ldiruvchi yoki "nima" so'zi qo'shiladigan savollarga bo'linadi.

Savolda ifodalangan hukmning chinligini aniqlashga qaratilgan savol aniqlashtiruvchi savol, deyiladi. Masalan: "Amerikani Kolumb kashf qilgani to'g'rimi?", "Shveysariya NATOga a'zomi?".

Aniqlashtiruvchi savollarning grammatik belgisi - gapda "-mi" yuklamasining mavjudligidir: "... ekanligi to'g'rimi?"; "... shundaymi?"; "Haqiqatan ham ... shundaymi?" - va boshqa ma'nodosh so'zlardir. Shu sababli aniqlashtiruvchi savol - "mi"li savol, deyiladi.

To'ldiruvchi savollarning grammatik belgisi - gapda: kim? Nima? Qachon? Qanday qilib? - kabi va boshqa so'roq so'zlarning mavjudligi bo'lib, ular yordamida tadqiq qilinayotgan obyektning nimadan iboratligi haqidagi qo'shimcha axborotni olishga intilishadi. Shu asosda to'ldiruvchi savol - "nima"li savol, deyiladi.

"mi"li savollar va "nima"li savollar o'z tarkibiga ko'ra sodda va murakkab bo'lishi mumkin.

Boshqa savollarni tarkibiy qism sifatida o'z ichiga olmaydigan savol sodda savol, deyiladi. Yuqorida keltirilgan "-mi"li savollar va "nima"li savollarga tegishli misollar sodda savollar hisoblanadi.

Mantiqiy bog'lamalar bilan birikkan boshqa savollarni tarkibiy qism sifatida o'z ichiga oladigan savol murakkab savol, deyiladi. Murakkab savollar bog'lovchi tipiga qarab: a) biriktiruvchi (kon'yunktiv); b) ajratuvchi (diz'yunktiv); v) aralash (biriktiruvchi-ajratuvchi) savollar bo'lishi mumkin.

Muhokama qilinayotgan mavzuga nisbatan munosabatiga qarab mavzuning mohiyatiga daxldor savollar mavzuning mohiyatiga tegishli bo'lmagan savollardan farqlanadi.

Mavzuning mohiyatiga daxldor savol - bu muhokama qilinayotgan mavzu bilan bevosita yoki bilvosita bog'langan, unga olinadigan javob boshlang'ich axborotni aniqlashtiradigan yoki to'ldiradigan so'rovdir.

Mavzuning mohiyatiga tegishli bo'lmagan savol - bu muhokama qilinayotgan mavzuga nisbatan bevosita tegishli bo'lmagan savoldir. Odatda bunday savollar faqat sof tashqi shakliga ko'ra muhokamaga qo'yilgan mavzu bilan bog'langan kabi bo'lib tuyuladi. Bunday savollarni qabul qilish va muhokama qilish ko'pincha munozarani asosiy g'oyaning yechimidan chetga chalg'itadi. Ko'pincha ular munozarani cho'zish maqsadida ham ishlatiladi.

35. Javoblarning mantiqiy tavsifnomasi

Javob - bu qo'yilgan savolga muvofiq boshlang'ich bilimni aniqlashtiruvchi yoki to'ldiruvchi yangi hukmdir. Javobning izlanishi javoblarni izlash sohasi deb ataladigan nazariy yoki empirik bilimlarning aniq sohasiga murojaat etishni nazarda tutadi. Javobda olingan bilim boshlang'ich axborotni kengaytirib yoki aniqlashtirib, tadqiqot predmeti haqidagi yangi, yanada teran savollarni qo'yish uchun bazis bo'lib xizmat qiladi.

Javoblar orasida: haqiqiy va yolg'on; bevosita va bilvosita; qisqa va keng; to'liq va noto'liq; aniq (muayyan) va noaniq javoblar farqlanadi.

1. Chin va yolg'on javoblar voqelikka nisbatan munosabati bo'yicha farqlanadi.

2. Bevosita va bilvosita hukmlar ular izlanadigan sohaga qarab farqlanadi. Bevosita javoblar izlanadigan sohadan olingan, shakllantirilishida qo'shimcha ma'lumotlar va mulohazalar qo'llanilmaydigan javobga bevosita javob deyiladi. Masalan, "Rus-yapon urushi qaysi yili tugagan?" degan "nima"li savolga: "Rus-yapon urushi 1904-yilda tugagan" degan hukm bevosita javob bo'ladi. "Kit baliq bo'lib hisoblanadimi?" degan "-mi"li savolga: "Yo'q, kit baliq bo'lib hisoblanmaydi" degan hukm bevosita javob bo'ladi.

Javoblar izlanadigan sohaga nisbatan ancha kengroq bo'lgan sohadan olingan va kerakli axborotni faqat chiqarish yo'li bilan olish mumkin bo'lgan javob bilvosita javob deyiladi. Masalan, "Rus-yapon urushi qaysi yili tugagan?" degan savol uchun: "Rus-yapon urushi Birinchi rus revolyutsiyasidan bir yil ilgari tugagan" degan javob bilvosita javob bo'ladi. "Kit baliq bo'lib hisoblanadimi?" degan savolga: "Kit sutemizuvchi hayvonlar toifasiga kiradi" degan hukm bilvosita javob bo'ladi.

1. Qisqa va keng javoblar grammatik shakli bo'yicha farqlanadi.

Qisqa javoblar - bu bir bo'g'inli tasdiqlovchi yoki inkor etuvchi: "ha" yoki "yo'q" degan javoblardir.

Keng javoblar - bu har birida savolning barcha elementlari takrorlanadigan javoblardir. Masalan, "J.Kennedi katolik bo'lganmi?" degan savolga shunday tasdiqlovchi javoblar: qisqacha - "Ha"; keng - "Ha, J.Kennedi katolik bo'lgan" degan javoblar olinishi mumkin. Inkor javoblar shunday bo'ladi: qisqacha - "Yo'q"; keng - "Yo'q, J.Kennedi katolik bo'lmagan".

2. To'liq va noto'liq javoblar javobda taqdim etilgan axborotning hajmi bo'yicha farqlanadi.

3. Aniq (muayyan) va noaniq javoblar savolning tavsifnomasiga muvofiq kelishiga qarab farqlanadi. Javoblarning aniq emasligi tushunchalar va so'roq so'zlarining ikki xil ma'noda ishlatilishida ifodalanaadi.

Ikki xil ma'noli tushunchalar ko'pincha aniqlovchi yoki pinhoniy axborotni o'z ichiga oladigan savollarda qo'llaniladi.

Javoblardagi noaniqlik savollarni qo'yishda ishlatiladigan tushunchalarning noaniqligi natijasi bo'lishi mumkin.

"Nima"li savolga javobning aniqligi o'z-o'zidan, vaziyatni va kontekstni hisobga olmasdan, etarlicha aniqligi bilan farqlanmaydigan so'roq so'zlar: kim? Nima? Qachon? Qanday qilib? va shu kabilarning aniqlik darajasiga bog'liq bo'ladi.

MASHQLAR

1-mashq. Hukmi ifodalovchi gaplarni toping. Hukm atamalarini aniqlang.

Namunalar: 1. Yashasin tinchlik! Undov gap, hukmni ifodalamaydi.

2. Nega o'ylanib qoldingiz? So'roq gap, hukmni ifodalamaydi.

3. Davlat siyosiy tuzumning asosiy institutidir. Darak gapda ifodalangan hukm.

- 1.1. Oliy Majlis deputatlari ko'pchilik ovoz berish yo'li bilan saylanadi.
- 1.2. Qani, ayt, maqsading nimadir sening, nega tilkalaysan bag'rimni, ohang?
(A.Oripov).
- 1.3. Mustaqillik bayramingiz muborak bo'lsin!
- 1.4. Yashasin quyosh, yo'qolsin qorong'ulik!
- 1.5. Ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini bilish orqali ijtimoiy jarayonlarni oldindan ko'rish mumkin;
- 1.6. Terrorizm va diniy aqidaparastlar tahdididan ogoh bo'ling!
- 1.7. O'zbekiston Respublikasi demokratik davlatdir.
- 1.8. Derazani chertgan kim?
- 1.9. Shoshilma, lekin tez harakat qil.
- 1.10. Olg'a, o'rtoqlar, mardona.

2-mashq. Hukumning ko'rinishini aniqlang, hukmlarining chizmasini keltirib, munosabat va mavjudlik hukmlarini atributiv hukm shaklida ifodalang.

Namunalar: 1. Axborotlashgan jamiyatda ilmiy bilim taraqqiyotning asosidir. Atributiv hukm. S P dir. 2. Axloq dindan ilgari vujudga kelgan. Munosabat hukmi. x Ry Atributiv hukm shakli: Axloq dindan ilgari shakllangan ijtimoiy hodisadir. 3. Ilm haqida juda ko'p adabiyot mavjud. Mavjudlik hukmi. Atributiv hukm shakli: Ilm haqida mavjud bo'lgan adabiyot juda ko'pdir.

- 2.1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi – hayotimizning asosiy qonunidir.
- 2.2. Xolmat G'ofirdan katta.
- 2.3. Har bir temir yo'l vokzalida onalar va bolalar xonasi mavjud.
- 2.4. Mulk huquqi davlat tomonidan himoya qilinadi.
- 2.5. O'zbekistonning iqtisodiy-siyosiy tizimi mulklar xilma-xilligiga asoslanadi.
- 2.6. Samarqand shahrida ko'p yodgorliklar mavjud.
- 2.7. Toshkent ko'p shaharlarga nisbatan qadimiyroqdir.
- 2.8. Zo'raonlik ma'naviy o'zlikning nishonasidir.
- 2.9. Tafakkur tilsiz mavjud emas.
- 2.10. Kadrlar tayyorlash bo'yicha Milliy dastur 1997-yilda qabul qilingan.

3-mashq. Quyidagi atributiv hukmlarda subyekt, predikat va bog'lovchini toping. Hukumning sifati va miqdorini aniqlab, kvantor so'zni ko'rsating.

Namuna: O'zbekistonning barcha (kvantor) fuqarolari (S) davlatimizning tinchlikparvar siyosatini ma'qullaydilar (P). Miqdoriga ko'ra – umumiy, sifatiya ko'ra – tasdiq.

- 3.1. Barcha talabalar seminarida faol ishtirok etishdi.
- 3.2. Ayrim talabalar sinovdan o'ta olmadilar.
- 3.3. Hech bir jinoyatchi jazodan qutilib qolmaydi.
- 3.4. Ayrim talabalar sportchidirlar.
- 3.5. Hech bir haydovchi mast holda mashina boshqarishi mumkin emas.
- 3.6. Mamlakatimizda vijdon erkinligi ta'minlangan.
- 3.7. Har bir fuqaroga sifatlil tibbiy xizmat kafolatlanadi.

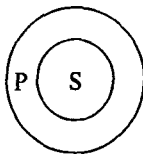
- 3.8. Ayrim olimlar – iqtisodchi.
- 3.9. Ayrim faylasuflar deputat emas.
- 3.9. Mahalla – tarbiya o'chog'i.
- 3.10. Ayrim kitoblar iqtisodiy muammolarga bag'ishlangan.

4-mashq. Hukmlarning birlashgan tasnifini bering, ularning sxemasini keltiring.

Namuna: Ayrim talabalar – a'lochidir. Ba'zi S R dir – juz'iy tasdiq hukmi (1).

- 4.1. Hech bir taraqqiyparvar odam tinchlikka qarshi emas.
- 4.2. Har bir professional futbolchi o'z mahorat darajasiga ega.
- 4.3. Amir Temur – jahondagi buyuk sarkarda va siyosatchilaridan biri.
- 4.4. Baliqlar suvda yashaydi.
- 4.5. Taraqqiyotning o'zbek modeli asosida besh tamoyil yotadi.
- 4.6. Hech bir hodisa sababsiz bo'lmaydi.
- 4.7. Ayrim to'rtburchaklar kvadrat emas.
- 4.8. Ayrim hududlarda chekish ta'qiqlanadi.
- 4.9. Shu aziz Vatan hammamizniki.
- 4.10. Rahbariyatga berilgan hech bir shikoyat javobsiz qolmasligi kerak.

5-mashq. Hukmlarning birlashgan tasnifini bering. Eylar aylanasi yordamida atamalar o'rtasidagi munosabatni tasvirlang, subyekt va predikatning taqsimlanishini aniqlang.

Namuna: Hukm – tafakkur shaklidir. Umumiy tasdiq hukmi (A). S bo'lingan, R – bo'linmagan.

- 5.1. Hech bir inson adolat uchun azob chekishi mumkin emas.
- 5.2. 15 yoshga kirgan ayrim shaxslar ishga qabul qilinishi mumkin.
- 5.3. Odam savdosi bilan shug'ullanish og'ir jinoyatdir.
- 5.4. Chet eldan tarqatilgan ayrim ma'lumotlar haqiqatga to'g'ri kelmaydi.
- 5.5. O'zbekiston Konstitutsiyasining ayrim moddalari jamoat tashkilotlari faoliyatiga bag'ishlangan.
- 5.6. Faqat iqtidorli notiqqina yodlab olgan so'zlarni aytmaydi.
- 5.7. Kitoblardagi ba'zi fikrlar eskirgan.
- 5.8. Ba'zi yozuvchilar dramaturgdir.
- 5.9. Ba'zi iqtisodchilar olimdirlar.
- 5.10. TDIU – yuqori obro'ga ega oliy o'quv yurtidir.

6-mashq. Chizmalardan qaysi biri keltirilgan hukmlarda terminlar munosabatini to'g'ri ifodalaydi?

- 6.1. TDIU talabalari mantiq fanini o'qiydilar.
- 6.2. Ayrim yangi eksponatlar muzeyga topshirildi.
- 6.3. 8-guruhning faqat 4 talabasi mantiq bo'yicha qo'shimcha mashg'ulotga kelmadi.
- 6.4. Talabaning hech bir savoli javobsiz qolmasligi kerak.
- 6.5. Xususiy mulk inson erkinligining iqtisodiy asosidir.
- 6.6. Oshkoralik – demokratiyaning muhim belgisidir.
- 6.7. Hech bir inson 300 yil yashamaydi.
- 6.8. Ba'zi baliqlar laqqa baliqdir.
- 6.9. Hamma tirik organizm nafas oladi.
- 6.10. Ko'pchilik yoshlar ijtimoiy faollik bilan ajralib turadilar.

7-mashq. Murakkab hukmning ko'rinishini aniqlang, uning tarkibiy qismlarini (oddiy hukmlarni) ko'rsating, hukmni simvollar yordamida yozing.

Namuna: Vazirlikning qarori vazir yoki uning bir o'rinbosari imzosi bilan e'lon qilinadi. Ayiruvchi (diz'yunktiv) hukm, tarkibidagi oddiy hukmlar: 1. Vazirlikning qarori vazir imzosi bilan e'lon qilinadi. 2. Vazirlikning qarori vazirning bir o'rinbosari imzosi bilan e'lon qilinadi (q). Simvollik yozuvi $p \neq q$ –qat'iy diz'yunksiya.

7.2. Aflotun, Arastu – Qadimgi grek falsafasining vakillaridir.

7.2. Anaxarsis Turkiston falsafasini Gretsiyada targ'ib qildi, 7 donishmandning biri hisoblandi.

7.3. Shartnoma asosida o'qiydigan talaba yoki belgilangan pulni to'laydi, yoki o'qishni to'xtatadi.

7.4. O'zbekiston fuqarolari millatlari, dinlari, jinslaridan qat'iy nazar teng huquqqa egadirlar.

7.5. Mashg'ulotlarga qatnamaydigan, o'qimaydigan talaba imtihondan qoniqarsiz baho oladi.

7.6. Prokuror sud majlisida ayblovni yoki quvvatlashi, yoki inkor qilishi kerak.

7.7. Kechirim ohangi ham, qo'pollik ham, qaysarlik ham munozarani bezamaydi.

7.8. Agar N. O'zbekiston fuqarosi bo'lsa, u 18 yoshga kirgandan keyin saylash huquqiga ega bo'ladi.

7.9. TDIUda o'qigan talaba yo biznesmen, yo iqtisodchi, yo bankir bo'ladi.

7.10. Bu kasal yo o'ladi, yo majruh bo'lib qoladi.

8-mashq. Birlashtiruvchi va ayiruvchi hukmlarni toping, ularda diz'yunksiya ko'rinishini ko'rsatib, hukmning simvolik yozuvini keltiring.

Namuna: jamiyat antagonistik yoki noantagonistik bo'lishi mumkin. Diz'yunktiv hukm. $p \neq q$ (kuchli diz'yunksiya).

8.1. Barchamiz tabiat uchun kelgusi avlod oldida, tarix oldida javobgarmiz.

8.2. Inson yoki o'g'il, yoki qiz tug'adi.

8.3. Advokat ishini yoki to'plangan faktik material bo'yicha, yoki dalillarning ishonchliligi bo'yicha, yoki faktlar huquqiy bahosining to'g'riligiga asosanib ko'radi.

8.4. Kasal bo'lgan odam yoki ish joyi bo'yicha, yoki yashash joyi bo'yicha doktorga murojaat qilishi kerak.

8.5. Bundan keyingi jahon urushida na front, na jangchi, na betaraf bo'ladi.

8.6. Xususiy mulk yoki jamoaviy, yoki bir kishiga tegishli bo'lishi mumkin.

8.7. Kechalar yoki oydin, yoki qorong'u bo'ladi.

8.8. Har bir fuqaroning ishi tabiatni asrash, uning boyligini saqlab qolish bo'lishi kerak.

8.9. Qo'ziqorinlar yoki zaharli, yoki zaharsiz bo'ladi.

8.10. Alining yoshidan Valining yoshi yoki kichik, yoki katta, yoki ular tengdirlar.

9-mashq. Quyidagi shartli hukmlardan antetsedent va konsekventni ko'rsating, uning simvolik yozuvini keltiring.

Namuna: Agar talaba imtihonga tayyorlangan bo'lsa (r) uni muvaffaqiyatli topshirishi mumkin (q) Antetsedent (asos) – r , konsekvent (natija) – $q \cdot p \rightarrow q$.

9.1. Agar yetarli ball to'play olsang, albatta o'qishga qabul qilinasan.

9.2. Agar haydovchi tormozni bosganida edi – asfaltda g'ildirakning izi qolgan bo'lardi.

9.3. Agar mening taxminim to'g'ri chiqmasa, men juda hayron qolgan bo'lardim.

9.4. Agar uning diplomi bo'lganida edi, ishga shubhasiz qabul qilinardi.

9.5. Agar o'qituvchi sodda va aniq qilib tushuntirganda edi, o'zlashtirish qiyin bo'lgan material tushunarli bo'lgan bo'lar edi.

9.6. Cheksang – sog'ligingga zarar yetkazasan.

9.7. Agar vaqtinchalik ish muddati davomida xodim bilan shartnoma to'xtatilmasa, u doimiy ishga kirgan hisoblanadi.

9.8. Agar sen qattiqqo'l bo'lsang, avvalo o'zingga nisbatan qattiqqo'l bo'l.

9.9. Agar senga odamlar yaxshilik qilishsa – unutm; agar sen odamlarga yaxshilik qilsang – bu haqda unut.

9.10. Dengiz ustida qushlar paydo bo'ldi – yer yaqin.

10-mashq. Aletik modal hukmlarni aniqlang: u zaruriymi yoki tasodifiymi, mumkin yoki mumkin emasligini belgilang. Hukmni medal operatorlar yordamida yozing.

Namuna: Iqtisodiy asos o'zgarishi bilan ustqurmada ham o'zgarish tez yoki sekin amalga oshadi. Mazkur hukm (r) zaruriy. Uning yozuvi: $\square r$.

10.1. Materiyani harakatsiz fikrlab bo'lmaganiday, harakatni ham materiyasiz tushunib bo'lmaydi.

10.2. Jamiyat rivojlanishining tezlashuvi demokratiyaning kengayishi va chuqurlashuvizis bo'lmaydi.

10.3. Ayblanuvchi oqlanishi mumkin.

10.4. Materiya va energiyaning ayniyligi haqidagi fikr albatta hatodir.

10.5. Atrof-muhitning ifloslanishi yurak-qon tomir va o'pka kasalliklarining kelib chiqishiga turtki beradi.

10.6. G'afur G'ulom 1903-yilda Toshkentda tug'ilgan.

10.7. Qisqa muddatli uyqu qochishi sog'lom odamlarda charchoqdan kelib chiqishi mumkin.

10.8. 1992-yilning 8-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilindi.

10.9. Ehtimol, ertaga issiqroq bo'lishi mumkin.

10.10. Diniy ekstremizm – diniy fanatizmning zaruriy natijasidir.

11-mashq. Deontik va epistemik modallikni aniqlang, ularni ma'lum operatorlar yordamida O, R, G' operatorlari yordamida yozing.

Namuna: Yong'in xavfi bo'lgan kimyoviy ashyolarni issiqlik manbalaridan uzoqroq joyda yopiq holda saqlang: Ruxsat berilgan Rr.

11.1. Yong'in bo'lgan taqdirda 01 telefon raqamiga qo'ng'iroq qiling.

11.2. Poytaxtimizning ko'rkam joylari bilan tanishishni istaganlar, sayohatlar byurosining avtobuslariga o'tiringlar.

11.3. Quduqqa tupurma – undan suv ichishingga to'g'ri kelishi mumkin.

11.4. Lasetti mashinasi haydovchisi, to'xtang!

11.5. Jamoat transportida oson yonib ketadigan narsalarni tashish taqiqlanadi.

11.6. Fuqarolar, maxsus yordamchilar xizmatidan foydalaning, o'z narsalaringizni tasodifiy kishilarga ishonmang.

11.7. Hurmatli yo'lovchilar, butun reys davomida chekishdan saqlanishingizni so'raymiz.

11.8. Ko'chadan yashil chiroq yonganda o'tayotganda, avval chapga, keyin o'ngga qarash kerak.

11.9. Barcha xodimlar diqqatiga: xizmat xonalarida elektr asboblardan foydalanmang.

11.10. Eshikning oldida to'xtab qolmang, avtobusning saloniga o'ting!

36. Xulosa tafakkur shakli sifatida. Xulosalar turlari

Xulosa - bu bir yoki bir necha hukmlardan yangi hukm yasaladigan tafakkur shaklidir.

Har qanday xulosa asos, xulosa va natijadan iborat bo'ladi. Yangi hukmni yasashga asos bo'ladigan boshlang'ich hukmlar xulosaning asoslari deyiladi. Mantiqiy yo'l bilan asoslardan olingan yangi hukm xulosa deyiladi. Asoslardan xulosaga mantiqiy o'tish natija deyiladi.

Masalan: “Agar sudya jabrlanuvchi bo‘lib hisoblanadigan bo‘lsa, unda u ishning ko‘rib chiqilishida qatnashishi mumkin emas (1). Sudya N. - jabrlanuvchi (2). Demak, u ishning ko‘rib chiqilishida qatnashishi mumkin emas (3)”.

Ushbu xulosada 1- va 2-hukmlar asoslar, 3-hukm - xulosa bo‘lib hisoblanadi.

Xulosani tahlil etishda asoslar bilan xulosani alohida, birini boshqasining ostida joylashtirib, yozib qo‘yish qabul qilingan. Xulosa uni asoslardan ajratib turadigan va mantiqiy ergashishni ifodalaydigan gorizontal chiziq ostiga yoziladi. “Binobarin” so‘zi va ma‘nosiga ko‘ra unga yaqin boshqa so‘zlar (“demak”, “shuning uchun” va shu kabilar) odatda chiziq ostiga yozilmaydi. Shunga muvofiq ravishda keltirilgan misol shunday ko‘rinishda bo‘ladi:

Agar sudya jabrlanuvchi bo‘lib hisoblanadigan bo‘lsa, unda u ishning ko‘rib chiqilishida qatnashishi mumkin emas.

Sudya N. - jabrlanuvchidir.

Sudya N. ishning ko‘rib chiqilishida qatnashishi mumkin emas.

Asoslar o‘rtasidagi ularning mazmuniga ko‘ra aloqa asoslar bilan xulosa o‘rtasidagi mantiqiy ergashuv munosabatlarini nazarda tutadi. Agar hukmlar bir-biri bilan mazmuniga ko‘ra bog‘lanmagan bo‘lsa, unda ulardan xulosa chiqarish mumkin emas. Asoslar o‘rtasida mazmunli aloqa mavjud bo‘lganida biz mulohaza jarayonida quyidagicha ikki shartga rioya qilgan holda yangi chin bilimni olishimiz mumkin: birinchidan, boshlang‘ich hukmlar - xulosaning asoslari chin bo‘lishi kerak; ikkinchidan, mulohaza jarayonida xulosaning mantiqiy jihatdan to‘g‘ri bo‘lishini nazarda tutadigan natija qoidalariga rioya qilish lozim.

Xulosalar quyidagi turlarga bo‘linadi.

1. Natija qoidalarining qat‘iyligiga qarab oshkora (zaruriy) va oshkor bo‘lmagan (haqiqatga o‘xshash) xulosalar farqlanadi. Oshkora xulosalar ulardagi xulosaning zaruriy tarzda asoslardan kelib chiqishi bilan tavsiflanadi, ya‘ni bunga o‘xshagan xulosalarda mantiqiy ergashuv mantiqiy qonundan iborat bo‘ladi. Oshkor bo‘lmagan xulosalarda faqat asoslardan chiqarilgan xulosaning ehtimolli ergashuvi xulosa qoidalarini ta‘minlaydi.

2. Umumiylikning turli darajasiga ega bilim o‘rtasidagi aloqaning asoslar va xulosada ifodalangan shakli bo‘yicha xulosalarning uch turi farqlanadi: deduktiv (umumiy bilimdan xususiy bilim sari), induktiv (xususiy bilimdan umumiy bilim sari), o‘xshashligiga qarab xulosalar (xususiy bilimdan xususiy bilim sari).

37. Bevosita deduktiv xulosalar: o‘zgarish

Umumiy bilimdan xususiy bilimga tomon o‘tish mantiqiy zaruriyat bo‘lib hisoblanadigan xulosalar deduktiv (lotincha - chiqarish so‘zidan) xulosalar deyiladi.

Deduktiv xulosalar asoslar soniga qarab bevosita va bilvosita xulosalarga bo‘linadi. Xulosa bir asos negizida chiqariladigan xulosalar bevosita xulosalar, xulosa ikkita yoki undan ortiq asos negizida chiqariladigan xulosalar bilvosita xulosalar, deyiladi.

Bevosita xulosalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi: o‘zgarish, undalma, predikatga qarama-qarshi qo‘yish, mantiqiy kvadrat bo‘yicha xulosalar.

Ushbu xulosalarning har biridan natija hukmning turi - uning miqdoriy va sifatga oid tavsifnomalari bilan bog'liq bo'lgan mantiqiy qoidalarga muvofiq olinadi.

O'zgartirish

Hukmning sifatiga ko'ra boshlang'ich hukmning predikatiga zid keladigan predikatga ega hukmga aylantirilishi o'zgartirish, deyiladi. O'zgartirish shunday qoidaga tayanadi: ikki martalik inkor tasdiqqa tengdir: $\neg \neg p = p$.

Umumiy tasdiq, umumiy inkor, juz'iy tasdiq va juz'iy inkor hukmlarni o'zgartirish mumkin.

Umumiy tasdiq hukm (A) umumiy inkor hukm (E) qilib o'zgartiriladi. Masalan: "Bizning jamoamizdagi barcha xodimlar - malakali mutaxassislar. Binobarin, bizning jamoadagi hech bir xodim malakasiz mutaxassis hisoblanmaydi".

Barcha S lar R dir.

Hech bir S R emas.

Umumiy inkor etuvchi hukm (E) umumiy tasdiqlovchi hukm (A) qilib o'zgartiriladi. Masalan: "Diniy ta'limotlarning hech qaysisi ilmiy bo'lib hisoblanmaydi. Binobarin, har qanday diniy ta'limot g'ayriilmiy hisoblanadi".

Hech bir S R emas.

Barcha S R dir.

Juz'iy tasdiq hukmi (I) juz'iy inkor hukm (O) qilib o'zgartiriladi. Masalan: "Ayrim davlatlar federativ davlat bo'lib hisoblanadi. Binobarin, ayrim davlatlar federativ davlat bo'lib hisoblanmaydi".

Ayrim S R dir.

Ayrim S R emas.

Juz'iy inkor hukmi (O) juz'iy tasdiq hukm (I) qilib o'zgartiriladi. Masalan: "Ayrim jinoyatlar qasddan qilingan jinoyat bo'lib hisoblanmaydi. Binobarin, ayrim jinoyatlar qasddan qilinmagan jinoyatlar hisoblanadi".

Ayrim S lar R emas.

Ayrim S lar R dir.

38. Bevosita deduktiv xulosa: aylantirish

Boshlang'ich hukm subyekti predikat, predikat esa - xulosaning subyektiga aylanishiga olib keladigan o'zgartirish aylantirish, deyiladi.

Aylantirish shunday qoidaga bo'ysunadi: asosda taqsimlanmagan atama xulosada taqsimlanishi mumkin emas.

Sodda (sof) aylantirish va cheklashga ega aylantirish farqlanadi.

Hukm soni o'zgartirilmaydigan aylantirish sodda yoki sof aylantirish deyiladi. Har ikkala atama ham taqsimlangan yoki ikkalasi ham taqsimlanmagan hukmlar shu tarzda yuritiladi. Agar boshlang'ich hukm predikati taqsimlanmagan bo'lsa, unda u sub'ektga aylanadigan xulosada ham taqsimlanmaydi. SHuning uchun uning hajmi cheklangandir. Bunday aylantirish cheklashga ega undalma, deyiladi.

Umumiy tasdiqlovchi hukm (A) juz'iy tasdiqlovchi hukmga (I), ya'ni cheklashga ega hukmga aylanadi. Masalan, "Bizning guruhning hamma talabalari (S) imtihonlarni topshirishdi (P). Binobarin, imtihonlarni topshirgan ayrim talabalar (P) - bizning guruh talabalaridir (S)".

Hamma S P dir.

Ayrim P S dir.

Umumiy tasdiqlovchi ajratuvchi hukmlar (ularda predikat taqsimlangan) cheklashsiz quyidagi chizma bo'yicha o'zgaradi.

Hamma S va faqat S P dir.

Hamma P S dir.

Umumiy inkor hukmi (E) umumiy inkor hukmiga, ya'ni cheklashsiz hukmga aylanadi. Masalan, "Bizning guruhning birona talabasi (S) o'zlashtirmovchi bo'lib hisoblanmaydi (P). Binobarin, birona ham o'zlashtirmovchi (P) - bizning guruh talabasi hisoblanmaydi (S)".

Hech bir S P emas.

Hech bir P S emas.

Juz'iy tasdiq hukmi (I) juz'iy tasdiq hukmiga (I) hukmga aylanadi. Boshlang'ich hukmda taqsimlanmagan predikat xulosada ham taqsimlanmagan. Hukmlar soni o'zgarmaydi. Masalan, "Bizning guruhning ayrim talabalari (S) - a'lochilardir (P). Binobarin, ayrim a'lochilar (P) - bizning guruh talabalaridir (S)".

Ayrim S P dir.

Ayrim P S dir.

Juz'iy tasdiqlovchi ajratuvchi hukm (predikat taqsimlangan) umumiy tasdiqlovchi hukmga aylanadi. Masalan, "Ayrim ijtimoiy xavfli qilmishlar (S) odil sudlovga qarshi jinoyatlar hisoblanadi (P). Binobarin, odil sudlovga qarshi barcha jinoyatlar (P) - ijtimoiy xavfli qilmishlar hisoblanadi (S)".

Ayrim S lar va faqat S lar P dir.

Hamma P lar S dir.

Juz'iy inkor etuvchi hukm o'zgarmaydi.

39. Bevosita deduktiv xulosa: predikatga qarama-qarshi qo'yish

Subyekt predikatga zid keladigan tushunchaga aylanadigan, predikat esa - boshlang'ich hukmning subyeksi bo'lib qoladigan o'zgartirish predikatga qarama-qarshi qo'yish, deyiladi. Predikatga qarama-qarshi qo'yish o'zgartirish va aylantirish natijasi sifatida ko'rib chiqilishi mumkin: S - P boshlang'ich hukmni o'zgartirish bilan S ning P-emasa munosabatini aniqlaymiz; o'zgartirish yo'li bilan olingan hukm o'zgargach, P-emasning S ga nisbatan munosabati belgilanadi. Predikatga qarama-qarshi qo'yish yo'li bilan olingan xulosa boshlang'ich hukmning soni va sifatiga bog'liq bo'ladi. Umumiy tasdiq hukmi (A) umumiy inkor hukmi (E) bo'lib o'zgaradi. Masalan: "Hamma advokatlar yuridik ma'lumotga ega. Binobarin, yuridik ma'lumotga ega bo'lmagan birona shaxs advokat hisoblanmaydi".

Hamma S lar R dir.

Hech bir R-emasa S emas.

Umumiy inkor etuvchi hukm (E) juz'iy tasdiq hukmi (I) bo'lib o'zgaradi. Masalan: "Bizning shahardagi birona ham sanoat korxonasi zarar bilan ishlaydigan korxonalar bo'lib hisoblanmaydi. Binobarin, ayrim zarar bilan ishlaydigan korxonalar bizning shahardagi sanoat korxonalari hisoblanadi".

Hech bir S R emas.

Ayrim R-emaslar S dir.

Juz'iy tasdiq hukmi (I) predikatga qarama-qarshi qo'yish yo'li bilan o'zgaraydi.

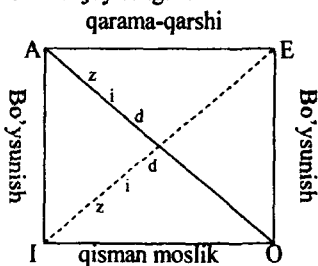
Juz'iy inkor hukmi (O) juz'iy tasdiq hukm (I) bo'lib o'zgaradi. Masalan: "Ayrim guvohlar balog'at yoshiga etmagan bo'ladi. Binobarin, ayrim balog'at yoshiga etmaganlar guvohlar bo'lib hisoblanadi".

Ayrim S lar R emas.

Ayrim R-emas S dir.

40. Mantiqiy kvadrat bo'yicha bevosita deduktiv xulosa chiqarish

Mantiqiy kvadrat chizmasi bo'yicha tasvirlangan A, E, I, O qat'iy hukmlari o'rtasidagi munosabatlarning xususiyatlarini hisobga olib, bir hukmning chinligi yoki xatoligi boshqa hukmning chinligi yoki xatoligiga ergashishini belgilab, xulosalarni qurish mumkin. Mantiqiy kvadratning yuqori qismi umumiy hukmlarni, quyi qismi juz'iy hukmlarni ifodalaydi. Mantiqiy kvadratning chap tomonidan tasdiq hukmlar, o'ng tomonidan inkor hukmlar joylashgan.

Mantiqiy kvadrat

Ziddiyat (kontradiktorlik) munosabati: A - O, E - I.

Bir-biriga zid keladigan hukmlar o'rtasidagi munosabatlar uchinchisi istisno qonuniga bo'yusinishi tufayli bir hukmning chinligidan boshqa hukmning xatoligi, bir hukmning xatoligidan - boshqa hukmning chinligi kelib chiqadi. Masalan, "Hamma xalqlar o'z taqdirini o'zi belgilash huquqiga egadir", degan umumiy tasdiq hukmi (A) ning chinligidan "Ayrim xalqlar o'z taqdirini o'zi belgilash huquqiga ega emas", degan juz'iy inkor hukmi (O) ning xatoligi kelib chiqadi; "Sudning ayrim hukmlari oqlov hukmlari bo'lib hisoblanadi" degan juz'iy tasdiq hukmi (I) ning chinligidan "Sudning birona ham hukmi oqlov hukmi bo'lib hisoblanmaydi" (E) degan umumiy inkor hukmining xatoligi kelib chiqadi.

Xulosalar shunday chizmalar bo'yicha quriladi:

$A \rightarrow \neg O$; $\neg A \rightarrow O$; $E \rightarrow \neg I$; $\neg E \rightarrow I$.

Qarama-qarshilik (kontrartlik) munosabati: A - E. Bir hukmning chinligidan boshqa hukmning xatoligi kelib chiqadi, lekin ulardan birining xatoligidan boshqasining chinligi kelib chiqmaydi. Masalan, "Hamma xalqlar o'z taqdirini o'zi belgilash huquqiga egadir", degan umumiy tasdiq hukmi (A) ning

chinligidan “Hech bir xalq o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqiga ega emas”, degan umumiy inkor etuvchi hukm (E) ning xatoligi kelib chiqadi. Lekin “Sudning hamma hukmlari oqlov hukmlari bo‘lib hisoblanadi” degan A hukmning xatoligidan “Sudning bironta ham hukmi oqlov hukmi bo‘lib hisoblanmaydi” (E) degan hukmning chinligi kelib chiqmaydi. Bu hukm ham xatodir.

Qarama-qarshi hukmlar o‘rtasidagi munosabatlar ziddik qonuniga bo‘ysunadi:

$$A \rightarrow \neg E, E \rightarrow \neg A, \neg A \rightarrow (E \vee \neg E), \neg E \rightarrow (A \vee \neg A).$$

Qisman mutanosiblik (subkontrarlik) munosabati: I - O. Bir hukmning xatoligidan boshqa hukmning chinligi kelib chiqadi, lekin ulardan birining chinligidan boshqa hukmning chinligi ham, xatoligi ham kelib chiqishi mumkin. Har ikkala hukm chin bo‘lishi ham mumkin. Masalan, “Ayrim vrachlar tibbiy ma‘lumotga ega emas”, degan xato hukmdan “Ayrim vrachlar tibbiy ma‘lumotga egadir”, degan chin hukm kelib chiqadi, “Ayrim guvohlar so‘roq qilingan”, degan chin hukmdan “Ayrim guvohlar so‘roq qilinmagan”, degan hukm kelib chiqadiki, bu hukm chin ham, xato ham bo‘lishi mumkin.

Shunday qilib, subkontrar hukmlar birgalikda xato bo‘lishi mumkin emas; juda bo‘lmaganda, ularning bittasi chin bo‘ladi:

$$\neg I \rightarrow O; \neg O \rightarrow I; I \rightarrow (O \vee \neg O); O \rightarrow (I \vee \neg I).$$

Bo‘ysunganlik munosabati (A - I, E - O). Bo‘ysundiruvchi hukmning chinligidan bo‘ysunuvchi hukmning chinligi kelib chiqadi, lekin aksincha bo‘lmaydi: bo‘ysungan hukmning chinligidan bo‘ysundiruvchi hukmning chinligi kelib chiqmaydi, u yo chin, yo xato bo‘lishi mumkin. Masalan, A “Hamma vrachlar tibbiy ma‘lumotga egadir” degan bo‘ysundiruvchi hukmning chinligidan unga bo‘ysunuvchi I “Ayrim vrachlar tibbiy ma‘lumotga egadir” degan hukmning chinligi kelib chiqadi. “Ayrim guvohlar so‘roq qilingan”, degan chin bo‘ysunuvchi hukmdan “Hamma guvohlar so‘roq qilingan”, degan bo‘ysundiruvchi hukmning chinligini zaruriy tarzda tasdiqlash mumkin emas:

$$A \rightarrow I; E \rightarrow O; I \rightarrow (A \vee \neg A); O \rightarrow (E \vee \neg E).$$

Bo‘ysungan hukmning chinligidan bo‘ysundiruvchi hukmning xatoligi kelib chiqadi, lekin buning teskarisi bo‘lmaydi: bo‘ysundiruvchi hukmning xatoligidan bo‘ysunuvchi hukmning xatoligi zaruriy ravishda kelib chiqmaydi; u chin ham, xato ham bo‘lishi mumkin. Masalan, (O) “Ayrim xalqlar o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqiga ega bo‘lmaydi” bo‘ysunuvchi hukmning xatoligidan (E) “Hech bir xalq o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqiga ega bo‘lmaydi” degan bo‘ysundiruvchi hukmning xatoligi kelib chiqadi. Agar (A) “Hamma guvohlar so‘roq qilingan” bo‘ysundiruvchi hukmi xato bo‘lsa, unda unga bo‘ysunadigan (I) “Ayrim guvohlar so‘roq qilingan” hukmi chin ham, xato ham bo‘lishi mumkin (ehtimol, bironta ham guvoh so‘roq qilinmagan bo‘lishi mumkin).

Mantiqiy kvadratda “ayrim” so‘zi “juda bo‘lmaganda, ayrim” degan ma‘noda ishlatiladi.

$$\neg I \rightarrow \neg A; \neg O \rightarrow \neg E; \neg A \rightarrow (I \vee \neg I); \neg E \rightarrow (O \vee \neg O).$$

41. Sodda qat'iy sillogizm, uning tuzilishi va aksioma

Sodda qat'iy sillogizm uchta qat'iy hukmlardan iborat bo'lib, ulardan ikitasi asoslar, uchinchi esa - xulosa bo'ladi. Masalan,

“Ayblanuvchi himoya qilish huquqiga egadir.

Toshev - ayblanuvchi.

Toshev himoya qilish huquqiga egadir”.

Sillogizmni tashkil etadigan hukmlarni tushunchalarga ajratamiz. Bunday tushunchalar uchta bo'ladi, bunda ularning har biri ikkita hukmning tarkibiga kiradi: “Ayblanuvchi” - 1-(asos)ga subyekt sifatida va 2-(asos)ga predikat sifatida; “himoya qilish huquqiga egadir” - 1-(asos)ga va 3-(xulosa)ga ularning predikatlari sifatida; “Toshev” - 2-(asos)ga va 3-(xulosa)ga ularning subyektlari sifatida kiradi.

Sillogizm tarkibiga kiradigan tushunchalar sillogizm atamaları deyiladi. Kichik, katta va o'rtacha atamalar farqlanadi.

Xulosada subyekt bo'ladigan tushuncha (bizning misolda: “Toshev” tushunchasi) sillogizmning kichik atamasi deyiladi. Xulosada predikat bo'ladigan tushuncha (“himoya qilish huquqiga egadir”) sillogizmning katta atamasi deyiladi. Kichik va katta atamalar chetki atamalar deyiladi va tegishli lotincha S (kichik atama) va P (katta atama) harflari bilan belgilanadi.

Chetki atamalarning har biri nafaqat xulosaga, shu bilan birga asoslardan biriga ham kiradi. Kichik atamani o'z ichiga oladigan asos kichik asos, katta atamani o'z ichiga oladigan asos katta asos, deyiladi. Bizning misolda birinchi hukm (1) katta asos, ikkinchi hukm (2) - kichik asos, deyiladi.

Har ikkala asosga ham kiradigan va xulosa tarkibida bo'lmaydigan tushuncha (bizning misolda - “ayblanuvchi”) sillogizmning o'rtacha atamasi, deyiladi. O'rtacha atama lotincha M harfi bilan belgilanadi.

Ayblanuvchi (M) himoya qilish huquqiga egadir.

Toshev (S) - ayblanuvchi (M).

Toshev (S) himoya qilish huquqiga egadir (R).

Shunday qilib, sodda qat'iy sillogizm - bu ikkita chetki atamalarning ularning o'rtacha atamaga munosabati asosidagi munosabati haqidagi xulosadir.

Sillogizm aksiomasi xulosaning, ya'ni asoslardan xulosaga mantiqiy o'tishning qonuniyligini asoslaydi: ayrim sinfning jami predmetlariga nisbatan tasdiqlanadigan yoki rad etiladigan hamma narsa ushbu sinfdagi har bir predmet va ularning har qanday qismiga nisbatan ham tasdiqlanadi yoki rad etiladi.

Ushbu misolda - jami ayblanuvchilarga nisbatan tasdiqlanadigan hamma narsa aniq bir ayblanuvchiga nisbatan ham tasdiqlanadi.

42. Sodda qat'iy sillogizm atamaları qoidalari

Oddiy asoslardan haqiqiy xulosani faqat sillogizm qoidalariga rioya etilgan holda olish mumkin bo'ladi. Bunday qoidalar yettita bo'lib, ulardan uchtasi atamalariga va to'rttasi - asoslarga tegishlidir.

1-qoida: sillogizmda faqat uchta atama bo'lishi kerak. Sillogizmning asos ikkita chetki atamalarning o'rtacha atamaga munosabatiga asoslangan, shuning uchun unda faqat uchta atama bo'lishi mumkin. Ushbu qoidaning buzilishi bir tushuncha

deb qabul qilinadigan va o'rtta atama sifatida ko'rib chiqiladigan turli tushunchalarning aynan bir xil deb qaralishi bilan bog'liqdir. Bunday xato ayniyat qonuni talablarining buzilishiga asoslanadi va atamalarning to'rttaga ko'paytirilishi deyiladi. Masalan, quyidagi asoslardan xulosani olish mumkin emas: "Qonunlarni odamlar yaratmaydi" va "Qonun - bu davlat hokimiyatining oliy organi tomonidan qabul qilingan normativ hujjatdir", chunki biz uchta atamaning o'rniga to'rtta atama bilan ish olib boramiz: birinchi asosda odamlarning ongidan qat'i nazar amal qiladigan obyektiv qonunlar, ikkinchisida - davlat tomonidan belgilanadigan yuridik qonun nazarda tutilmoqda. Bu chetki atamalar bog'lay olmaydigan ikkita turli xil tushunchalardir.

2-qoida: o'rtta atama juda bo'lmaganda asoslardan birida taqsimlanishi lozim. Agar o'rtta atama asoslardan hech birida taqsimlanmagan bo'lsa, unda chetki atamalar o'rtasidagi aloqa noaniqligicha qoladi. Masalan, "Ayrim yuristlar (M) - advokatlar hay'atining a'zolaridir (R)", "Bizning jamoadagi hamma xodimlar (S) - yuristlardir (M) asoslarida o'rtta atama (M) katta asosda taqsimlanmagan, chunki u juz'iy hukm subyekti hisoblanadi va tasdiqlovchi hukmning predikati sifatida kichik asosda ham taqsimlanmagan. Binobarin, o'rtta atama asoslardan hech birida taqsimlanmagan. Bunday holda chetki atamalar (S va P) o'rtasidagi zaruriy aloqani belgilash mumkin emas.

3-qoida: asosda taqsimlanmagan atama xulosada ham taqsimlanmaydi. Masalan,

"Ma'naviy normalar (M)ga davlat tomonidan sanksiya berilmaydi (R)".

Ma'naviy normalar (M) - ijtimoiy tartibga solish shakllaridir (S).

Ijtimoiy tartibga solinadigan ma'naviy normalarning ayrim shakllari (S) ga davlat tomonidan sanksiya berilmaydi (R).

Kichik atama (S) asosda taqsimlanmagan (tasdiqlovchi hukmning predikati sifatida), shuning uchun u xulosada ham taqsimlanmagan (xususiy hukmning subyekti sifatida). Umumiy hukm shaklidagi ("Ijtimoiy tartibga solinadigan ma'naviy normalarning hech bir shakliga davlat tomonidan sanksiya berilmaydi") taqsimlangan subyektili xulosani chiqarishni qoida ta'qiqlaydi. Chetki atamalarning taqsimlanishi qoidasining buzilishi bilan bog'liq bunday xato kichik (yoki kattaroq) atamaning noqonuniy kengayishi deyiladi.

43. Sodda qat'iy sillogizmning asoslari qoidalari

1-qoida: asoslarning juda bo'lmaganda bittasi tasdiqlovchi hukm bo'lishi kerak. Ikkita inkor etuvchi asoslardan zaruriy tarzda xulosa kelib chiqmaydi.

Masalan, "Bizning institut talabalari (M) biologiyani o'rganishmaydi (R)", "ITI xodimlari (S) bizning institut talabalari hisoblanmaydi (M)" asoslaridan zarur xulosani chiqarib bo'lmaydi, chunki har ikkala chetki atamalar (S va R) o'rtta atamadan istisno etiladi. Shuning uchun o'rtta atama chetki atamalar o'rtasida muayyan munosabatni belgilashi mumkin emas.

2-qoida: agar asoslardan bittasi - inkor etuvchi hukm bo'lsa, unda xulosa ham inkor etuvchi bo'lishi kerak.

Masalan:

Jabrlanuvchining qarindoshi bo'lgan sudya (M) ishning ko'rib chiqiishida qatnashishi mumkin emas (R).

Sudya K. (S) - jabrlanuvchining qarindoshidir (M).

Sudya K. (S) ishning ko'rib chiqilishida qatnashishi mumkin emas (R).

3-qoida: asoslarning juda bo'lmaganda bittasi umumiy hukm bo'lishi kerak. Ikkita xususiy asoslardan zaruriy xulosa kelib chiqmaydi.

Agar har ikkala asos – juz'iy tasdiqlovchi hukmlar (II) bo'lsa, unda atamalarning 2-qoidasiga ko'ra xulosa chiqarib bo'lmaydi: juz'iy tasdiqlovchi hukmda na subyekt, na predikat taqsimlanmagan bo'ladi, shuning uchun o'rta atama ham asoslarning hech birida taqsimlanmagan.

Agar har ikkala asoslar – juz'iy inkor etuvchi hukmlar (OO) bo'lsa, unda asoslarning 1-qoidasiga ko'ra xulosa chiqarib bo'lmaydi.

Agar bitta asos - juz'iy tasdiqlovchi bo'lib, ikkinchisi - juz'iy inkor etuvchi (IO yoki OI) bo'lsa, unda bunday sillogizmida faqat bitta atama - juz'iy inkor etuvchi hukmning predikati taqsimlangan bo'ladi. Agar bu atama o'rta atama bo'lsa, unda xulosa chiqarib bo'lmaydi, chunki asoslarning 2-qoidasiga binoan xulosa inkor etuvchi bo'lishi kerak. Lekin bunday holda xulosaning predikati taqsimlangan bo'lishi kerakki, bu atamalarning 3-qoidasiga zid keladi: 1) asosda taqsimlanmagan katta atama xulosada taqsimlanadi; 2) agar katta atama taqsimlangan bo'lsa, unda atamalarning 2-qoidasiga binoan xulosa chiqarilmaydi.

4-qoida: agar asoslardan bittasi - juz'iy hukm bo'lsa, unda xulosa ham juz'iy bo'lishi kerak.

Agar bir asos umumiy tasdiqlovchi bo'lib, boshqasi esa - juz'iy tasdiqlovchi (AI, IA) bo'lsa, unda ularda faqat bir atama - umumiy tasdiqlovchi hukmning subyektini taqsimlangan bo'ladi.

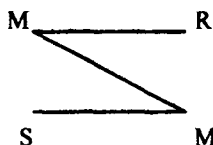
Atamalarning 2-qoidasiga binoan bu o'rta atama bo'lishi kerak. Lekin bunday holda ikkita chetki atamalar, shu jumladan, kichik atama, taqsimlanmaydi. Shuning uchun atamalarning 3-qoidasiga muvofiq kichik atama juz'iy hukm bo'ladigan xulosada taqsimlanmaydi.

Agar asoslardan bittasi tasdiqlovchi bo'lib, boshqasi esa - inkor etuvchi va ularning bittasi juz'iy asos (EI, AO, OA) bo'lsa, unda ikkita atama: umumiy inkor etuvchi hukmning (EI) subyektini va predikati yoki umumiy hukmning subyektini va juz'iy hukmning predikati (AO, OA) taqsimlangan bo'ladi. Lekin har ikkala holda ham asoslarning 2-qoidasiga ko'ra xulosa inkor etuvchi, ya'ni taqsimlangan predikatli hukm bo'ladi. O'rta atama ikkinchi taqsimlangan atama bo'lishi kerakligi sababli (atamalarning 2-qoidasi) kichik atama natijada taqsimlanmagan bo'ladi, ya'ni hukm juz'iy bo'ladi.

44. Qat'iy sillogizmning birinchi figurasi, uning qoidalari, modullari va bilishdagi roli

Sodda qat'iy sillogizmning asoslarida o'rta atama subyekt yoki predikatning o'rnini egallashi mumkin. Shunga qarab sillogizmning figuralar deb ataladigan to'rtta turi farqlanadi. Sillogizm figurallari - bu uning o'rta atamaning asoslardagi holatiga

qarab farqlanadigan har xil turlaridir. Birinchi figurada o'rtta atama katta asosda subyektning va kichik asoslarda predikatning o'zini egallaydi.

Sifati va soniga ko'ra turlicha bo'lgan hukmlar: umumiy tasdiqlovchi (A), umumiy inkor etuvchi (E), juz'iy tasdiqlovchi (I) va juz'iy inkor etuvchi (O) hukmlar sillogizmnining asoslari bo'lishi mumkin. Sillogizm asoslarining miqdoriy va sifatga oid tavsifnomalari bilan farqlanadigan turlari sodda qat'iy sillogizmnining moduslari, deyiladi. To'rtta figuradagi variantlarning umumiy soni 64 ta modusdir, lekin ularning faqat 19 tasi to'g'ri, ya'ni hamma qoidalarga muvofiq keladigan bo'lib hisoblanadi. Birinchi figura bo'yicha bular: AAA, EAE, AII, EIO moduslaridir.

Umumiy qoidalardan tashqari, figuralarning maxsus qoidalari ham amal qiladi.

1-figura qoidalari:

1. Katta asos - umumiy hukm.
2. Kichik asos - tasdiqlovchi hukm.

Birinchi figura - deduktiv xulosaning eng tipik shaklidir. Ko'pincha fan qonuni, huquqiy normani ifodalaydigan umumiy qoidadan alohida fakt, yagona holat, aniq shaxs haqidagi xulosa chiqariladi. Bunday figura amaliyotda keng qo'llaniladi. Huquqiy hodisalarning yuridik bahosi (kvalifikatsiyasi), huquq normalarining alohida holatga nisbatan qo'llanilishi, aniq bir shaxs sodir etgan jinoyat uchun jazoning tayinlanishi va boshqa sud yechimlari sillogizmnining 1-figurasining mantiqiy shaklini qabul qiladi.

45. Qat'iy sillogizmnining ikkinchi figurasi, uning qoidalari, moduslari va bilishdagi roli

Ikkinchi figurada o'rtta atama har ikkala asosning ham predikati bo'lib keladi.

Sillogizm asoslarining miqdoriy va sifatga oid tavsifnomalari bilan farqlanadigan turlari sodda qat'iy sillogizmnining moduslari deyiladi. To'rtta figuradagi variantlarning umumiy soni 64 ta modusdir, lekin ularning faqat 19 tasi to'g'ri, ya'ni hamma qoidalarga muvofiq keladigan bo'lib hisoblanadi, shundan ikkinchi figura bo'yicha: EAE, AEE, EIO, AOO.

Umumiy qoidalardan tashqari, figuralarning maxsus qoidalari ham amal qiladi.

2-figura qoidalari:

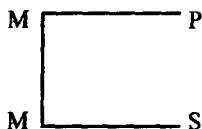
1. Katta asos - umumiy hukm.
2. Kichik asos - inkor etuvchi hukm.

Alohida bir holat (aniq shaxs, fakt, hodisa)ning umumiy qoida ostiga keltirilishi mumkin emasligini ko'rsatish zarur bo'lganida 2-figura qo'llaniladi. Ushbu holat katta asosda aytib o'tilgan predmetlar qatoridan istisno etiladi. Amaliyotda 2-figura mazkur aniq holatda xulosalar, umumiy qoidani ifodalaydigan asosda so'z boradigan narsaga zid keladigan qoidalarni inkor qilish uchun qo'llaniladi.

46. Qat'iy sillogizmning uchinchi figurasi, uning qoidalari, moduslari va bilishdagi roli

Uchinchi figurada o'rtacha atama har ikkala asosda ham subyekt bo'lib keladi.

Sifati va soniga ko'ra turlicha bo'lgan hukmlar: umumiy tasdiqlovchi (A), umumiy inkor etuvchi (E), juz'iy tasdiqlovchi (I) va juz'iy inkor etuvchi (O) hukmlar sillogizmning asoslari bo'lishi mumkin.

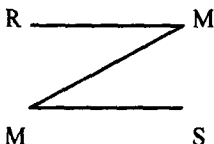
Sillogizm asoslarining miqdoriy va sifatga oid tavsifnomalari bilan farqlanadigan turlari sodda qat'iy sillogizmning moduslari, deyiladi. To'rtta figuradagi variantlarning umumiy soni 64 ta modusdir, lekin ularning faqat 19 tasi to'g'ri, ya'ni hamma qoidalarga muvofiq keladigan bo'lib hisoblanadi, shundan uchinchi figura bo'yicha: AAI, IAI, AII, EAO, OAO, EIO.

Umumiy qoidalardan tashqari, figuralarning maxsus qoidalari ham amal qiladi.

3-figura qoidalari:

1. Kichik asos - tasdiqlovchi hukm.
2. Xulosa - xususiy hukm.

3-figura faqat xususiy xulosalarni berish bilan ko'pincha bir predmetga tegishli belgilarning qisman bir-biriga mosligini belgilash uchun qo'llaniladi. Amaliyotda 3-figura mulohazalari nisbatan kam ishlatiladi. Sillogizmning to'rtinchi figurasi o'rtacha termin katta asosning predikati, kichik asosning sub'ekti bo'lib keladi.

To'rtinchi figura 5 modusga ega: AAI, AEE, JAJ, EAO, EIO.

47. Sof shartli xulosa

Har ikkala asoslari shartli hukmlar bo'lgan xulosa sof shartli xulosa deyiladi.

Masalan:

Agar ixtiro bir necha fuqarolarning (r) birgalikdagi ijodiy mehnati bilan yaratilgan bo'lsa, unda ularning hammasi ixtironing ham mualliflari (q) deyiladi.

Agar ular ixtironing hammualliflari (r), deb e'tirof etilsa, unda ham mualliflikda yaratilgan ixtiro uchun huquqlardan foydalanish tartibi hammualliflar (r) o'rtasidagi bitimga ko'ra belgilanadi.

Agar ixtiro bir necha fuqarolarning (r) birgalikdagi ijodiy mehnati bilan yaratilgan bo'lsa, unda hammualliflikda yaratilgan ixtiro uchun huquqlardan foydalanish tartibi hammualliflar (r) o'rtasidagi bitimga ko'ra belgilanadi.

Keltirilgan misolda har ikkala asos - shartli hukmlardir, bunda birinchi asosning oqibati ikkinchisining asosi (q) hisoblanadi, undan, o'z navbatida, muayyan oqibat (r) kelib chiqadi. Har ikkala asosning umumiy qismi (q) birinchisining asosini (p) va ikkinchisining oqibatini (r) bog'lashga imkon beradi. Shuning uchun xulosa ham shartli hukm shaklida ifodalanadi.

Sof shartli xulosaning chizmasi:

$$(p \rightarrow q) \wedge (q \rightarrow g)$$

$$(q \rightarrow g)$$

-Sof shartli xulosadagi natija shunday qoidaga asoslanadi: oqibatning oqibati asosning oqibatidir.

Xulosasi ikkita shartli asosdan iborat bo'ladigan xulosa sodda xulosalarga kiradi. Biroq xulosa shartli hukmlar tizimini hosil qiladigan ko'p sonli asoslardan ham kelib chiqishi mumkin. Bunday xulosalar murakkab xulosalar deyiladi.

48. Shartli-qat'iy xulosa

Asoslaridan biri - shartli, boshqa asosi va xulosasi - qat'iy hukmlar bo'ladigan xulosa shartli-qat'iy xulosa deyiladi.

Bunday xulosa ikkita to'g'ri modusga: tasdiqlovchi va inkor etuvchi moduslarga ega bo'ladi.

1) Tasdiqlovchi modusda (modus ponens) qat'iy hukm orqali ifodalangan asos shartli asosning negizlari chinligini tasdiqlaydi, xulosa esa oqibatning chinligini tasdiqlaydi; mulohaza asosning chinligini tasdiqlashdan oqibatning chinligini tasdiqlashga yo'naltirilgan.

Masalan:

Agar da'vo yuridik salohiyatga ega bo'lmagan shaxs (r) tomonidan qo'yilgan bo'lsa, unda sud da'voni ko'rib chiqmaydi (q).

Da'vo yuridik salohiyatga ega bo'lmagan shaxs (r) tomonidan qo'yilgan.

Sud da'voni ko'rib chiqmaydi (q).

Birinchi asos - asos (p) bilan oqibat (p) ning aloqasini ifodalaydigan shartli hukmdir. Ikkinchi asos - asosning haqiqatligini (r) tasdiqlaydigan qat'iy hukmdir: da'vo yuridik salohiyatga ega bo'lmagan shaxs tomonidan qo'yilgan. Biz asosning haqiqatligini (r) e'tirof etib, oqibatning haqiqatligini (q) ham tan olamiz: sud da'voni ko'rib chiqmaydi.

Tasdiqlovchi modus ishonchli xulosalarni beradi. U quyidagi chizmaga ega bo'ladi:

$$p \rightarrow q, p$$

$$q$$

2) Inkor etuvchi modusda (modus tollens) qat'iy hukm orqali ifodalangan asos shartli asosning oqibati chinligini inkor etadi, xulosa esa asosning chinligini inkor qiladi. Mulohaza oqibatning chinligini inkor qilishdan asosning chinligini inkor qilishga yo'naltirilgan. Masalan:

Agar da'vo yuridik salohiyatga ega bo'lmagan shaxs (r) tomonidan qo'yilgan bo'lsa, unda sud da'voni ko'rib chiqmaydi (q).

Sud da'voni ko'rib chiqqan ($\neg q$).

Da'voning yuridik salohiyatga ega bo'lmagan shaxs (r) tomonidan qo'yilganligi to'g'ri emas ($\neg r$).

Inkor etuvchi modusning chizmasi:

$$p \rightarrow q \neg q$$

$$\neg p$$

Shuni aniqlash mumkinki, shartli-qat'iy sillogizmning: asosning haqiqatligini inkor etishdan oqibatning haqiqatligini inkor etishga va oqibatning haqiqatligini tasdiqlashdan asosning haqiqatligini tasdiqlashga yo'naltiriladigan yana ikkita turi bo'lishi mumkin.

Biroq bu moduslarga doir xulosa ishonchli bo'lmaydi. SHunday qilib, shartli-qat'iy xulosaning asoslarning barcha ehtimol tutilgan kombinatsiyalarini istisno etadigan to'rtta moduslaridan ikkitasi: tasdiqlovchi va inkor etuvchi moduslar ishonchli xulosalarni beradi. Ular mantiq qonunlarini ifodalaydi va shartli-qat'iy xulosaning to'g'ri moduslari deyiladi. Bu moduslar shunday qoidaga bo'ysunadi: asosning tasdiqlanishi oqibatning tasdiqlanishiga va oqibatning inkor etilishi - asosning inkor qilinishiga olib boradi. Boshqa ikkita modus ishonchli xulosalarni bermaydi. Ular noto'g'ri moduslar deyiladi va shunday qoidaga bo'ysunadi: asosning inkor etilishi zaruriy inkor qilishga olib bormaydi va oqibatning tasdiqlanishi asosning zaruriyat bilan tasdiqlanishiga olib bormaydi.

49. Ajratuvchi-qat'iy xulosa

Asoslaridan biri - ajratuvchi, boshqa asosi va xulosa qat'iy hukmlar bo'lgan xulosa ajratuvchi-qat'iy xulosa deyiladi.

Ajratuvchi (diz'yunktiv) hukmni tashkil etadigan sodda hukmlar diz'yunksiyaning a'zolari yoki diz'yunktlar, deyiladi. Masalan, "Obligatsiyalar taqdim etiladigan yoki egasining nomi ko'rsatilgan bo'lishi mumkin" degan ajratuvchi hukm "yoki" mantiqiy bog'lovchisi bilan birikkan: "Obligatsiyalar taqdim etiladigan bo'lishi mumkin" va "Obligatsiyalar egasining nomi ko'rsatilgan bo'lishi mumkin" degan ikkita hukm - diz'yunktlardan iborat bo'ladi.

Biz diz'yunksiyaning bitta a'zosini tasdiqlash bilan boshqasini zaruriy tarzda inkor etishimiz kerak va ularning bittasini inkor etish bilan - boshqasini tasdiqlashimiz lozim. Shunga muvofiq ravishda ajratuvchi-qat'iy xulosaning ikkita

modusi: tasdiqlovchi-inkor etuvchi va inkor etuvchi-tasdiqlovchi moduslari farqlanadi.

1. Tasdiqlovchi-inkor etuvchi modusda (modus ponendo tollens) qat'iy hukm bo'lgan kichik asos diz'yunksiyaning bir a'zosini tasdiqlaydi, yana bir qat'iy hukm - xulosa - uning boshqa a'zosini inkor etadi. Masalan:

Obligatsiyalar taqdim etiladigan (r) yoki egasining nomi ko'rsatilgan (q) bo'lishi mumkin.

Ushbu obligatsiya taqdim etiladigan (r) obligatsiyadir.

Ushbu obligatsiya egasining nomi ko'rsatilgan (q) obligatsiyadir.

Tasdiqlovchi-inkor etuvchi modusning chizmasi:

$P \vee q \neq q, p$

✱ - qat'iy diz'yunksiya ramzi.

Agar quyidagi qoidaga rioya qilinsa, unda ushbu modus bo'yicha xulosa har doim ishonchli bo'ladi: katta asos istisno etuvchi-ajratuvchi hukm yoki qat'iy diz'yunksiya hukmi bo'lishi kerak. Agar bunday qoidaga rioya etilmasa, unda ishonchli xulosani olib bo'lmaydi. Aslida, "O'g'irlikni K. yoki L. sodir qilgan" va "O'g'irlik K. tomonidan sodir etilgan" degan asoslardan "L. o'g'irlikni sodir qilmagan" degan zaruriy xulosa kelib chiqmaydi. Ehtimol, L. ham o'g'irlik sodir etilishiga daxldor, K.ning sherigi bo'lishi ham mumkin.

2. Inkor etuvchi-tasdiqlovchi modusda (modus tollendo ponens) kichik asos bir diz'yunktni inkor etadi, xulosa boshqacini tasdiqlaydi. Masalan:

Obligatsiyalar taqdim etiladigan (r) yoki egasining nomi ko'rsatilgan (q) bo'lishi mumkin.

Ushbu obligatsiya taqdim etilmaydigan ($\neg r$) obligatsiyadir.

Ushbu obligatsiya egasining nomi ko'rsatilgan (q) obligatsiyadir.

Inkor etuvchi-tasdiqlovchi modusning chizmasi:

$\langle p \vee q \rangle \neg p$

q

↔ - yopiq diz'yunksiya ramzi.

Tasdiqlovchi xulosa inkor etish vositasida olindi: biz bir diz'yunktni inkor etish bilan boshqasini tasdiqlaymiz.

Agar quyidagi qoidaga rioya qilinsa, unda ushbu modus bo'yicha xulosa har doim ishonchli bo'ladi: katta asosda barcha ehtimol tutilgan hukmlar - diz'yunktlar sanab o'tilishi kerak, boshqacha aytganda, katta asos to'liq (yopiq) diz'yunktiv fikr bo'lishi lozim. Noto'liq (ochiq) diz'yunktiv fikrni qo'llash bilan ishonchli xulosani olib bo'lmaydi. Masalan:

Bitim ikki tomonlama yoki ko'p tomonlama bo'lishi mumkin.

Tuzilgan bitim ikki tomonlama emas.

Tuzilgan bitim ko'p tomonlamadir.

Biroq bu xulosa yolg'on bo'lishi ham mumkin, chunki katta asosda bitimlarning barcha ehtimol bo'lgan turlari hisobga olinmagan: asos noto'liq yoki ochiq, diz'yunktiv fikrdan iboratdir (bitim bir tomonlama bo'lishi ham mumkin, uni tuzish uchun bir shaxsning o'z roziligini bildirishi - ishonchnomani berishi, vasiyatnoma to'ldirishi, merosdan voz kechishi va shu kabilar yetarli bo'ladi).

Ajratuvchi asos diz'yunksiyaning ikkita emas, balki uchta va undan ko'proq a'zosini o'z ichiga olishi mumkin.

Ajratuvchi-qat'iy xulosa amaliyotda, ayniqsa taxminiy fikrlarni qurish va tekshirishda keng qo'llaniladi.

50. Shartli-ajratuvchi xulosa

Bir asosi shartli hukm bo'lib, boshqasi - ajratuvchi hukm bo'lgan xulosa shartli-ajratuvchi yoki lemmatik (lotinchadan - gipoteza) xulosa, deyiladi.

Ajratuvchi hukm ikki, uchta va undan ko'proq sonli alternativalarini o'z ichiga olishi mumkin, shuning uchun lemmatik xulosalar dilemmalar (ikkita alternativa), trilemmalar (uchta alternativa) va shu kabilarga bo'linadi.

Dilemma misolida shartli-ajratuvchi xulosaning tuzilmasi va turlarini ko'rib chiqamiz. Dilemmalarning ikki turi: konstruktiv (bunyodkor) va destruktiv (buzg'unchi) dilemmalar mavjud bo'lib, ularning har biri sodda va murakkab dilemmalarga bo'linadi.

Sodda konstruktiv dilemmada shartli asos ikkita asosni o'z ichiga oladi, ulardan ayni bir xil oqibat kelib chiqadi. Ajratuvchi asos har ikkala ehtimol tutilgan asoslarni, xulosa esa - oqibatni tasdiqlaydi. Mulohaza asoslarning chinligini tasdiqlashdan oqibatning chinligini tasdiqlashga yo'naltirilgan.

Sodda konstruktiv dilemmaning chizmasi:

$$(p \rightarrow q) \wedge (r \rightarrow s), p \vee r$$

$$q \vee s$$

Agar ayblanuvchi oldindan ma'lum bo'lgan noqonuniy hibsga olishda (r) aybdor bo'lsa, unda u odil sudlovga qarshi jinoyat (r) uchun jinoiy javobgarlikka tortilishi kerak; agar u oldindan ma'lum bo'lgan noqonuniy qamoqqa olishda (q) aybdor bo'lsa, unda u ham odil sudlovga qarshi jinoyat (r) uchun jinoiy javobgarlikka tortilishi kerak.

Ayblanuvchi yo oldindan ma'lum bo'lgan noqonuniy hibsga olishda (r) aybdor yoki u oldindan ma'lum bo'lgan noqonuniy qamoqqa olishda (q) aybdor. Ayblanuvchi odil sudlovga qarshi jinoyat (r) uchun jinoiy javobgarlikka tortilishi kerak bo'ladi. Murakkab konstruktiv dilemmada shartli asosni ikkita asosni va ikkita oqibatni o'z ichiga oladi. Ajratuvchi asos har ikkala ehtimol tutilgan oqibatlarni tasdiqlaydi. Mulohaza asoslarning chinligini tasdiqlashdan oqibatning chinligini tasdiqlashga yo'naltirilgan.

Murakkab konstruktiv dilemmaning chizmasi:

$$(p \rightarrow q) \wedge (r \rightarrow s), p \vee r$$

$$q \vee s$$

Sertifikat taqdim etiladigan (r) yoki egasining nomi ko'rsatilgan (r) bo'lishi mumkin.

Sodda destruktiv dilemmada shartli asos bitta asosni o'z ichiga oladi, undan ikkita ehtimol tutilgan oqibat kelib chiqadi. Ajratuvchi asos har ikkala oqibatni, xulosa esa - asosni inkor qiladi. Mulohaza oqibatlarining chinligini inkor qilishdan asosning chinligini inkor qilishga yo'naltirilgan.

Sodda destruktiv dilemmaning chizmasi:

$$(p \rightarrow q) \wedge (r \rightarrow s), \neg q \vee \neg r$$

$$\neg p$$

Misol.

Agar N. qasddan qilingan jinoyatni (r) sodir etgan bo'lsa, demak, uning harakatlarida bevosita (q) yoki bilvosita niyat (r) bo'lgan.

Lekin N.ning harakatlarida na bevosita (q), na bilvosita (r) niyat bo'lmagan.

N. sodir etgan jinoyat qasddan qilingan jinoyat (p) hisoblanmaydi.

Murakkab destruktiv dilemmada shartli asos ikkita asosni va ikkita oqibatni o'z ichiga oladi. Ajratuvchi asos har ikkala oqibatlarni inkor qiladi. Mulohaza oqibatlarining chinligini inkor qilishdan asoslarning chinligini inkor etishga yo'naltirilgan.

Murakkab destruktiv dilemmaning chizmasi:

$$(p \rightarrow q) \wedge (r \rightarrow s), \neg q \vee \neg s$$

$$\neg p \vee \neg r$$

Misol.

Agar korxonasi ijara korxonasi (r) bo'lsa, unda u tadbirkorlik faoliyatini o'zi ijaraga olgan mulkiy kompleks (q) asosida amalga oshiradi; agar u jamoa korxonasi (r) bo'lsa, unda bunday faoliyatni o'z mulkchiligida bo'lgan mol-mulk (s) asosida amalga oshiradi.

Mazkur korxonasi o'z faoliyatini o'zi ijaraga olgan mulkiy kompleks (q) asosida ($\neg q$) ham, o'z mulkchiligida bo'lgan mol-mulk ($\neg s$) asosida ham amalga oshirmaydi.

Mazkur korxonasi ijara ($\neg p$) yoki jamoa ($\neg r$) korxonasi ham emas.

51. Qisqartirilgan sillogizm (entimema)

Hamma qismlari - har ikkala asosi va xulosa ifodalangan sillogizm to'liq sillogizm, deyiladi. Biroq amaliyotda ko'pincha asoslaridan biri yoki xulosa yaqqol ifodalanmaydigan, balki nazarda tutiladigan sillogizmlar qo'llaniladi.

Asosi yoki xulosa tushirib qoldirilgan sillogizm qisqartirilgan sillogizm yoki entimema (grekchadan - xotirada), deyiladi.

Sodda qat'iy sillogizmning entimemalari, ayniqsa birinchi figura bo'yicha xulosalar keng qo'llaniladi. Masalan: "N. jinoyat sodir qilgan va shuning uchun jinoyi javobgar bo'lishi kerak". Bu erda "Jinoyatni sodir qilgan shaxs jinoyi javobgar bo'lishi lozim", degan katta asos tushirib qoldirilgan. U shakllantirilishi shart bo'lmagan umumiy ma'lum qoidadir.

To'liq sillogizm 1-figura bo'yicha quriladi:

Jinoyatni sodir qilgan shaxs (M) jinoyi javobgar bo'lishi lozim.

N. (S) jinoyat (M) sodir qilgan.

N. (S) jinoyi javobgar bo'lishi (R) kerak.

Nafaqat katta asos, shu bilan birga kichik asos va xulosa ham tushirib qoldirilishi mumkin: "Jinoyatni sodir qilgan shaxs jinoyi javobgar bo'lishi lozim, demak N. jinoyi javobgar bo'lishi kerak". Yoki: "Jinoyatni sodir qilgan shaxs jinoyi javobgar bo'lishi lozim, N. esa jinoyatni sodir qilgan". Sillogizmning tushirib qoldirilgan qismlari gipoteza qilinadi.

Sillogizmning qaysi qismi tushirib qoldirilganligiga qarab entimemaning uch turi: katta asosi tushirib qoldirilgan, kichik asosi tushirib qoldirilgan va xulosasi tushirib qoldirilgan entimemalar farqlanadi.

Entimema shaklidagi xulosa 2-figura bo'yicha ham qurilishi mumkin; u 3-figura bo'yicha juda kam quriladi.

Shuningdek, shartli va ajratuvchi hukmlar asos bo'ladigan xulosalar ham entimema shaklini qabul qilishi mumkin.

Katta asosi tushirib qoldirilgan shartli-qat'iy sillogizm: "Jinoyi ish qo'zg'atilishi mumkin emas, chunki jinoyat hodisasi yuz bermagan". Bu yerda katta asos - "Agar jinoyat hodisasi yuz bermagan bo'lsa, jinoyi ish qo'zg'atilishi mumkin emas", degan shartli hukm tushirib qoldirilgan. U Jinoyat-protsessual kodeksining gipoteza qilinadigan ma'lum qoidasini o'z ichiga oladi.

Katta asosi tushirib qoldirilgan shartli-qat'iy sillogizm: "Mazkur ish bo'yicha oqlov hukmi chiqarilishi mumkin emas, hukm ayblov hukmi bo'lishi kerak".

Katta asos - "Mazkur ish bo'yicha yo oqlov hukmi, yo ayblov hukmi chiqarilishi mumkin" ajratuvchi hukmi ifodalannmaydi.

Xulosa tushirib qoldirilgan shartli-qat'iy sillogizm: "O'lim yo qotillik natijasida, yo o'zini o'zi o'ldirish natijasida, yo baxtsiz hodisa natijasida, yo tabiiy sabablar sababli yuz bergan. O'lim baxtsiz hodisa natijasida yuz bergan".

Boshqa barcha alternativallarni inkor etadigan xulosa odatda ifodalannmaydi.

Qisqartirilgan sillogizmlarning qo'llanilishi shu bilan bog'liqlik, tushirib qoldirilgan asos yoki xulosa yo og'zaki yoki yozma bayon qilishga muhtoj bo'lmagan ma'lum qoidani o'z ichiga oladi, yo u xulosaning ifodalangan qismlari kontekstida osonlik bilan gipoteza qilinadi. Aynan shuning uchun mulohaza, odatda, entimemalar shaklida kechadi. Lekin entimemada xulosaning hamma qismlari ham ifodalannmaganligi sababli unda pinhon bo'lgan xatoni topish to'liq xulosadagi xatoni topishga nisbatan qiyinroqdir. Natijada mulohazaning to'g'riligini tekshirish uchun

xulosaning tushirib qoldirilgan qismlarini topish va entimemani to'liq sillogizm qilib qayta tiklash kerak bo'ladi.

52. Induktiv xulosa, uning turlari va mantiqiy tuzilishi

Alohida hodisalar haqidagi bilimdan umumiyini bilishga mantiqiy o'tish induktiv xulosa yoki induksiya (lotinchadan - to'g'rilash) shaklida sodir etiladi.

Belgining muayyan sinfning alohida predmetlari yoki qismlariga mansubligi asosida uning umuman sinfga tegishli ekanligi haqida chiqariladigan xulosa induktiv xulosa, deyiladi.

Masalan, fizika tarixida temir sterjenlar elektr quvvatini yaxshi o'tkazishi tajriba yo'li bilan aniqlangan. Xuddi shunday xususiyat mis sterjenlarda va kumushda ham aniqlangan. Ko'rsatilgan o'tkazuvchilarning metallarga mansubligini hisobga olib, elektr o'tkazish xususiyati hamma metallarga xosdir, degan induktiv umumlashtirish qilingan.

Tajriba yo'li bilan olingan, R belgisining aynan bir K. sinfga tegishli bir qator: $S_1, S_2, \dots, S_n$ hodisalarida takrorlanishi haqidagi axborot qayd qilinadigan hukmlar induktiv xulosaning asoslari bo'ladi. Xulosa chizmasi shunday ko'rinishda bo'ladi:

1) S_1 R belgisiga ega;

S_2 R belgisiga ega;

.....

S_n P belgisiga ega.

2) $S_1; S_2, \dots, S_n$ - K sinfning unsurlari (qismlari).

K sinfidagi hamma predmetlarga R belgisi xosdir.

Induktiv xulosada olamning qonuniy rivojlanishi sababli aloqaning umumiy tusi, hodisalarning zaruriy belgilarining ularning umumiyligi va barqaror takrorlanuvchanligi orqali namoyon bo'lishi haqidagi ming yillik amaliyot bilan tasdiqlanadigan qoida asoslardan xulosaga mantiqiy o'tishga asos bo'ladi. Ayni shu metodologik qoidalar induktiv xulosalarning mantiqiy yaroqliligi va samaradorligini oqlaydi.

Bilish jarayonida induktiv xulosalarning asosiy funksiyasi - umumiy hukmlarni olishdir. Bunday umumlashtirishlar o'zining mazmuni va bilishga oid ahamiyatiga ko'ra - kundalik amaliyotning eng oddiy umumlashtirishlaridan fandagi empirik umumlashtirishlargacha yoki umumiy qonunlarni ifodalaydigan universal hukmlargacha bo'lgan turlicha tushga ega bo'lishi mumkin.

Amaliyotda induktiv xulosalar muhim o'rin tutadi - ular asosida odamlar, harakatlarning motivlari va maqsadlari, xarakat usullari, harakatlariga bildiriladigan tipik munosabatlari va shu kabilar o'rtasidagi oddiy munosabatlarga tegishli ko'p sonli umumlashmalar shakllantiriladi.

Empirik tadqiqotning to'liqligi va tugallanganligiga qarab induktiv xulosalarning ikki turi: to'liq induksiya va noto'liq induksiya farqlanadi. Noto'liq induksiyada boshlang'ich materialning tanlab olinishi usuliga ko'ra ommaviy va ilmiy induksiya farqlanadi. Ilmiy induksiya tadqiqot usuliga qarab tanlab olish uslubi bilan olingan induksiya va istisno qilish uslubi bilan olingan induksiyaga bo'linadi.

53. To'liq induksiya va uning bilishdagi roli

To'liq induksiya - bu sinfning har bir unsur yoki har bir qismiga muayyan belgining tegishli ekanligi asosida uning umuman sinfga mansubligi haqida xulosa chiqariladigan xulosadir.

Bunday tipdagi induktiv xulosalar faqat unsurlari soni pirovard va osonlik bilan sharhlanadigan yopiq sinflar bilan ishlaydigan hollarda qo'llaniladi. Masalan, Yevropadagi davlatlar soni, ushbu mintaqadagi sanoat korxonalar soni, mazkur davlatdagi federatsiya subyektlari soni va hokazo.

Tasavvur qilaylikki, auditorlik komissiyasi oldiga aniq bir bank birlashmasi filiallaridagi moliyaviy intizom holatini tekshirish vazifasi qo'yilgan. Ma'lumki, uning tarkibiga beshta alohida filiallar kiradi. Bunday hollarda tekshirishning odatdagi usuli - beshta bankning har biri faoliyatini tahlil qilishdir. Agar ulardan bittasida ham moliyaviy tartib buzishlar aniqlanmasa, unda shu bilan umumlashtiruvchi xulosa chiqariladi: bank birlashmasining hamma filiallari ham moliyaviy intizomga rioya etadi.

To'liq induksiya xulosalarining chizmasi shunday shaklda bo'ladi:

- 1) S_1 R belgisiga ega;
 S_2 R belgisiga ega;
 S_n P belgisiga ega.
- 2) $S_1; S_2, \dots, S_n$ - K sinfini tashkil etadi.

K sinfidagi hamma predmetlarga R belgisi xosdir.

Ushbu xulosaning asoslarida ifodalangan sinfning har bir unsuri yoki har bir qismi haqidagi axborot tadqiqot to'liqligining ko'rsatkichi va belgini butun sinfga mantiqiy o'tkazish uchun yetarli asos bo'lib xizmat qiladi. Bu bilan to'liq induksiya xulosasidagi natija oshkora tus oladi. Bu asoslar haqiqat bo'lganida xulosaning ham zaruriy tarzda haqiqiy bo'lishini anglatadi.

To'liq induksiyadagi xulosaning bilishga oid roli hodisalar sinfi yoki jinsi haqidagi yangi bilimni shakllantirishda namoyon bo'ladi. Belgining alohida predmetlardan umuman sinfga mantiqiy o'tkazilishi oddiy bir jamlash bo'lmaydi. Sinf yoki jins haqidagi bilim - bu yagona asoslarga nisbatan yangi bosqichdan iborat bo'ladigan umumlashmadir.

Sud tadqiqotida ko'pincha inkor etuvchi xulosalarga ega to'liq induksiya shaklidagi dalillovchi mulohazalar qo'llaniladi. Masalan, har xil turlarni istisno etadigan tarzda qayta sanab o'tish orqali jinoyat sodir etilishining muayyan usuli, jinoyatchining jinoyat sodir etiladigan joyga kirib olish usuli, jarohat yetkazilgan qurol tipi va shu kabilar istisno etiladi.

To'liq induksiyaning mulohazalarda qo'llanilishi ko'plab hodisalarning amalda qayta sanab chiqilishi bilan belgilanadi. Agar predmetlarning butun sinfini qamrab olish mumkin bo'lmasa, unda umumlashma noto'liq induksiya shaklida quriladi.

54. Noto'liq induksiya va uning turlari

Noto'liq induksiya - bu belgining sinfning muayyan elementlariga yoki qismlariga mansubligi asosida uning umuman sinfga tegishli ekanligi haqidagi xulosa chiqariladigan xulosadir.

- 1) S_1 R belgisiga ega;
 S_2 R belgisiga ega;

.....
 S_n P belgisiga ega.

- 2) $S_1; S_2, \dots, S_n$ - K sinfiga tegishlidir.

Aftidan, K sinfiga R belgisi xosdir.

Induktiv umumlashmaning noto'liqligi uning hamma narsani emas, balki faqat sinfning S_1 dan S_n gacha bo'lgan ayrim unsurlari yoki qismlarini tadqiq qilishida ifodalanadi. Noto'liq induksiyaning sinfning ayrim elementlaridan uning barcha elementlari yoki qismlariga mantiqiy o'tishi asossiz bo'lmaydi. U empirik asoslar - belgilarning umumiy tusi bilan ularning tajribada ayrim hodisalar turi uchun barqaror takrorlanuvchanligi o'rtasidagi obyektiv bog'liqlik bilan oqlanadi. Shu sababli noto'liq induksiya amaliyotda keng qo'llaniladi. Masalan, hosilni yig'ib-terish paytida olingan alohida namunalar asosida donning katta turkumining ifloslanganligi, namligi va boshqa tavsifnomalari to'g'risida xulosa chiqariladi. Ishlab chiqarish sharoitlarida tanlab olingan namunalar bo'yicha u yoki boshqa ommaviy mahsulotning sifati haqida xulosa chiqariladi.

Ayrim belgilardan hamma belgilarga tomon induktiv o'tish mantiqiy zarurat bo'la olmaydi, chunki belgining takrorlanuvchanligi oddiy mos kelishning natijasi bo'lishi ham mumkin.

Shu bilan noto'liq induksiya uchun susaygan mantiqiy oqibat xos bo'ladi - chin asoslar ishonchli emas, balki faqat muammoli xulosani olishni ta'minlaydi. Bunda umumlashmaga zid keladigan hech bo'lmaganda bitta holatning aniqlanishi induktiv xulosani yaroqsizga chiqaradi.

Shu asosda noto'liq induksiya haqiqatga yaqin (oshkor bo'lmagan) xulosalarga kiritiladi. Bunday natijalarda xulosa eng kam ehtimollikdan ancha chinlikka yaqinlikkacha o'zgarib turadigan muayyan ehtimollik darajasiga ega chin asoslardan kelib chiqadi.

Induktiv xulosa asoslarini shakllantirishning ustubiyliigi yoki bir tizimlilikida namoyon bo'ladigan boshlang'ich materialni tanlab olish usuli noto'liq induksiya natijalarida mantiqiy oqibat tusiga katta ta'sir ko'rsatadi. Tanlab olish usuliga ko'ra noto'liq induksiyaning ikki turi: o'tkazish yo'li bilan olingan ommaviy induksiya va tanlab olish yo'li bilan olingan ilmiy induksiya farqlanadi.

55. Ommaviy induksiya

Belgining sinfning ayrim predmetlari yoki qismlariga mansubligi o'tkazish yo'li bilan aniqlanadigan va shu negizda uning butun sinfga tegishli ekanligi haqida muammoli tarzda xulosa chiqariladigan umumlashma ommaviy induksiya deyiladi.

Odamlar ko'p asrlik faoliyat jarayonida ko'pgina hodisalarning barqaror takrorlanuvchanligini kuzatishadi. Yuz bergan voqea va hodisalarni izohlash hamda kelgusida bo'lishi mumkinlarini bashorat qilish uchun qo'llaniladigan umumlashmalar shu asosda paydo bo'ladi. Bu turdagi umumlashmalar ob-havoni, iqlim sharoitlarining hosilga ta'siri, kasalliklarning tarqalishi sabablari, odamlarning muayyan vaziyatlardagi fe'l-atvori, ularning o'zaro munosabatlari va boshqalarni

kuzatishlar bilan bog'liq bo'ladi. Bunday umumlashmalarning ko'pchiligining mantiqiy mexanizmi - ommaviy induksiya. Uni ba'zan sodda o'tkazish orqali induksiya deb ham atashadi.

Belgilarning takrorlanuvchanligi ko'p hollarda haqiqatan ham hodisalarning umumiy xususiyatlarini aks ettiradi. Uning negizida qurilgan umumlashmalar odamlarning amaliy faoliyatida muhim yo'naltiruvchi asoslar funksiyasini bajaradi. Ana shunday eng sodda umumlashmalarsiz mehnat faoliyatining mehnat qurollarini takomillashtirish, dengizda suzishning rivoji, dehqonchilikning muvaffaqiyatli yuritilishi, ijtimoiy muhitda odamlar o'rtasidagi aloqalar kabi biron bir turini bajarish mumkin bo'lmaydi.

Jinoyatlarni terlash jarayonida ko'pincha jinoyatga daxldor shaxslarning fe'l-atvoriga tegishli empirik induktiv umumlashmalar ishlatiladi. Masalan: jinoyat sodir qilgan shaxslar sud va tergovdan yashirinishga intilishadi; o'ldirish haqidagi po'pisa ko'pincha ijro qilinadi; o'g'irlangan (jinoyat ustida qo'lga tushirilgan) buyumlarning aniqlanishi jinoyatga daxldorlikdan dalolat beradi. Tajribadan o'tgan bunday umumlashmalar yoki ko'pincha yuridik adabiyotlarda aytiladiganidek: faktik prezumpsiyalar aslida muammoli hukmlar bo'lishiga qaramasdan, ko'pincha tergovga katta yordam beradi.

Ommaviy induksiya ilmiy bilimlar rivojidagi ilk qadamlarni ham belgilab beradi. Har qanday fan empirik tadqiqotdan - tegishli obyektlarni bayon qilish, tasniflash, barqaror aloqalari, munosabatlari va o'zaro bog'liqliklarini aniqlash maqsadida ular ustidan olib boriladigan kuzatuvdan boshlaydi. Fandagi dastlabki umumlashmalar takrorlanadigan belgilarni oddiy sanab o'tish yo'li bilan chiqarilgan eng sodda induktiv xulosalar tufayli amalga oshirilgan. Ular keyinchalik tekshirish va aniqlashtirishga muhtoj bo'lgan boshlang'ich gipotezalar, taxminlar va gipotetik izohlashlarning muhim evristik funksiyasini bajaradi.

Sinfning faqat ayrim vakillari tadqiq qilinadigan sharoitda xato umumlashma qilinishi ehtimoli ham istisno etilmaydi.

Ommaviy induksiya yordamida olingan va uzoq vaqt davomida Yevropada keng yoyilgan: "Hamma oqqushlar oppoqdir" degan umumlashma shunga misol bo'lishi mumkin. Bunday fikr zid keladigan hollar uchramagan ko'p sonli kuzatuvlar asosiga qurilgan. XVII asrda Avstraliyaga borib qolgan yevropaliklar qora oqqushlarni uchratganidan keyin mazkur qaror topgan fikr inkor etilgan.

Ommaviy induksiya natijalari haqidagi xato xulosalar umumlashmani yaroqsizga chiqaradigan, bir-biriga zid keladigan hollarni hisobga olish haqidagi talablarga rioya etilmasligi tufayli paydo bo'ladi. Dalillarning tegishliligi muammosi hal etiladigan sud oldidan o'tkaziladigan tergov jarayonida, ya'ni ko'pgina faktik holatlardan faqat tergovchining fikricha, ishga daxldor bo'lganlarini tanlab olish paytida shunday hol yuz beradi. Bunday holda, ehtimol, faqat bitta, haqiqatga o'xshab ketadigan yoki "yurakka eng yaqin" taxminiy fikrga tayanib, ishning nuqul tasdiqlovchi holatlari tanlab olinadi. Boshqa faktlar va, avvalo, boshlang'ich taxminiy fikrga zid keladigan faktlar e'tiborsiz qoldiriladi. Ko'pincha ularni shunchaki ko'rishmaydi va shu sababli hisobga olishmaydi. Shuningdek, bir-biriga zid keladigan faktlar ham madaniyat etishmasligi, e'tiborsizlik yoki kuzatuvdagi

nuqsonlar tufayli e'tibor doirasidan chetda qoladi. Bunday holda tergovchi faktlar asiri bo'lib qoladi: u ko'plab hodisalar orasidan faqat tajribada eng ko'p uchratganlarini qayd qiladi va ular asosida shoshilinch umumlashma chiqaradi. Ana shunday xomxayol ta'sirida keyingi kuzatuvlarda bir-biriga zid keladigan holatlarni nafaqat kutishmaydi, balki ularning bo'lishi mumkinligini butunlay inkor etishadi.

Xato induktiv xulosalar nafaqat adashish natijasida, shu bilan birga bir-biriga zid keladigan holatlarni ongli ravishda mensimaslik yoki yashirish bilan noto'g'ri, oldindan o'ylab qo'yilgan umumlashma chiqarilishida ham paydo bo'lishi mumkin. Bunday soxta induktiv umumlashmalar hiyla sifatida ishlatilishi mumkin.

Yag'lish qurilgan induktiv umumlashmalar ko'pincha turli xil xurofotlar, johil afsonalarga asos bo'ladi va "yomon ko'z", "yaxshi" va "noxush" tushlar, yo'lni kesib o'tadigan qora mushuk va shu kabilar tusini oladi.

56. Ilmiy induksiya

Umumlashma zaruriy holatlarni tanlab olish va tasodifiy holatlarni rad qilish yo'li bilan quriladigan xulosa ilmiy induksiya deyiladi.

Tadqiqot usullariga qarab tanlab olish uslubiga ko'ra olingan induksiya (seleksiya) va istisno etish uslubiga ko'ra olingan induksiya (eliminatsiya) farqlanadi.

1. Tanlab olish uslubiga ko'ra olingan induksiya.

Tanlab olish uslubiga ko'ra olingan induksiya yoki selektiv induksiya - bu belgining sinfga (ko'pchilikka) mansubligi haqidagi xulosa ushbu sinfning har xil qismlaridan uslubiy tanlab olish yo'li bilan olingan namuna (kichik ko'pchilik) haqidagi bilimga asoslanadigan xulosadir.

Agar ommaviy umumlashmada R belgisining K sinfga bir tekisligi haqidagi taqsimlanishi haqidagi gipotezaga asoslanib, shu bilan uning oddiy takrorlanuvchanlikda ($S_1, S_2, \dots, S_n$) K ga o'tishiga yo'l qo'yilsa, unda ilmiy induksiyada K ko'pchilikning turli qismlarida R notekis taqsimlangan bir xilda bo'lmagan ko'pchilikdan iborat bo'ladi.

Namunani shakllantirishda kuzatuv sharoitlarini o'zgartirish kerak. K ning turli qismlaridan R ning tanlab olinishi namunaning vakolatini yoki reprezentililigini ta'minlash uchun bu qismlarning o'ziga xos xususiyatlari, vazni va mohiyatini hisobga olishi lozim.

Janubiy viloyatlardan birini kesib o'tadigan katta yo'l bo'ylab o'tishda yo'l davomida bir necha (masalan, oltita) tumanlardagi dalalarga kuzgi bug'doyning ayni bir xil navi ekilganligini qayd qilishadi. Agar shu asosda umumlashma qilinadigan bo'lsa, unda 25 ta tumanning hammasida, demak, butun viloyatda aynan bir nav ekilgan, degan umumlashma chiqarish mumkinki, shubhasiz, bunday ommaviy induksiya juda ham to'g'ri xulosani bermaydi.

Agar xuddi shu sondagi tumanlar tasodifan, yo'l bo'ylab ketayotib tanlab olinmasdan, balki ularning joylashgan joyi va iqlim sharoitlaridagi tafovutlarni hisobga olib tanlanganida ish boshqacha bo'ladi. Agar janubiy va shimoliy, ichki va chetdagi, cho'l va o'rmon-dashitli tumanlar tanlanib, bunda navning takrorlanishi

belgilanganida: butun viloyatda kuzgi bug'doyning ayni bir xildagi navi ekiladi, degan ko'proq ehtimolli gipoteza qilish mumkin bo'lardi.

Bu holda ishonchli xulosaning asosli bo'lishi mushkul, chunki bevosita kuzatilmagan boshqa tumanlarda boshqa nav ekilgan bo'lishi ehtimolini istisno qilib bo'lmaydi.

2. Istisno etish uslubiga ko'ra olingan induksiya yoki eliminativ induksiya - bu tadqiq qilinayotgan hodisalarning sabablari haqidagi natijalar tasdiqlovchi holatlarni aniqlash va sababli aloqa xususiyatlariga mos kelmaydigan holatlarni inkor etish yo'li bilan quriladigan xulosalar tizimidir.

Eliminativ induksiyaning bilishdagi roli - sababli aloqalar tahlilidir. Bittasi oldin yuz beradigan va boshqa harakatni keltirib chiqaruvchi sabab bo'ladigan ikkita hodisa o'rtasidagi aloqa sababli aloqa, deyiladi. Sababli aloqaning eliminativ induksiyaning uslubiyligini oldindan belgilab beradigan: umumiylik, zamondagi izchillik, zaruriylik va bir ma'nolilik kabi tavsifnomalari uning eng muhim xususiyatlari bo'ladi.

(1) Sababli aloqaning umumiyligi dunyoda sababsiz hodisalar bo'lmasligini anglatadi.

(2) Zamondagi izchillik sababning har doim oqibatdan oldin yurishini bildiradi. Ayrim hollarda oqibat sababdan keyin darhol, sanoqli daqiqalar ichida yuz beradi. Masalan, patron ichidagi kapsyul alanga olishi hamon o'qotar quroldagi o'q otilib ketadi. Boshqa hollarda sabab birmuncha ko'proq vaqt o'tganidan keyin oqibatni keltirib chiqaradi. Masalan, zahar bilan zaharlanish zaharning kuchiga va organizmning holatiga qarab bir necha daqiqa, minut, soat yoki kundan keyin yuz berishi mumkin. Ijtimoiy sohada sababli aloqalar ko'plab oylar va yillar davomida, geologiyada esa - asrlar va ming yilliklar mobaynida amalga oshishi mumkin.

Sabab har doim oqibatdan oldinda yurishi sababli induktiv tadqiqot jarayonida ko'plab holatlar ichidan faqat bizni qiziqtiradigan oqibatdan oldin yuz berganlari tanlab olinadi va u bilan ayni bir vaqtda yuz berganlari va undan so'ng paydo bo'lganlari ko'rib chiqilmaydi (eliminatsiya qilinadi).

Zamondagi izchillik - bu sababli aloqaning zaruriy shartidir, lekin uning o'zidan o'zi haqiqiy sababni aniqlash uchun yetarli bo'lmaydi. Bunday shartning yetarli deb e'tirof etilishi ko'pincha: "shundan so'ng, demak, shu sababga ko'ra" (post hoc, ergo propter hoc), deyiladigan xatoga olib keladi. Masalan, garchi bular ayni bir vaqtda yuz beradigan hodisalar bo'lsa-da, lekin momaqaldiroq ovozi chaqmoq chaqnashidan keyin eshinishi sababli ilgari yashinni momaqaldiroq gumbirlashi uchun sabab bo'ladi, deb hisoblashardi. Tergov amaliyotida, garchi do'q-po'pisalar har doim ham ijro etilavermasligi yaxshi ma'lum bo'lsa-da, ba'zan muayyan bir shaxsning boshqa shaxs nomiga bildirgan po'pisasi faktini va keyinchalik ikkinchi shaxs ustidan qilingan zo'ravonlikni sababli aloqa sifatida xato talqin qilishadi.

(3) Sababli aloqa zaruriyat xususiyatidan farq qiladi. Bu shuni anglatadiki, oqibat faqat sabab mavjud bo'lganida amalga oshirilishi mumkin, zaruriy sababning yo'qligi oqibatning ham bo'lmasligiga olib keladi.

(4) Sababli aloqaning bir xil ma'noli tusi har bir aniq sababning har doim butunlay aniq, unga muvofiq keladigan oqibatni keltirib chiqarishida namoyon bo'ladi. Sabab bilan oqibat o'rtasidagi bog'lanish shundayki, zaruriy sababdagi tur o'zgarishlari oqibatdagi tur o'zgarishlarini keltirib chiqaradi va aksincha, oqibatdagi o'zgarishlar sababdagi o'zgarishlarning ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

57. O'xshashlik uslubi ilmiy induksiya uslubi sifatida

Hozirgi mantiq sababli aloqalarni belgilashning beshta uslubini: o'xshashlik uslubi, farqlanish uslubi, o'xshashlik va farqlanishning birikkan uslubi, qo'shimcha o'zgarishlar uslubi, qoldiqlar uslubini bayon qiladi.

1. O'xshashlik uslubi

O'xshashlik uslubi bo'yicha har birida tadqiq qilinayotgan hodisa yuz beradigan bir nechta hollar qiyoslanadi; bunda barcha hollar faqat bir holatda o'xshash bo'lib, boshqa hamma hollarda turli xilda bo'ladi.

O'xshashlik uslubi turlichadan umumiylikni topish uslubi deyiladi, chunki bittasidan tashqari barcha hollar bir-biridan sezilarli tarzda farq qiladi.

O'xshashlik uslubiga doir mulohazaga misolni ko'rib chiqamiz. Bir posyolkadagi tibbiyot shoxobchalaridan biri yozgi davrda qisqa vaqt ichida dizenteriya (d) bilan kasallanishga oid uchta holatni qayd etdi. Kasallik manbaini aniqlashda asosiy e'tibor yozgi davrda ichki kasalliklarga eng ko'p sabab bo'ladigan quyidagi suv va ovqat turlariga qaratildi: A - quduqlardagi ichimlik suvi; M - daryo suvi; V - sut; S - sabzavotlar; G' - mevalar. Tadqiqot shuni ko'rsatkichi, dizenteriyaning tarqalishi, aftidan, sutni iste'mol qilish bilan bog'liq ekan. Keyinchalik bu qo'shimcha tadqiqotlar bilan o'z tasdig'ini topdi.

O'xshashlik uslubiga oid mulohaza chizmasi quyidagi shaklda bo'ladi:

- 1) AVS d ni keltirib chiqaradi.
- 2) MVG' d ni keltirib chiqaradi.
- 3) MVS d ni keltirib chiqaradi.
- 4) Aftidan, V d ga sabab bo'lgan.

Agar quyidagicha bo'lsa, unda o'xshashlik uslubi yuksak darajadagi haqiqatga yaqin xulosalarni beradi:

- 1) Tadqiq qilinayotgan hodisaning barcha ehtimol tutilgan sabablari aniqlangan;
- 2) d hodisasidan oldin V holati yuz berganligi aniqlangan;
- 3) Tadqiq qilinayotgan harakat uchun zaruriy bo'lmagan barcha holatlar istisno etilgan;
- 4) Holatlarning hech biri boshqalari bilan o'zaro ta'sirga kirishmaydi.

Xulosaning muammoligiga qaramasdan o'xshashlik uslubi bilish jarayonida muhim evristik funksiyani bajaradi, u samarali gipotezalarni qurishga ko'maklashadiki, ularning tekshirilishi fanda yangi haqiqatlarning ochilishiga olib keladi.

58. Farqlanish uslubi ilmiy induksiya uslubi sifatida

Bittasida tadqiq qilinayotgan hodisa yuz beradigan, boshqasida esa bunday hodisa yuz bermaydigan ikkita holat farqlanish uslubiga ko'ra qiyoslanadi; bunda

ikkinchi holat birinchisidan faqat bir holat bo'yicha farqlanadi, boshqalari esa bir-biriga o'xshash bo'ladi.

Farqlanish uslubi o'xshashlikdan turlichalikni topish uslubi deyiladi, chunki qiyoslanadigan holatlar bir-biri bilan ko'pgina xususiyatlari bo'yicha mos keladi.

Farqlanish uslubi tabiiy sharoitlarda hodisalarni kuzatish jarayonida va laboratoriyadagi yoki ishlab chiqarishdagi tajriba sharoitida qo'llaniladi. Kimyo tarixida o'xshashlik uslubi vositasida ko'pgina moddalar - keyinchalik katalizatorlar nomini olgan reaksiyalarni tezlashtiruvchilar kashf etilgan. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida, masalan, o'g'itlarning samaradorligi ushbu uslub bilan tekshiriladi.

Biologiya va tibbiyotda farqlanish uslubi turli xil moddalar va dorivor preparatlarning organizmga ta'sirini tadqiq etishda qo'llaniladi. Shu maqsadda o'simliklar, tajriba hayvonlari yoki odamlarning nazoratli va tajriba guruhleri ajratiladi. Har ikkala guruh bir xil sharoitlarda tutib turiladi - A, V, S. So'ngra tajriba guruhiga yangicha holat olib kiriladi - M. Keyingi qiyoslash shuni ko'rsatadiki, tajriba guruhi nazoratli guruhdan yangicha natija bilan farqlanadi - d. Bundan shunday xulosa chiqadi: aftidan, M d ning sababchisi bo'lgan.

Farqlanish uslubiga ko'ra mulohaza ham bir qator asoslarni nazarda tutadi.

(1) Bundan ilgari yuz bergan va har biri tadqiq qilinayotgan hodisaning sababi bo'lishi mumkin bo'lgan holatlar haqidagi umumiy bilim talab etiladi. Keltirilgan chizmada bu - A, V, S, M holatlari bo'lib, ular diz'yunktiv ko'pchilikni tashkil etadi:

A V V V S V M.

(2) Tadqiq qilinayotgan harakat uchun yetarlilik shartiga javob bermaydigan holatni diz'yunksiya a'zolari tarkibidan chiqarib tashlash kerak bo'ladi. Keltirilgan chizmada A, V va S eliminatsiya qilinishi kerak, chunki ularning ikkinchi holatda mavjud bo'lishi d ni keltirib chiqarmaydi. Istisno etish natijasi: "Na A, na V, na S d ning sababchisi bo'lmaydi" degan inkor etuvchi hukmda ifodalanaadi.

Eliminatsiya mulohazada farqlanish uslubi bo'yicha shuningdek tadqiq qilinayotgan hodisaning nima sababli yuz bermaganligi haqidagi salbiy bilimni shakllantiradi.

(3) Ko'plab ehtimol tutilgan sabablar orasida haqiqiy sabab sifatida ko'rib chiqiladigan yagona holat qoladi. Keltirilgan chizmada A ning sababchisi bo'ladigan M ana shunday yagona holat bo'ladi.

Mulohaza farqlanish uslubi bo'yicha faqat bundan oldingi, yopiq diz'yunktiv ko'pchilikni tashkil etadigan holatlarning aniq va to'liq bilimi mavjud bo'lsagina, dalillovchi bilim tusiga ega bo'ladi.

Empirik bilim sharoitida hamma holatlarni uzil-kesil qayd qilish qiyinligi sababli farqlanish uslubiga ko'ra natijalar ko'pchilik hollarda faqat muammoli xulosalarni beradi. Ko'pgina tadqiqotchilarning e'tirof qilishicha, farqlanish uslubi orqali haqiqatga eng yaqin induktiv natijalarga erishilar ekan.

59. Qo'shimcha o'zgarishlar uslubi ilmiy induksiya uslubi sifatida

Uslub bundan oldingi holatlardan biri tadqiq qilinayotgan harakatning ham turini o'zgartiradigan holda o'zgaradigan hollarning tahlil qilinishida qo'llaniladi.

Bundan oldingi induktiv uslublar muayyan holatning takrorlanuvchanligi yoki bo'lmashligiga asoslanar edi. Biroq hamma sababli bog'langan hodisalar ham ularni tashkil qiladigan ayrim omillarning neytrallashtirilishi yoki almashtirilishiga yo'l qo'yavermaydi. Masalan, ishqalanishning jism harakati tezligiga ta'sirini tadqiq etishda amalda ishqalanishning o'zini istisno etib bo'lmaydi. Xuddi shunga o'xshab, Oyning dengizdagi suv toshishlarining kattaligiga ta'sirini belgilashda Oyning massasini o'zgartirib bo'lmaydi.

Bunday sharoitda bundan oldingi va keyingi hodisalardagi qo'shimcha o'zgarishlarni kuzatuv jarayonida qayd qilish sababli aloqalarni aniqlashning yagona usuli hisoblanadi. Bunday holda bundan oldin yuz bergan va o'zgarish intensivligi yoki darajasi tadqiq qilinayotgan harakatning o'zgarishi bilan mos tushadigan holat sabab bo'ladi. Agar bundan oldin sodir bo'lgan va hech biri tushirib qoldirilishi yoki almashtirilishi mumkin bo'lmaydigan holatlarni A, V, S ramzlari bilan; ushbu holatlarning o'zgarish darajasini 1, 2, ..., n indekslari bilan; bizni qiziqtiradigan harakatni - d ramzi bilan ifodalaydigan bo'lsak, unda mulohaza qo'shimcha o'zgarishlar uslubi bo'yicha quyidagi shaklni qabul qiladi:

1) $ABC_1 d_2$ ni keltirib chiqaradi;

2) $ABC_2 d_2$ ni keltirib chiqaradi;

.....

n) $ABC_n d_n$ ni keltirib chiqaradi.

Aftidan, C d ning sababchisidir.

Quyoshdagi dog'larning yerdagi magnitli bo'ronlarning paydo bo'lishiga ta'siri haqidagi xulosa xuddi shu yo'l bilan chiqarilgan. Kuzatuvlar magnitli bo'ronlarning Quyoshdagi dog'larning 11 yillik sikl bilan paydo bo'lishi va dog'larning kattalashuvi magnitli bo'ronlarning kuchayishi bilan davom etishiga shunday mos kelishini ko'rsatdi.

Qo'shimcha o'zgarishlar uslubini qo'llanish shuningdek bir qator shartlarga rioya etilishini ham nazarda tutadi.

(1) Tadqiq qilinayotgan hodisaning barcha ehtimol tutilgan sabablarini bilish zarur.

(2) Keltirilgan holatlardan sababli aloqaning bir xildagi ma'noliligi xususiyatiga to'g'ri kelmaydigan holatlar eliminatsiya qilinishi lozim.

(3) Bundan oldingi holatlar ichidan o'zgarishi harakatning o'zgarishiga qo'shilib ketadigan yagona holat ajratib olinishi kerak.

Qo'shimcha o'zgarishlar bevosita va teskari bo'lishi mumkin.

Bevosita bog'liqlik: bundan oldingi omilning namoyon bo'lishi qanchalik intensivroq bo'lsa, tadqiq qilinayotgan hodisaning ham o'zini shunchalik faolroq namoyon qilishi va aksincha - intensivlik pasayishi bilan shunga tegishli ravishda harakatning namoyon bo'lishi faolligi yoki darajasining ham pasayishini anglatadi. Masalan, havo harorati ko'tarilishi bilan simobning kengayishi yuz beradi va uning gradusnikdagi darajasi ham ko'tariladi, harorat pasayishi bilan simob ustuni ham tegishicha pasayadi. Xuddi shunga o'xshab, Quyoshning faolligi kuchayishi yoki susayishiga qarab yer sharoitidagi radiatsiya darajasi ham tegishlicha ko'payadi yoki pasayadi.

Testkari bog'liqlik shunda ifodalanadiki, bundan oldingi holatning intensiv namoyon bo'lishi tadqiq qilinayotgan hodisaning faolligini susaytiradi yoki uning o'zgarishi darajasini kamaytiradi. Masalan, ishqalanish qanchalik ko'p bo'lsa, jismning harakat tezligi ham shunchalik kamroq bo'ladi yoki mehnat unumdorligi qanchalik yuqori bo'lsa, mahsulotning tanmarxi ham shunchalik past bo'ladi.

Xulosaning natijadagi asoslanganligi qo'shimcha o'zgarishlar uslubi bo'yicha ko'rib chiqilgan holatlar soni, bundan oldingi holatlar haqidagi bilimning aniqligi, shuningdek bundan oldingi holat va tadqiq qilinayotgan hodisadagi o'zgarishlarning adekvatligi bilan belgilanadi.

Natijaning asoslanganligi ko'p jihatdan bundan oldingi omil va harakatning o'zidagi o'zgarishlarning muvofiqligi darajasiga bog'liq bo'ladi. Har qanday o'zgarishlar emas, balki faqat proporsional oshib boruvchi yoki kamayuvchi o'zgarishlar e'tibor uchun qabul qilinadi. O'zaro bir xil ma'nodagi muntazamligi bilan ajralib turmaydigan o'zgarishlar ko'pincha nazorat etilmaydigan, tasodifiy omillar ta'siri ostida paydo bo'ladi va tadqiqotchini chalkashtirishi ham mumkin.

60. Qoldiqlar uslubi ilmiy induksiya uslubi sifatida

Uslubning qo'llanilishi mazkur harakatning boshqa qismlarini keltirib chiqaradigan sabablar aniqlangani holda murakkab harakatning muayyan qismini keltirib chiqaradigan sababning aniqlanishi bilan bog'liqdir.

Qoldiqlar uslubi bo'yicha mulohaza chizmasi quyidagi shaklga ega bo'ladi:

1) AVS xyz ni keltirib chiqaradi.

2) A x ni keltirib chiqaradi.

3) B y ni keltirib chiqaradi.

C z ni keltirib chiqaradi.

Qoldiqlar uslubi vositasida ayrim kimyoviy elementlar - geliy, rubridiy va boshqalarning mavjudligi haqidagi xulosa chiqarilgan. gipoteza spektral tahlil jarayonida olingan natijalarga asoslangan: fanga ma'lum kimyoviy elementlarning hech biriga tegishli bo'lmagan yangi chiziqlar aniqlangan.

Ilmiy va oddiy mulohazalar amaliyotida ko'pincha ma'lum harakatga qarab ma'lum sababga nisbatan yangiroq bo'lgan sababning amal qilishi haqida xulosa chiqariladi. Masalan, Mariya Skladovskaya-Kyuri ayrim uran rudalarining intensivligiga ko'ra uranning nurlanishi intensivligidan ham yuqoriroq bo'lgan radioaktiv nur tarqatishini aniqlagach, ushbu birikmalarda qandaydir yangi moddalarning mavjudligi haqidagi xulosaga keladi. Yangi radioaktiv elementlar: poloniy va radiy shu tariqa kashf etilgan.

Boshqa induktiv xulosalar kabi qoldiqlar uslubi ham, odatda, muammoli bilim beradi. Bunday natijadagi xulosaning ehtimolligi darajasi, birinchidan, orasidan tadqiq qilinayotgan hodisaning sabablari izlanayotgan bundan oldingi holatlar haqidagi bilimning aniqligi, ikkinchidan, ma'lum sabablardan har birining umumiy natijaga ta'siri darajasi haqidagi bilimning aniqligi bilan belgilanadi. Bundan oldingi holatlarning taxminiy va noaniq ro'yxati ham ma'lum sabablardan har birining umumiy natijaga ta'siri haqidagi noaniq tasavvur singari shunga olib kelishi

mumkinki, natijaning xulosasida zaruriy holat emas, balki faqat qo'shimcha holat noma'lum sabab sifatida taqdim etilishi mumkin.

Qoldiqlar ustubi bo'yicha mulohazalar ko'pincha jinoyatlarni terqash jarayonida asosan tadqiq etilayotgan harakatlarning yaqqol nomutanosibligi belgilanadigan hollarda qo'llaniladi. Agar harakat o'zining hajmi, miqyoslari yoki intensivligi bo'yicha ma'lum sababga muvofiq kelmasa, unda qandaydir boshqa holatlarning mavjudligi haqidagi masala qo'yiladi.

Masalan, ombordan mollarning o'g'irlanganligi haqidagi jinoyat ishi bo'yicha ayblanuvchi o'g'irlash faktini tan oldi va u o'g'irlangan buyumni ombordan bitta o'zi olib chiqib ketganligini ko'rsatdi. O'tkazilgan tekshirish shuni ko'rsatdiki, bunday og'ir buyumni bir kishining olib chiqib ketishga kuchi etmasdi. Tergovchi o'g'irlikda boshqa shaxslarning ishtirok etganligi haqidagi xulosaga keldi, shu munosabat bilan qilmishning kvalifikatsiyasi ham o'zgartirildi.

Sababli aloqalarni aniqlashga doir ko'rib chiqilgan uslublar o'zining mantiqiy tuzilishiga ko'ra murakkab mulohazalarga kiradiki, bunday mulohazalarda induktiv umumlashmalar deduktiv xulosalar ishtirokida quriladi. Deduksiya sababli aloqa xususiyatlariga tayanib, tasodifiy holatlarning eliminatsiyasi (istisno etilishi)ning mantiqiy vositasi bo'ladi, bu bilan u induktiv umumlashmani mantiqan o'zgartiradi va yo'naltiradi.

Induksiya bilan deduksiyaning o'zaro aloqasi uslublarni qo'llanishda mulohazalarning mantiqiy layoqatligini ta'minlaydi, bilim asoslarida ifodalangan aniqlik olinadigan xulosalarning asoslanganligi darajasini belgilaydi.

61. O'xshashlik bo'yicha xulosa: mohiyati va mantiqiy tuzilishi

Fanda va amaliy ishlarda ko'pincha yagona, o'zining individual tavsifnomalariga ko'ra takrorlanmaydigan hodisalar, predmetlar va voqealar tadqiqot obyekti bo'ladi. Ularni izohlash va baholashda deduktiv va induktiv mulohazalarni qo'llanish mushkul bo'ladi. Bunday holda mulohazaning uchinchi usuli - o'xshashligi bo'yicha xulosaga murojaat qilinadi: yangi yagona hodisa boshqa, ma'lum va u bilan o'xshash bo'lgan yagona hodisaga qiyoslanadi va ilgari olingan axborot ushbu o'xshash hodisaga ham tegishli deb olinadi.

Fizika tarixida tovushning tarqalishi mexanizmini aniqlashda uni suyuqlik harakati bilan qiyoslab xulosa chiqarish shunday shaklda kechgan edi. Shunday qiyoslash asosida tovushning to'liqimli nazariyasi paydo bo'ldi. Bunday holda suyuqlik va tovush qiyoslash obyektlari, ularning tarqalishining to'liqinsimon usuli esa - o'tkazilgan belgi bo'lgan.

O'xshashlik bo'yicha xulosa - bu muayyan belgining tadqiq qilinayotgan yagona ob'ekt (predmet, hodisa, munosabat yoki sinf)ga mansubligi haqida ushbu obyektning muhim belgilar bo'yicha boshqa bir ma'lum yagona obyektga o'xshashligi asosida chiqarilgan xulosadir.

O'xshashlik bo'yicha xulosadan ilgari har doim ikkita ob'ektning o'xshashligi va ular o'rtasidagi farqni aniqlashga imkon beradigan qiyoslash operatsiyasi o'tkaziladi. Bunda o'xshatish uchun nafaqat mos kelishlar, balki farqlar nomuhim

bo'lgani holda eng muhim belgilardagi o'xshashlik talab etiladi. Aynan shunday o'xshashliklar ikkita moddiy yoki ideal ob'ektlarni taqqoslash uchun asos bo'ladi.

Ma'lum bilimdan yangi bilimga tomon mantiqiy o'tish o'xshashlik bo'yicha xulosalarda: agar ikkita yagona predmetlar muayyan belgilariga ko'ra o'xshash bo'lsa, unda ular boshqa, qiyoslanayotgan predmetlardan birida aniqlangan belgilarda ham o'xshash bo'lishi mumkin, degan qoida orqali tartibga solinadi.

62. O'xshashlik turlari

Taqqoslanadigan obyektning tusiga qarab o'xshashlikning ikki turi farqlanadi: (1) predmetlarning o'xshashligi va (2) munosabatlarning o'xshashligi.

(1) Predmetlarning o'xshashligi - bu ikkita bir-biriga o'xshash yagona predmet o'xshatiladigan obyekt, ushbu predmetlarning xususiyatlari - o'tkaziluvchi belgi bo'ladigan xulosadir.

Agar ikkita yagona predmetlar yoki voqealarni a va d ramzlari bilan, unda P, Q, S, T - bilan ularning belgilarini ifodalasak, unda o'xshashlik bo'yicha xulosani quyidagi chizma orqali tasvirlash mumkin:

a P, Q, S, T ga xosdir;

b P, Q, S ga xosdir;

b T ga xosdir.

Fizika tarixidagi yorug'likning tarqalishi mexanizmining izohi bunday o'xshashlikka misol bo'lishi mumkin. Fizika oldida yorug'lik harakatining tabiati haqidagi masala ko'ndalang bo'lganida XVII asrdagi golland fizigi va matematigi Gyuygens yorug'lik bilan tovushning ularning to'g'ri chiziqli tarqalishi, aks etishi, sinishi va interferensiyasi kabi xususiyatlarining o'xshashligiga asoslanib, yorug'lik harakatini tovush harakati bilan taqqosladi va yorug'likning ham to'lqinsimon tabiatga egaligi haqidagi xulosaga keldi.

Taqqoslanadigan predmetlarning bir qator xususiyatlardagi o'xshashligi shu kabi o'xshashliklarda belgi o'tkazilishining mantiqiy asosi bo'ladi.

(2) Munosabatlarning o'xshashligi - bu ikki juft predmetlar o'rtasidagi o'xshash munosabatlar taqqoslash ob'ekti, ushbu munosabatlarning xususiyatlari - o'tkaziladigan belgi bo'ladigan xulosadir.

Masalan, ikki juft shaxslar x va y, m va n quyidagi munosabatlarda bo'lishadi:

1) x balog'at yoshiga yetmagan u o'g'ilning otasidir (R_1 munosabati);

2) m balog'at yoshiga yetmagan n nabiraning bobosi va yagona qarindoshidir (R_2 munosabati);

3) ma'lumki, ota-onalarga doir munosabatlarda (R_1) otasi o'zining balog'at yoshiga yetmagan farzandini boqishi shart. R_1 va R_2 munosabatlari o'rtasidagi muayyan o'xshashlikni hisobga olib, shunday xulosa chiqarish mumkin: qayd qilingan xususiyat, ya'ni aynan bobosining muayyan vaziyatda o'z nabirasini boqishi vazifasi R_2 uchun ham xosdir. Munosabatlarning o'xshashligi bo'yicha xulosa quyidagi chizma orqali taqdim etilishi mumkin:

1) xR_1y R_1 P, Q, S, T ga xosdir;

2) mR_2y R_2 P, Q, S ga xosdir;

Aftidan, R_2 T ga xosdir.

Munosabatlar o'xshashligiga murojaat etishda ushbu natijaning o'ziga xos xususiyatlarini nazarda tutish kerak va uni predmetlar o'xshashligi bo'yicha natijalar bilan aralash-tirmaslik lozim. Agar keyingi holatda ikkita yagona hodisa yoki voqea taqqoslanadigan bo'lsa, unda birinchisida predmetlarning o'zlari qiyoslanmaydi va hatto taqqoslanishi ham mumkin emas. x bilan u ning o'rtasidagi munosabatning m bilan n o'rtasidagi munosabatga taqqoslanishi x ning m bilan, y ning n bilan o'xshash bo'lishi kerakligini anglatmaydi. Shunisi muhimki, birinchi juftlikdagi predmetlar o'rtasidagi munosabat (xR_1y) birinchi juftlikdagi predmetlar o'rtasidagi munosabat (mR_2n) kabi bo'lishi kerak. Munosabatlar o'xshashligi bo'yicha natijalarning noto'g'ri tushunilishi ba'zan munosabatlarning $(R_1$ va $R_2)$ emas, balki predmetlarning o'zlarining asossiz tarzda aynan bir xil deb tushunilishidan iborat mantiqiy xatoga olib keladi: x m bilan, u - n bilan aynan bir xil, deb olinadi.

O'xshashlik bo'yicha natijalarning asoslanganligi quyidagi shartlarga bog'liq bo'ladi:

(1) Agar faqat muhim belgilarda taxminiy, tasodifiy emas, balki qat'iy aniq va muayyan o'xshash bo'ladigan haqiqiy o'xshashlik aniqlanib, qayd etilganida natija yaroqli bo'ladi. Bunday o'xshashlikning bo'lmasligi o'xshashligi bo'yicha xulosani yaroqsiz qilib qo'yadi.

(2) Taqqoslanadigan obyektlar o'rtasidagi farqlarning hisobga olinishi - o'xshashligi bo'yicha natijalar yaroqliligining ikkinchi muhim shartidir. Tabiatda mutlaqo o'xshash hodisalar bo'lmaydi: o'xshashlikning eng yuqori darajasi ham har doim farqlarni nazarda tutadi. Demak, taqqoslanadigan har qanday holatda qiyoslanayotgan predmetlar o'rtasida tafovut ham mavjud bo'ladi. Tafovutlar nomuhim, ya'ni o'tkazilayotgan belgiga mutanosib va muhim, yoki belgining bir predmetdan boshqasiga o'tkazilishiga to'sqinlik qiladigan bo'lishi ham mumkin.

(3) O'xshashligi bo'yicha natijalarning asoslanganligi darajasi o'xshash va o'tkaziladigan belgi o'rtasidagi aloqa sifatiga bog'liq bo'ladi.

Qat'iy o'xshashlik. Uning farqlanuvchi xususiyati - o'tkaziladigan belgining o'xshashlik belgilari bilan zaruriy aloqasidir.

Qat'iy bo'lmagan o'xshashlik - bu shunday taqqoslashki, unda o'xshash va o'tkaziladigan belgilar o'rtasidagi bog'lanish faqat ehtimollilikning ko'proq yoki kamroq darajasiga ega zaruriy bog'lanish sifatida fikrlanadi. Bunday holda boshqa bir obyektida o'xshashlik belgilarini aniqlagach, unga o'tkaziladigan belgining mansubligi haqida faqat mantiqan sustroq, ya'ni muammoli shaklda xulosa chiqarish mumkin.

Qat'iy bo'lmagan o'xshashlik ko'pincha ijtimoiy-tarixiy tadqiqotlarda uchraydi, chunki bu yerda hodisalar o'rtasidagi barcha kelib chiqadigan oqibatlarni qat'iy ko'rsatadigan aloqani aniqlash g'oyat qiyin kechadi.

Quyidagilar natijalarning ehtimollilik darajasini oshiradigan shart-sharoitlar bo'ladi: 1) taqqoslanayotgan predmetlarning muhim belgilarning eng ko'p sonida o'xshash bo'lishi - muhim o'xshashliklar qanchalik ko'proq bo'lsa, o'xshashlik bo'yicha xulosa shunchalik asosli bo'ladi; 2) taqqoslanadigan predmetlar o'rtasida muhim farqlar bo'lmasligi; 3) o'xshash va o'tkaziladigan belgilar o'rtasidagi bog'lanish haqidagi bilimning ehtimolligi darajasi.

Qiyoslanayotgan predmetlarda o'xshash belgilarning yetarli soni aniqlanmaganida yoki o'xshash va o'tkaziladigan belgilar o'rtasidagi bog'lanish zaif shaklda aniqlangan bo'lsa, o'xshashligi bo'yicha natija yetarli asoslanmaganligi sababli faqat ko'p ishonchli bo'lmagan xulosani berishi mumkin. Agar bunda farqlanish belgilari ham hisobga olinmasa, unda bunday o'xshashlik faqat yuzaki deb baholanishi mumkin.

63. O'xshashlikning fandagi roli

O'xshashlikni to'la huquq bilan tafakkur rivojining ilk bosqichlarida keng qo'llanilgan xulosa shakli deb atash mumkin. O'xshashlik - bu tafakkurining rivojlanishi umuman inson tafakkurning rivojlanish tarixini lo'nda shaklda takrorlaydigan go'dakning mulohazalaridagi xulosaning ko'p ishlatiladigan shaklidir

Fan va texnikaning rivojlanishi tarixi shuni ko'rsatadiki, o'xshashlik ko'plab ilmiy va texnik kashfiyotlar uchun asos bo'lib xizmat qilgan. Faradeyning elektr liniyalarga o'xshagan magnitli liniyalarning fizik jihatdan mavjudligi haqidagi ajoyib taxmini, shuningdek u o'tkazgan, bir tomondan, magnit bilan Quyosh o'rtasidagi o'xshashlik, boshqa tomondan, yorug'lik nurlari bilan magnit liniyalari o'rtasidagi o'xshashlik shunday keyingi tadqiqotlar va Maksvell, Gershel, Lebedev, Popov va boshqa olimlarning ixtirolari uchun dastur bo'lib xizmat qildi.

O'xshashligi bo'yicha xulosa asos bo'ladigan modellashtirish uslubi hozirgi fanda katta rol o'ynaydi. U kemasozlik, aerodinamika, suv qurilishi, kibernetika va boshqa sohalarda qo'llaniladi.

O'xshashligi bo'yicha xulosa ijtimoiy-tarixiy fanlarda alohida rol o'ynaydi va ko'pincha tadqiqotning yagona mumkin bo'lgan uslubi ahamiyatiga ham ega bo'ladi. Tarixchi yetarli faktik materialga ega emasligi sababli ko'pincha yaxshi ma'lum bo'lmagan faktlar, hodisalar va vaziyatni ularni ilgari tadqiq etilgan, iqtisodiyoti, madaniyati, jamiyatdagi siyosiy tashkilotining rivojlanishi darajasida o'xshashlik mavjud bo'lgan boshqa xalqlar hayotidan olingan hodisalar va faktlarga taqqoslash yo'li bilan izohlaydi.

O'xshashligi bo'yicha xulosa siyosatshunoslik va siyosatda strategik vazifalarni ishlab chiqish va ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotning aniq sharoitlarida taktik liniyani belgilashda katta rol o'ynaydi.

Alohida huquqiy baholash hollarida, shuningdek jinoyatlarni terqash jarayonida va kriminalistik ekspertizalarni o'tkazishda ham o'xshashlikka murojaat qilinadi.

64. Gipotezaning bilishdagi roli, uning tuzilishi va ilmiy asosliliigi shartlari

Gipoteza - bu bilimlar rivojlanishining tadqiq qilinayotgan hodisalarning xususiyatlarini va sabablarini aniqlash maqsadida ilgari suriladigan asosli taxmindan iborat qonuniy shaklidir. Gipoteza - bu yangi bilimning hosil bo'lishini ta'minlaydigan bilish tizimidagi hal qiluvchi bo'g'indir.

Gipoteza quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

I - boshlang'ich ma'lumotlar yoki asoslar;

2 - taxmin;

3 - boshlang'ich ma'lumotlarning mantiqiy ishlanishi va gipotezaga o'tish;

4 - gipotezaning ishonchli bilimga aylantirilishi yoki uning rad qilinishi uchun tekshirilishidir.

Gipoteza tabiiy, ijtimoiy va texnik fanlarning rivojlanishi shakli hisoblanadi. U mantiqiy tuzilma nuqtai nazaridan olganda tafakkurning qandaydir bir shakli: tushuncha, hukm yoki xulosadan iborat bo'ladi, u ushbu shakllarning hammasini o'z tarkibiga oladi.

Gipotezani qurish tamoyillari

Tadqiqotning obyektivligi tamoyili. U ikki ma'noda: psixologik va mantiqiy-metodologik ma'nolarda taqin qilinishi mumkin.

Psixologik jihatdan olganda obyektivlik oldindan bila-ko'ra turib qaror qabul qilishning bo'lmasligini anglatadi, bunda tadqiqotchi o'zining subyektiv mayllari, afzal ko'rishlari va xohishlaridan kelib chiqib emas, balki haqiqatni belgilash manfaatlariga amal qilib, ish tutadi.

Mantiqiy-metodologik jihatdan olganda obyektivlik tadqiqotning haqiqatni belgilash maqsadida har tomonlama o'tkazilishini anglatadi.

Birinchidan, gipoteza yoki taxminiy fikrni ilgari surishda jami boshlang'ich empirik material hisobga olinishi kerak.

Ikkinchidan, har tomonlamalik muayyan sharoitda mumkin bo'lgan barcha taxminiy fikrlarni qurishni talab etadi. Bunday talabni fanda yaxshi ma'lum bo'lgan "ko'pchilik gipotezalar" uslubining qo'llanilishi taqozo etadi. Har qanday empirik tadqiqotdagi boshlang'ich material, odatda, to'liq bo'lmasligi sababli u hodisalar o'rtasidagi faqat ayrim bo'g'inlar, ayrim bog'lanishlar haqida tasavvur beradi. O'zaro aloqalarning butun tizimini aniqlash uchun barcha ehtimol tutilgan izohlarni gipoteza qilish, bir qator taxminiy fikrlarni qurish zarur. Ko'pincha faktik holatlarning shu tarzda uyqashib ketishi kuzatiladiki, bunda qaysidir bir taxminiy fikrning ehtimolliligi ancha ishonchlilik bilan gavdalanadi va boshqa taxminlar ehtimoldan xoli bo'lib tuyuladi.

-Boshqa taxminiy fikrlarni e'tiborga olmasdan, eng ko'proq haqiqatga yaqin taxminiy fikrni qurish - bu ishga bir tomonlama yondashish demakdir. Buning xavfi shundaki, tadqiqotchi faktlar asiri bo'lib qoladi va agar bir hollarda bitta taxminiy fikrga yopishib olish xatoga olib kelishi mumkin.

Gipotezaning yaroqli bo'lishi shartlari

Fandagi gipoteza ham sud tadqiqotidagi taxminiy fikr singari agar quyidagi mantiqiy-metodologik talablarga javob bersagina yaroqli bo'lib hisoblanadi.

Gipoteza qarama-qarshi ma'noli bo'lmasligi kerak. Bu shuni anglatadiki, N taxmini boshlang'ich empirik bazisga zid bo'lmasligi, shuningdek ichki ziddiyatlarga ega bo'lmasligi lozim.

Gipoteza prinsipial jihatdan tekshiriladigan tarzda bo'lishi, faktlar bilan tekshirib ko'rishga yo'l qo'yishi lozim. Gipotezaning prinsipial jihatdan tekshiriladigan tarzda bo'lishi uning har doim muammoli bo'lishini keltirib chiqaradi va uni ishonchli bilimga aylantirishini taqozo etadi.

Agar gipoteza empirik va nazariy jihatdan asoslangan bo'lsa, unda u yaroqli bo'lib hisoblanadi. Gipotezaning ehtimolliligi uning asoslanishi darajasiga bog'liq bo'lib, miqdoriy yoki sifatga oid baholovchi standartlar yordamida belgilanadi.

Gipotezaning bilishga oid yoki evristik qimmatini uning bashorat qilishlik va izohlovchi kuchida ifodalanadigan axborotlilik bilan belgilanadi.

65. Gipoteza turlari

Gipotezalar o'zining bilishga oid funksiyalari va tadqiqot obyektini bo'yicha farqlanadi.

1. Gipotezalar bilish jarayonidagi funksiyalari bo'yicha: bayon qiluvchi va izohlovchi gipotezalarga bo'linadi.

Bayon qiluvchi gipoteza - bu tadqiq qilinayotgan obyektga xos bo'lgan xususiyatlar haqidagi taxmindir. U odatda shunday savollarga javob beradi: "Ushbu predmet nima?" yoki "Ushbu predmet qanday xususiyatlarga ega?"

Bayon qiluvchi gipotezalar obyektning tarkibi yoki tuzilishini aniqlash, uning faoliyat yuritish mexanizmini yoki buning o'z ruzumiga doir xususiyatlarini ochib berish, obyektning funksional tavsifnomalarini belgilash maqsadida ilgari suriladi.

Masalan, fizika nazariyasida paydo bo'lgan yorug'likning tarqalishi haqidagi gipoteza yorug'lik harakati mexanizmi haqidagi gipoteza bo'lgan edi. Kimyogarning yangi polimerning tarkibiy qismlari va atomli zanjirlari haqidagi taxmini tarkib va tuzilma haqidagi gipotezalarga kiradi. Siyosatshunos yoki yuristning yangi qabul qilingan qonuniy qoidalar turkumining yaqin vaqtdagi yoki keyingi vaqtdagi ijtimoiy samarasini oldindan bashorat qiladigan gipotezai funksional taxminlarga kiradi.

Qandaydir obyektning mavjudligi haqidagi gipotezalar bayon qiluvchi gipotezalar ichida alohida o'rin tutadi, ular ekzistensial gipotezalar, deyiladi. Bir paytlar g'arbiy (Amerika) va sharqiy (Yevropa va Afrika) yarim sharlar qit'asining birgalikda mavjud bo'lganligi haqidagi gipoteza bunga misol bo'ladi. Atlantidaning mavjud bo'lganligi haqidagi gipoteza ham shunday gipoteza bo'ladi.

Bayon qiluvchi gipoteza - bu tadqiqotlar obyektining vujudga kelishi sabablari haqidagi taxmindir. Bunday gipotezalar odatda quyidagilarni aniqlaydi: "Bu hodisa nima uchun yuz bergan?" yoki "Ushbu predmet qanday sabablarga ko'ra paydo bo'lgan?"

Bunday taxminlarga misollar: Tungus meteoriti haqidagi gipoteza; Yerdagi muzlik davrlarining paydo bo'lganligi haqidagi gipoteza; turli geologik davrlarda hayvonlarning qirilib ketganligi sabablari haqidagi taxminlar; ayblanuvchini aniq bir jiloyatni sodir etishga undagan sabablar va motivlar haqidagi gipotezalar va hokazo.

Fan tarixining ko'rsatishicha, bilimlarning rivojlanishi jarayonida aniq obyektlarning mavjudligi faktini aniqlaydigan ekzistensial gipotezalar paydo bo'ladi. So'ngra ushbu obyektlarning xususiyatlarini aniqlaydigan bayon qiluvchi gipotezalar vujudga keladi. Eng so'nggi bosqich - tadqiq qilinayotgan obyektlarning paydo bo'lishi mexanizmi va sabablarini ochib beradigan bayon qiluvchi gipotezalarni qurishdir.

2. Tadqiqot obyektiga ko'ra: umumiy va xususiy gipotezalar farqlanadi.

Qonuniy aloqalar va empirik muntazamliklar haqidagi asoslangan taxmin umumiy gipoteza, deyiladi. Moddaning atomistik qurilishi haqidagi gipoteza; akademik O.YU.SHmidt va akademik V.G.Fesenkovning fazoviy jismlarning kelib chiqishi to'g'risidagi hozirgi raqobatlashuvchi gipotezalar; neftning organik va noorganik kelib chiqishi haqidagi gipotezalar va boshqalar umumiy gipotezalarga misol bo'ladi.

Umumiy gipotezalar ilmiy bilimlar rivojida qurilish taxtalari rolini bajaradi. Ular isbotlangach, ilmiy nazariyalarga aylanadi va ilmiy bilimlar rivojida qimmatli ulush bo'lib hisoblanadi.

Xususiy gipoteza - bu yagona faktlar, aniq hodisalar va voqealarning kelib chiqishi va ularning xususiyatlari haqidagi asoslangan taxmindir. Agar yagona holat boshqa faktlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan bo'lsa va agar uni bevosita idrok etish mumkin bo'lmasa, unda uni bilish ushbu holatning mavjudligi yoki uning xususiyatlari haqidagi gipotezalar shaklini oladi.

Xususiy gipotezalar tabiatshunoslikda va ijtimoiy-tarixiy fanlarda ham ilgari suriladi.

“Umumiy” va “xususiy” gipoteza atamaları bilan bir qatorda fanda “ishchi gipoteza” degan atama ham qo'llaniladi.

Ishchi gipoteza - bu tadqiqotning ilk bosqichlarida ilgari suriladigan, kuzatuvlar natijalarini guruhlashtirishga va ularga boshlang'ich izohni berishga imkon beradigan shartli yo'l qo'yish bo'lib xizmat qiladigan taxmindir.

Ishchi gipotezaning o'ziga xos xususiyati - uning shartli ravishda va shu bilan vaqtinchalik qabul qilinishidir. Tadqiqotchi uchun mavjud faktik ma'lumotlarni tergovning boshlanishidayoq bir tizimga solib olish, ular ustida oqilona ish olib borish va shundan keyingi izlanishlar yo'llarini belgilash g'oyat muhimdir. Ishchi gipoteza tadqiqot jarayonida ayni shunday faktlarni birinchi bor bir tizimga soluvchi funksiyasini bajaradi.

Gipoteza ishchi gipotezadan barqaror va serunum gipotezaga aylanishi mumkin. Shuningdek, agar uning yangi faktlar bilan nomutanosibligi aniqlanadigan bo'lsa, unda u boshqa gipotezalar bilan almashtirilishi ham mumkin.

66. Taxminiy fikr gipotezaning bir turi sifatida

Tarixiy, sotsiologik yoki siyosatshunoslikka doir tadqiqotda, shuningdek sudtergov amaliyotida ayrim faktlarni yoki holatlar majmuini izohlashda ko'pincha ushbu faktlarni turlicha izohlaydigan bir qator gipotezalar ilgari suriladi. Bunday gipotezalar taxminiy fikrlar deyiladi.

Amaliy faoliyatda ishlarning mazmuniga va holatlarni qamrab olishiga ko'ra turlicha taxminiy fikrlar quriladi. Ular orasida umumiy va xususiy taxminiy fikrlar farqlanadi.

Umumiy taxminiy fikr - bu umuman jami holatlarni aniq holatlarning yagona tizimi sifatida izohlaydigan taxmindir. U bitta emas, balki ko'plab o'zaro bog'liq savollarga javob berib, ishning muhim holatlarining butun majmuini aniqlaydi.

Rivojlanish tamoyili yoki obyektiv qonuniyat emas, balki yagona hodisani sodir qiladigan faktik holatlarning aniq majmui taxminiy fikrning yaratilishi uchun

noma'lum real sabab bo'ladi. Bunday taxminiy fikr aniqlanishi kerak bo'lgan barcha savollarni yoritish bilan umuman butun hodisani izohlovchi umumiy jamlovchi taxmin belgilariga ega bo'ladi.

Xususiy taxminiy fikr - bu ko'rib chiqilayotgan hodisaning ayrim holatlarini izohlovchi taxmindir. Holatlarning har biri noma'lum yoki ko'p ham ma'lum bo'lmasdan mustaqil tadqiqot predmeti bo'lishi mumkin, ularning har biri yuzasidan bunday holatlarning o'ziga xos xususiyatlari va kelib chiqishini izohlovchi taxminiy fikrlar yaratilishi ham mumkin.

Quyidagi taxminlar xususiy taxminiy fikrlarga misol bo'ladi: o'g'irlangan buyumlar yashirilgan joy yoki jinoyatchining joylashgan joyi haqidagi; qilmishdagi sheriklar haqidagi; jinoyatchining qilmish sodir etilgan joyga kirib borishi usuli haqidagi; jinoyatning sodir qilinishi motivlari haqidagi va boshqalar.

Xususiy va umumiy taxminiy fikrlar tergov jarayonida bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Xususiy taxminiy fikrlar yordamida olingan bilimlar umuman jinoyi qilmishni izohlaydigan umumiy taxminiy fikrni qurish, aniqlashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. O'z navbatida, umumiy taxminiy fikr ishning shu paytgacha aniqlanmagan holatlari yuzasidan xususiy taxminiy fikrlarni ilgari surish uchun asosiy yo'nalishlarni belgilash imkoniyatini beradi.

67. Gipoteza (taxminiy fikr)ni ishlab chiqish bosqichlari

Taxminiy fikrning qurilishi uchta izchil bosqichlardan tashkil topadi. Birinchi bosqich - ayrim faktlar va ular o'rtasidagi munosabatlar tahlili, ikkinchi bosqich - faktlar sintezi, ularning umumlashtirilishi; uchinchi bosqich - taxminning ilgari surilishi.

Faktlar tahlili

Tahlilning maqsadi - ko'plab faktik holatlar orasidan hodisa bilan bevosita yoki bilvosita, yaqqol yoki pinhona, yaqindan yoki olisroqdan bog'langan holatlarni ajratib olishdir.

Faktlarni tahlil etishda yordam beradigan xulosalar faktlarning o'ziga xos xususiyatlariga va ilgari olingan bilimlarning tusiga bog'liq bo'ladi. Agar mutaxassis umumiy bilimlarga murojaat etsa, uning xulosasi deduktiv xulosalar shaklida kechadi. YO fanda tekshirishdan o'tgan qoidalar, yo amaliyotda olingan empirik umumlashmalar bunday sillogizmlarning boshlang'ich asoslari rolini bajaradi.

Faktlar tahlili induksiya shaklida ham kechishi mumkin. Masalan, bir qator muallifi ko'rsatilmagan tuhmat arizalaridagi dastxatning o'xshash xususiyatlari bo'yicha tergovchi ularning hammasi aynan bir shaxs tomonidan yozilgan, degan taxminiy umumlashtiruvchi xulosa chiqardi. Ushbu taxmin keyinchalik o'z tasdig'ini topdi.

Bu darajadagi umumlashma shunday vazifani hal etadi: ko'pgina tadqiq qilingan faktlar ichidan faqat ularning jinoyat bilan aloqasi haqidagi taxmin uchun asos bo'ladiganlari tanlab olinadi.

Faktlar sintezi

Sintez - bu faktlarni mantiqiy ishlashdagi yangi qadam, ya'ni tahlil paytida ajratib olingan faktlarni tasodifiy holatlardan chetlatib, yagona bir yaxlitlikka fikran birlashtirishdir.

Faktlar o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash, bunday bog'liqlikning yo'nalishlari va izchilligi sababli aloqaning butun tizimini yana qayta tiklash, ushbu tizim boshidagi boshqa barcha holatlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq faktlarni bilib olishga imkon beradi. Faktik ma'lumotlarning yagona bir tizimga sintezi gipoteza yoki taxminiy fikrni qurishda asos bo'ladi.

Taxminning ilgari surilishi

Boshlang'ich faktik material ilmiy va amaliy umumlashmalar asosida tahlil etiladi, muhim jihat nomuhim jihatdan ajratib olinadi va ishga tegishli bo'lgan faktlar ziddiyatsiz ko'pchilikka sintez qilinadi. Bunday ko'pchilik empirik bazis rolini bajarib, uning asosida ushbu faktlarning kelib chiqishini izohlaydigan ehtimol tutilgan sabab haqida ehtimolli xulosa chiqariladi.

Xulosaning muammoliligi shundaki, gipoteza asoslardan faqat qisman chiqarilishi mumkin. Yetarli asoslanmaganlik shuni anglatadiki, asoslar haqiqat bo'lganida xulosa haqiqiy ham, yolg'on ham bo'lishi mumkin. gipotezaning ehtimoliligi darajasi bunda uning faktlar orqali mazmunan asoslanishi darajasi bilan belgilanadi.

Yagona hodisalar haqidagi taxminiy fikrlar quriladigan sud tadqiqotida ularning ehtimoliligi son bilan ifodalanmaydi, balki oddiy: "juda ehtimol", "shunisi aniqroq", "ehtimoliligi yaqin", "ehtimoldan uzoq" kabi va boshqa ma'nolarni qabul qiladi.

Gipotezaning tekshirilishi

Gipoteza yoki taxminiy fikr ikki bosqichda tekshiriladi: ularning birinchisi - gipotezadan kelib chiqadigan oqibatlarning deduktiv keltirib chiqarilishi, ikkinchisi - oqibatlarning faktlar bilan taqqoslanishidir.

Oqibatlarning deduktiv keltirib chiqarilishi.

Oqibatlarning deduktiv keltirib chiqarilishi butun jarayonni oqilona, ya'ni izchillik bilan, rejali, samarali etib qurishga imkon beradi. Taxminiy fikr tadqiqotda ishlarini rejalashtirishning mantiqiy negizi rolini bajaradi.

Oqibatlarning faktlar bilan taqqoslanishi

Gipoteza yoki taxminiy fikrni tekshirishning ikkinchi bosqichi uni inkor qilish yoki tasdiqlash maqsadida mantiqiy keltirib chiqarilgan oqibatlarning faktlar bilan taqqoslanishidan iboratdir.

(1) Taxminiy fikrning inkor etilishi undan keltirib chiqarilgan oqibatlarga zid keladigan faktlarni aniqlash yo'li bilan kechadi.

Taxminiy fikrni undan kelib chiqadigan oqibatlar ishdagi holatlar bilan tasdiqlanmagani uchungina yaroqli bo'lmaydi, deb hisoblash mumkin emas. Taxminiy fikrni inkor qilish uchun undan kelib chiqadigan oqibatlarning ishdagi faktik holatlarga shunchaki mos kelmasligi emas, balki zid kelishi zarur. Faqat shunday holda taxminiy fikrni inkor etilgan deb hisoblash uchun yetarli asos bo'ladi.

Tergovchi taxminiy fikrlarni inkor qilish uchun qo'llaydigan turli usullar orasida sud va tergovni qiziqtiradigan holatlarning tergovdagi yoki suddagi eksperiment shaklida empirik tekshirilishi alohida ahamiyat kasb etadi.

(2) Taxminiy fikrning tasdiqlanishi. Agar gipoteza yoki taxminiy fikrdan chiqariladigan oqibatlar yangi aniqlangan faktlarga mos tushsa, u tasdiqlangan bo'ladi. Bunday mosliklar qanchalik ko'p bo'lsa va tergov qanchalik turli-tumanlik tusiga ega bo'lsa, gipoteza ham shunchalik ehtimolga yaqinroq bo'ladi.

68. Gipotezalarni isbotlash usullari

Quyidagilar gipotezalarni isbotlashning asosiy usullaridir: gipotezada ifodalangan taxminning deduktiv asoslanishi; gipotezada nazarda tutilgan predmetlarning bevosita aniqlanishi; gipotezaning mantiqiy jihatdan tasdiqlanishi. Taxminlarning deduktiv chiqarilishi ilgari ko'rib chiqildi va endi keyingi ikkitasiga to'xtalamiz.

Izlangan predmetlarning bevosita aniqlanishi. Fandagi xususiy gipotezalar va ish faoliyatidagi taxminiy fikrlar ko'pincha aniq predmetlar yoki hodisalarning muayyan bir vaqtda va muayyan bir joyda mavjud bo'lganligi faktini aniqlashni o'z oldiga vazifa qilib qo'yadi yoki bunday predmetlarning xususiyatlari va sifati haqidagi savolga javob beradi. Izlangan predmetlarning taxmin qilingan vaqtda yoki taxmin etilgan joyda bevosita aniqlanishi yoki taxmin qilingan xususiyatlarning bevosita idrok etilishi bunday taxminning ishonchli bilimga aylantirilishining eng ishonchli usuli hisoblanadi.

Masalan, o'g'irliklar, shuningdek talonchilik, banditizm, tovlamachilik kabi boshqa jinoyi ishlarni tergov qilishda jinoyi yo'l bilan orttirilgan yoki to'plangan buyumlar, qimmatli narsalar va pullik summalarning aniqlanishi sud-tergov organlarining muhim vazifasi hisoblanadi. Jinoyatchilar bunday buyumlar va qimmatli narsalarni, odatda, yashirib qo'yishadi yoki sotib yuborishadi. Shu sababli bunday buyumlar va qimmatli narsalarning yashirib qo'yilgan joyi haqidagi xususiy taxminiy fikrlar vujudga keladi.

Taxmin qilingan sababning bevosita aniqlanishi bilan isbotlanadigan taxminiy fikrlar har doim xususiy taxminiy fikrlar bo'ladi. Odatda, ular yordamida ishning faqat ayrim faktik holatlari, jinoyat hodisasining xususiy jihatlari aniqlanadi.

Taxminiy fikrlarning mantiqiy isbotlanishi. Tergov qilinayotgan ishlarning muhim holatlarini izohlaydigan taxminiy fikrlar mantiqiy asoslash yo'li bilan ishonchli bilimga aylanadi. U bilvosita yo'l bilan bajariladi, chunki o'tirmishda sodir bo'lib o'tgan hodisalar yoki hozirgi vaqtda ham mavjud bo'lgan, lekin bevosita idrok etilmaydigan voqealar bilib olinadi. Masalan, jinoyat sodir etilgan usul, aybdorlik, jinoyatning sodir etilishi uchun motivlar, qilmish sodir etilganidagi obyektiv holatlar va shu kabilar haqidagi taxminiy fikrlar shu tariqa isbotlanadi.

Gipotezaning mantiqiy isbotlanishi asoslash usuliga qarab bilvosita yoki bevosita dalillash shaklida kechishi mumkin.

Bilvosita dalillash qolgan yagona taxminning ishonchligini asoslash uchun negiz bo'lgan barcha yolg'on taxminiy fikrlarni rad etish yoki istisno qilish yo'li bilan kechadi.

Bunday natijadagi xulosa, agar, birinchidan, tadqiq qilinayotgan hodisani izohlaydigan taxminiy fikrlarning uzil-kesil qatori qurilgan bo'lsa, va ikkinchidan, taxminiy fikrlarni tekshirish jarayonida hamma yolg'on taxminlar rad qilingan bo'lsa, ishonchli xulosa sifatida baholanishi mumkin. Qolgan sababni ko'rsatuvchi taxminiy fikr bunday holda yagona bo'lib, unda ifodalangan bilim endi muammoli emas, balki ishonchli bo'ladi.

Isticno etish uslubi bo'yicha kechadigan ushbu dalillash usuli ko'pincha sud-tergov amaliyotida umumiy va xususiy taxminiy fikrlarni dalillashda qo'llaniladi.

Bilvosita dalillash qolgan taxminning bevosita asoslanishi bilan birga qo'shib olib borilishi kerak.

Gipotezaning bevosita dalillanishi taxmindan turli xil, lekin faqat ushbu gipotezadan kelib chiqadigan oqibatlarni keltirib chiqarish va ularni yangidan aniqlangan faktlar bilan tasdiqlash yo'li bilan bajariladi.

Bilvosita dalillash bo'lmaganida faktlarning taxminiy fikrdan chiqarilgan oqibatlar bilan shunchaki mos kelishini taxminiy fikr haqiqatligining ishonchli asosi sifatida baholamaslik kerak, chunki mos keladigan faktlar boshqa sababga ko'ra ham kelib chiqqan bo'lishi mumkin.

69. Mantiqiy isbotning mohiyati va uning tuzilishi

Dalillash - bu qaysidir hukmning haqiqatligini boshqa haqiqiy va u bilan bog'liq hukmlar yordamida asoslashdan iborat mantiqiy operatsiyadir.

“Dalillash” atamasi protsessual huquqda ikki ma'noda ishlatiladi:

Jinoyat yoki fuqarolik ishining muhim jihatlari haqidagi axborotning tashuvchilari bo'ladigan faktik holatlarni ifodalash uchun (masalan, ayblanuvchining jabrlanuvchi nomiga bildirgan do'q-po'pisasi; jinoyat sodir etilgan joyda qoldirilgan izlar va shu kabilar);

Ishga tegishli bo'lgan faktik holatlar haqidagi axborot manbalarini ifodalash uchun (masalan, guvohlarning ko'rsatmalari, yozma hujjatlar va shu kabilar).

Dalillanganlik talabi sudda ishlarning ko'rib chiqilishidagi bilimga ham qo'yiladi; agar jinoyat yoki fuqarolik ishi bo'yicha sud qarori sudda ishning ko'rib chiqilishi jarayonida obyektiv va har tomonlama asoslangan bo'lsa, unda bunday qaror adolatli hisoblanadi. Dalil dalillash jarayonining turlaridan biridir.

Mantiqiy uslublar bilan bir qatorda ishontiruvchi ta'sir ko'rsatadigan nutqiy, emotsional-psixologik va boshqa nomantiqiy uslublar va usullar qo'llaniladigan qandaydir hukmlarni asoslaydigan operatsiya dalillash deyiladi. “Dalillash” tushunchasi “dalil” tushunchasiga nisbatan ancha keng (jinsli) tushunchadir.

Dalillash tuzilmasi

Dalillash uchta o'zaro bir-biri bilan bog'langan elementlarni: tezis, dalillar, oshkor qilishlikni o'z ichiga oladi.

Tezis - bu haqiqatligi isbotlanishi lozim bo'lgan hukmdir. Tezis dalillashda bosh tuzilmaviy element bo'ladi va “Nima asoslanayapti?”, degan savolga javob beradi.

Dalillar yoki asoslar - bu tezisni asoslashda qo'llaniladigan boshlang'ich nazariy yoki faktik qoidalardir. Ular dalillashning asosi yoki mantiqiy poydevori

rolini bajaradi va "Tezis nima bilan, nima yordamida asoslanayapti?" degan savolga javob beradi.

O'z mazmuniga ko'ra turlicha bo'lgan hukmlar: nazariy yoki empirik umumlashmalar; faktlar haqidagi ta'kidlar; aksiomalar; ta'riflar va konvensiyalar dalillar sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

(1) Nazariy umumlashmalar nafaqat ma'lum hodisalarni izohlash yoki yangi hodisalarni bashorat qilish maqsadlariga xizmat qiladi, balki shu bilan birga ular dalillashda asoslar rolini ham bajaradi. Masalan, fizikadagi gravitatsiya qonunlari aniq bir fazoviy jismning uchib o'tishi traektoriyasini hisoblashga imkon berib, bunday hisob-kitoblar to'g'riligini tasdiqlaydigan asoslar bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, empirik umumlashmalar ham dalillar rolini bajarishi mumkin. Masalan, tergovchi ayblanuvchi barmoqlari izlari bilan jinoyat sodir etilgan joydagi barmoq izlarining bir-biriga mos kelishi haqidagi ekspertiza xulosasiga ega bo'lgach, ayblanuvchi jinoyat sodir etilgan joyda bo'lgan, degan xulosaga keladi.

Umumiy huquqiy qoidalar, huquq normalari va boshqa baholovchi standartlar ham dalillar funksiyasini bajarishi mumkin.

(2) Faktlar haqidagi hukmlar dalillar rolini bajaradi: muayyan vaqtda, joyda va aniq sharoitlarda paydo bo'lish va amal qilish xos bo'lgan yagona hodisalar yoki voqealar faktlar yoki faktik ma'lumotlar, deyiladi.

(3) Aksiomalar, ya'ni muqarrar bo'lgan va shu sababli ushbu sohada dalillanmaydigan qoidalar ham dalillar bo'lishi mumkin.

(4) Bilimlarning aniq bir sohasidagi asosiy tushunchalar ta'riflari ham dalillar rolini bajarishi mumkin.

Dalilning oshkor qilinishi yoki shakli - bu dalillar bilan tezis o'rtasidagi mantiqiy aloqadir.

Dalillardan tezisga sari mantiqiy o'tish xulosa shaklida kechadi. Bu alohida xulosa bo'lishi ham mumkin, lekin ko'pincha bu ularning tizimi bo'ladi. Dalillar haqidagi axborot ifodalangan hukmlar natijadagi asoslar, tezis haqidagi hukm - xulosa bo'ladi. Oshkor qilish degani - tezisning tegishli xulosalar qoidalari bo'yicha qabul qilingan dalillardan mantiqiy kelib chiqishini ko'rsatishdir.

70. Tezisning bevosita asoslanishi

Dalillash usuli bo'yicha ilgari surilgan qoidani asoslashning ikki turi: bevosita va bilvosita turlari farqlanadi.

1. Tezisi u bilan raqobatlashadigan yo'l qo'yishlarga murojaat etmasdan asoslash bevosita asoslash deyiladi.

Bevosita asoslash mustaqil holda yoki turli aralashmalar ichida qo'llaniladigan deduktiv xulosalar, induksiya yoki o'xshashlik shaklini qabul qilishi mumkin.

Deduktiv asoslash ko'pincha xususiy holatni umumiy qoidaga bo'ysundirishda ifodalanadi. Muayyan belgining aniq bir predmetga yoki hodisaga mansubligi yoki tegishli emasligi haqidagi tezis fanidagi ma'lum qonunlar, empirik umumlashmalar, ma'naviy yoki huquqiy ko'rsatmalar, shubhasiz aksiomatik qoidalar yoki ilgari qabul qilingan ta'riflarga asosan asoslanadi. Bunday qoidalar katta asosda

ifodalanadi va ularga asoslarga tayangani kabi tayanib, aniq faktlar haqida hukm chiqariladi, ular haqidagi bilim kichik asosda qayd qilinadi.

Deduktiv asoslashning o'ziga xos xususiyati shundaki, asos-dalillar haqiqat bo'lganida, shuningdek xulosa chiqarish qoidalariga rioya qilinganida ishonchli natijalarni beradi. Bunday holda tezisning haqiqatligi zaruriy ravishda asoslardan kelib chiqadi. Bundan tashqari, katta asosda taqdim etilgan umumlashtiruvchi asos tufayli deduktiv mulohaza shuningdek izohlovchi yoki baholovchi funksiyani ham bajaradi. Bu deduktiv asosning tasdiqlovchi ta'sirini oshiradi.

Induktiv asoslash - bu muayyan jinsdagi ayrim holatlar haqidagi axborot taqdim etilgan dalillardan ushbu holatlarni umumlashtiruvchi tezisga tomon mantiqiy o'tishdir.

Ko'pincha kuzatuvlar natijalari va eksperimental ma'lumotlarni tahlil etishda, statistik materiallar bilan ishlashda induktiv asoslash ishlatiladi. Induktiv asoslashning o'ziga xos xususiyati shundaki, bu erda, odatda, faktik ma'lumotlar dalillar sifatida qo'llaniladi. Faktlarga nisbatan to'g'ri yondashilganida induktiv tarzda qurilgan dalillash ancha yuqori ishtiruvchi kuchga ega bo'ladi.

O'xshashlik shaklidagi asoslash - bu yagona hodisaning xususiyatlari haqidagi ta'kid shakllantiriladigan tezisning bevosita asoslanishidir. Asoslash usuli sifatidagi o'xshashlik tabiiy va ijtimoiy fanlarda, texnikada, oddiy mulohazalar amaliyotida qo'llaniladi. Bu yerda u, odatda, muammoli xulosalarni beradi. Texnikaning turli sohalaridagi modelashtirish uslubi, agar o'xshatishning nazariy jihatdan o'zini oqlaydigan mezonlari ishlab chiqilgan bo'lsa, unda mantiqiy asosli natijalarni ta'minlaydi. Tarixiy tadqiqotlarda o'xshashlik haqiqatga yaqin, lekin asoslashning yagona mumkin bo'lgan usuli tarzida qo'llaniladi.

71. Tezisning bilvosita asoslanishi

Antitezisning yoki tezis bilan raqobatlashadigan boshqa yo'l qo'yishlarning yolg'onligi asosida tezisning asoslanishi bilvosita asoslash, deyiladi.

Bilvosita asoslashning ikki turi: apagogik va ajratuvchi asoslashlar raqobatlashadigan yo'l qo'yishlar tuzilmasidagi tafvutni belgilaydi.

Tezisning unga zid keladigan yo'l qo'yish - antitezisning yolg'onligini belgilash yo'li bilan asoslanishi apagogik (grekchadan - olib ketuvchi) asoslash deyiladi. Bunday holda dalillash uch bosqichda quriladi.

Birlachi bosqich. Tezis mavjud bo'lganida unga zid keladigan qoida - antitezis ilgari suriladi; uni shartli ravishda haqiqiy, deb e'tirof etishadi (bilvosita dalillashning yo'l qo'yilishi) va undan mantiqan kelib chiqadigan oqibatlarni chiqarishadi.

Tezis va antitezis turlicha hukmlar shaklida ifodalanishi mumkin. Masalan, "N. ushbu jinoyatning sodir etilishida aybdor", degan yagona tasdiqlovchi hukm shaklidagi tezis uchun ushbu hukmning inkori: "N. ushbu jinoyatning sodir etilishida aybdor emas", degan hukm antitezis bo'ladi. Agar tasdiqlovchi hukmda gap ayni bir hodisaning nomutanosib xususiyatlari haqida boradigan bo'lsa, unda tasdiqlovchi hukm ham yagona tasdiqlovchi hukm uchun antitezis bo'lishi mumkin. Masalan, "Jinoyat qasddan sodir etilgan", degan tezis bilan "Jinoyat ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilgan", degan antitezis o'rtasida ziddiyat munosabati mavjuddir.

Agar tezis - "Barcha S lar P dir", degan umumiy tasdiqlovchi hukm orqali taqdim etilgan bo'lsa, unda: "Ayrim S lar P emas", degan unga zid keladigan juz'iy inkor etuvchi hukm antitezis bo'ladi. "Hech bir S P emas", degan umumiy inkor etuvchi tezis uchun: "Ayrim S lar P dir", degan juz'iy tasdiqlovchi hukm antitezis bo'ladi. Shunday qilib, tezis hukmlar o'rtasidagi munosabat qoidalariga muvofiq tuziladi.

Ikkinchi bosqich. Antitezisdan mantiqiy ravishda chiqarilgan oqibatlar ilgari chinligi belgilangan qoidalar bilan taqqoslanadi. Bir-biriga mos kelmagani holda bunday oqibatlar inkor etiladi.

Uchinchi bosqich. Oqibatlarining yolg'onligi asosida yo'l qo'yishning yolg'onligi haqida mantiqiy ravishda xulosa chiqariladi.

Oqibatda yo'l qo'yishning yolg'onligi asosida inkorni inkor etish qonuniga muvofiq tezisning chinligi haqidagi xulosa chiqariladi.

Bilvosita asoslashning apogogik turi faqat agar tezis va antitezis ziddiyat holatida bo'lganida qo'llaniladi. Nomutanosiblikning boshqa turlarida, shu jumladan, qarama-qarshilik mavjud bo'lganida apagogik asoslash yaroqli bo'lmay qoladi.

Diz'yunksiya a'zosi bo'lgan tezisning yolg'onlikni belgilash va diz'yunksiyaning boshqa barcha raqobatlashuvchi a'zolarini inkor qilish yo'li bilan bilvosita asoslanishi ajratuvchi asoslash, deyiladi.

Bunday holda tezisning asoslanishi inkor qilish uslubi orqali quriladi. Dalillash jarayonida diz'yunksiyaning bir a'zosidan tashqari boshqa barcha a'zolarining yaroqsizligi ko'rsatiladi va bu bilan qolgan tezisning chinligi bilvosita asoslanadi.

Ajratuvchi asoslash faqat agar diz'yunktiv hukm to'liq yoki yopiq bo'lganida yaroqli bo'ladi. Agar yechimning hamma variantlari ko'rib chiqilmayotgan bo'lsa, unda inkor qilish uslubi tezisning ishonchligini ta'minlamaydi, balki faqat muammoli xulosani beradi.

72. Tanqid, uning shakllari va usullari

Tanqid - bu ilgari bo'lib o'tgan dalillash jarayonini buzishga qaratilgan mantiqiy operatsiyadir.

Tanqid ifodalanish shakliga ko'ra pinhoni va oshkora bo'ladi.

Pinhoni tanqid - bu tezisning kamchiliklarini aniq tahlil qilmasdan va zaif joylarini aniq ko'rsatmasdan turib shubhali tarzda baholanishidir. Bunday holdagi shubha taxminan shunday shaklda ifodalanadi: "Sizning g'oyalaringiz menga shubhali bo'lib tuyulayapti", "Men sizning ta'kidlaringizga ko'proq shubha bilan qarayman" va hokazo. Bunday tanqidni aniqlashtirish haqidagi iltimos odatda javobsiz qoldiriladi.

Oshkora tanqid - tezisning aniq kamchiliklarining ko'rsatilishidir.

Yo'naltirilishiga qarab oshkora tanqid uch turda: destruktiv, konstruktiv va aralash bo'ladi.

Tezis, dalillar yoki oshkor qilingan fikrni buzishga qaratilgan tanqid destruktiv tanqid deyiladi.

(1) Tezis tanqidi

Tezis yolg'onligi oldindan ma'lum bo'lgan fikr sifatida baholanadi. "Bema'nilikka olib borish" degan nom olgan hukm shaklida qurilgan tezisning

bevosita inkor qilinishini ko'rib chiqamiz. Avval-boshda ilgari surilgan qoidaning haqiqiy deb e'tirof etilishiga shartli ravishda yo'l qo'yiladi va undan mantiqan kelib chiqadigan oqibatni chiqarishadi. Agar oqibatlar faktlar bilan taqqoslanganida ular obyektiv ma'lumotlarga zid kelishi ma'lum bo'lsa, ular yaroqsiz, deb e'tirof etiladi. Shu asosda: yolg'on oqibatlar har doim ular asosining yolg'onligidan dalolat beradi, degan tamoyil bo'yicha mulohaza yuritilib, tezisning o'zi yaroqsizligi qayd etiladi.

Dalillash jarayonida bevosita inkor etish buzg'unchi yoki destruktiv funksiyani bajaradi. Uning yordamida tezisning yaroqsizligi oshkor qilinadi, lekin uning o'rniga hech qanday g'oya ilgari surilmaydi.

(2) Dalillar tanqidi

Dalillar tanqidi shunda ifodalanishi mumkinki, opponent faktlarning noaniq bayon qilinganligi, statistik ma'lumotlarni umumlashtirish rusumlarining ikki xildagi ma'noliligini ko'rsatib, xulosasi asos qilib olinayotgan ekspertning obro'si xususida shubha bildiradi va hokazo.

Asoslarning to'g'riligi xususidagi shubhalar dalillardan mantiqiy ravishda kelib chiqadigan tezisga ham o'tkaziladi va u ham shubhali, deb baholanadi. Dalillarning yolg'onligi aniqlanganida tezis so'zsiz ravishda asossiz deb hisoblanadi va u yangidan mustaqil tasdiqlanishga muhtoj bo'ladi.

(3) Oshkor qilishlikning tanqidi - destruktiv tanqidning uchinchi usulidir. Bunday holda dalillar bilan tezis o'rtasida mantiqiy bog'lanish yo'qligi ko'rsatiladi. Agar tezis dalillardan kelib chiqmasa, unda u asossiz, deb hisoblanadi. Mulohazaning boshlang'ich va oxirgi bandlari bir-biri bilan mantiqiy bog'lanmagan bo'lib qoladi.

Oshkor qilishlikning muvaffaqiyatli tanqidi tegishli xulosalar: tezisni asoslash shakli bo'ladigan deduksiya, induksiya, o'xshashlikning qoidalari va xatolari haqida aniq tasavvur bo'lishini nazarda tutadi.

Dalillar tanqidi va oshkor qilishlikning tanqidi o'z-o'zicha faqat dalillashni buzadi va tezisning asoslanmaganligini ko'rsatadi. Bunday holda tezis haqida u asoslarga tayanmaydi yoki sifati yomon asoslarga tayanadi va yangi asosni talab qiladi, deyish mumkin.

Tanqidning ko'rsatilgan usullari nafaqat mustaqil operatsiyalar sifatida, shu bilan birga turli xil birikmalarda ham qo'llaniladi.

Alternativ ta'kidni inkor qilish maqsadida o'z tezisimizni asoslashni konstruktiv tanqid, deb ataymiz.

Konstruktiv tanqid uchun quyidagilar zarur:

O'z nutqidagi tezisni aniq va keng miqyosda taqdim etish.

Ushbu tezisning taklif etilayotgan tezisdan shunchaki farq qilmasligi, balki unga alternativa sifatida zid kelishini ko'rsatish.

Maksimal tasdiqlovchi ta'sir ko'rsatish uchun taqdim etilgan tezis foydasiga dalillarni tanlashga butun kuch-g'ayratlarni jamlash.

Konstruktiv va destruktiv yondashuvlarni o'z ichiga oladigan tanqid aralash tanqid bo'ladi.

73. Mantiqiy isbotning asosiy qoidalari va ularni buzishda uchraydigan xatolar. Tezisga munosabat bo'yicha qoidalar va xatolar

Mantiqiy fikr yuritish tezisga nisbatan ikkita qoidaga: tezisning aniqligi va tezisning o'zgarماسligi qoidalariga rioya etishni nazarda tutadi.

Tezisning aniqligi

Aniqlik qoidasi tezisning aniq va lo'nda shakllantirilishi kerakligini anglatadi. Aniqlik, ilgari suriladigan hukmlar ma'nosining aniq va yaqqol aniqlanishiga doir talab o'z tezisini bayon qilishga va tanqid qilinayotgan qoida - antitezisning bayon qilinishiga ham birdek tegishli bo'ladi. Qadimgi hind falsafasida shunday oqilona qoida amal qilgan: agar siz kimningdir qoidasini tanqid qilmoqchi bo'lsangiz, unda tanqid qilinadigan tezisni takrorlash va ishtirok etayotgan opponenddan uning fikri to'g'ri bayon qilinganligi to'g'risidagi roziligini olish kerak bo'ladi. Faqat shundan keyin tanqid qilishni boshlash mumkin. Shu yerda ishtirok etmayotgan opponentning fikri tsitata yordamida aniq bayon qilinishi mumkin. Ushbu qoidaga amal qilish tanqidga obyektiv, aniq va xolis tus beradi.

Tezisning aniq ta'riflanishi quyidagi qadamlarni nazarda tutadi: ishlatiladigan atamalar ma'nosini aniqlash; tezis taqdim etiladigan shakldagi hukmni tahlil etish: hukm subyekti va predikatini, hukmning sifatini (unda tasdiq yoki nimaningdir inkor etilishi mavjudligini) aniqlash; hukmning miqdoriy tavsifnomasini bilib olish.

Tezis miqdoriy jihatdan noaniq fikrlar orqali taqdim etilgan bo'lishi ham mumkin. Masalan, "Odamlar - xudbindir" yoki "Odamlar o'z-o'ziga haddan ortiq ishonishadi". Bunday holda ushbu fikrda so'z hamma to'g'risidami yoki ayrim odamlar haqida ketayotgani noma'lumdur. Bu turdagi tezislarni himoya qilish mushkul va ularni aynan shu mantiqiy jihatdan noaniqligi uchun ham inkor qilish oson emas.

Tezisning modalligi: ushbu fikrning ishonchli yoki muammoli; ehtimol tutilgan yoki haqiqiyliigi; tezisning mantiqiy yoki faktik haqiqiylikka da'vo qilishi va shu kabilar haqidagi masala muhim ahamiyatga egadir.

Agar tezis murakkab hukm orqali taqdim etilgan bo'lsa, unda mantiqiy bog'lamalarning qo'shimcha tahlili talab etiladi.

Tezisning o'zgarماسligi

Tezisning o'zgarماسligi qoidasi mazkur mulohaza jarayonida avval-boshda ifodalangan qoidaning o'zgartirilishi yoki undan voz kechishni ta'qiqlyadi. Bunday qoidalarga rioya qilmaslik xatolarga olib keladi.

Tezisning yo'qotilishi. Bunday xato tezisning ifodalanib, keyin unutilib qo'yilishi va boshqa, u bilan bevosita yoki bilvosita bog'liq, lekin aslida boshqacha qoidaga o'tilishida namoyon bo'ladi.

Tezisning almashtirilishi. Tezisning almashtirilishi to'liq yoki qisman yuz berishi mumkin.

Tezisning to'liq almashtirilishi ko'pincha notiq o'zining asosiy fikrini oldindan aniq va ravshan ifodalamasdan, uni butun nutq davomida tuzatib boradigan va aniqlashtiradigan holdagi mulohazalardagi chalkashlik yoki pala-partishlik natijasida vujudga keladi.

Tezisning qisman almashtirilishi shunda ifodalanadiki, nutq davomida o'zining tezisini o'zgartirish, avval-boshda haddan ortiq umumiy, ko'pirtirilgan yoki haddan ziyod keskin bo'lib tuyulgan ta'kidni toraytirish yoki yumshatishga intilishadi.

74. Mantiqiy isbotning asosiy qoidalari va ularni buzishda uchraydigan xatolar. Dalillarga munosabat bo'yicha qoidalar va xatolar

Dalillar yuzasidan quyidagi qoidalarning bajarilishi zarur.

Ishonchlilik;

Asosning tezisdan alohida bo'lishi;

Zid kelmaslik;

Yetarlilik.

(1) Ko'rsatilgan mantiqiy qoidaning buzilishi ikkita xatoga: yolg'on dalilning haqiqat deb qabul qilinishi - bu "asosiy yanglishish" deyiladi - va asosning oldindan ma'lum bo'lishiga olib keladi. Birinchi xatoning sababi - mavjud bo'lmagan faktning dalil sifatida qo'llanilishi, aslida mavjud bo'lmagan hodisani asos qilib keltirish, mavjud bo'lmagan guvohlarni ko'rsatish va hokazo. Boshqa xato - asosning oldindan ma'lum bo'lishi shundan iborat bo'ladiki, dalillar sifatida isbotlanmagan, odatda, asossiz olingan qoidalar ishlatiladi: mish-mishlar, odamlar orasida yurgan fikrlar yoki kimdir bildirgan taxminlar asos qilib olinadi va ular go'yoki asosiy tezisni asoslaydigan dalillar sifatida taqdim etiladi.

(2) Dalillarning alohida tarzda asoslanishi quyidagilarni anglatadi: asoslar haqiqiy ekanligi sababli tezisni asoslashdan oldin dalillarning o'zini tekshirish kerak bo'ladi. Bunda vajlar uchun asoslar tezisga murojaat etmasdan qidiriladi. Bunda boshqacha hol bo'lib, isbotlanmagan tezis orqali isbotlanmagan dalillar asoslanishi ham mumkin. Bunday xato "oshkor qilishlikdagi doira" deyiladi.

(3) Dalillarning zid kelmasligi haqidagi talab ziddiyatdan rasmiy ravishda hamma narsa - tezis ham, antitezis ham kelib chiqishi mumkinligini ta'kidlaydigan mantiqiy g'oyadan kelib chiqadi. Mazmuniy jihatidan esa ziddiyatli asoslardan hech bir qo'ida zaruriy tarzda kelib chiqmaydi.

(4) Dalillarning yetarliligi haqidagi talab mantiqiy me'yor bilan bog'liqdir - asoslar majmui ulardan mantiq qoidalari binoan isbotlanayotgan tezis zaruriy ravishda kelib chiqishi kerak.

Dalillarning yetarliligini ularning soni jihatidan emas, balki ularning salmoqliligini hisobga olib baholash kerak bo'ladi. Bunda ayrim, ajralib turgan dalillar, odatda, kamroq salmoqqa ega bo'ladi, chunki turlicha talqinga yo'l qo'yadi. Agar o'zaro bir-biri bilan bog'liq bo'lgan va bir-birini qo'llab-quvvatlaydigan dalillar qatori qo'llanilsa, bu boshqacha ish bo'ladi.

75. Mantiqiy isbotning asosiy qoidalari va ularni buzishda uchraydigan xatolar. Oshkor qilishlikdagi qoidalar va xatolar

Dalillarning tezis bilan mantiqiy aloqasi deduksiya, induksiya va o'xshashlik kabi xulosalar shaklida kechadi. Oshkor qilishlikning mantiqiy batartibli tegishli xulosalar qoidalari rioya qilinishiga bog'liq bo'ladi.

1) Dalillashning deduktiv usuli bir qator metodologik va mantiqiy talablarga amal qilishni nazarda tutadi. Quyidagilar ularning eng muhim-laridir:

(1) Boshlang'ich nazariy yoki empirik qoidaning vaj rolini bajaradigan katta asosda aniq belgilanishi yoki bayon qilinishi.

(2) Kichik asosda berilgan aniq hodisaning aniq va ishonchli bayon qilinishi.

(3) Sillogizmlarning barcha qat'iy, shartli, ajratuvchi va aralash shakllari qoidalariga rioya qilish.

2) Dalillashning induktiv usuli, odatda, faktik ma'lumotlar asoslar sifatida qo'llanilgan hollarda ishlatiladi. Induktiv asosning dalilli ahamiyati bir xildagi hodisalar xususiyatlarining barqarorlik bilan takrorlanuvchanligiga bog'liq bo'ladi. Qanchalik ko'p sonli yaxshi holatlar kuzatilsa va ularning tanlab olinishi shartlari qanchalik turli-tuman bo'lsa, induktiv dalillash ham shunchalik asoslangan bo'ladi. Ko'pincha induktiv asos faqat muammoli xulosalarga olib keladi, chunki ayrim obyektlarga xos bo'lgan narsa hodisalarning butun guruhiga har doim ham xos bo'lavermaydi.

3) O'xshashlik shaklidagi dalillash yagona hodisalar va voqealarning taqqoslanishi holida qo'llaniladi.

Ijtimoiy-tarixiy hodisalarning o'xshashligi har doim ham shubhasiz va uzil-kesil xulosalarni bermasligi sababli undan faqat deduktiv yoki induktiv asoslashga qo'shimcha sifatida foydalanish mumkin.

Oshkor qilishlikdagi xatolar dalillar bilan tezis o'rtasida mantiqiy bog'lanish yo'qligi bilan bog'liqdir.

Dalillar bilan tezis o'rtasida mantiqiy bog'lanishning bo'lmasligi "soxta ergashish" xatosi deyiladi.

Soxta ergashuv ko'pincha dalillar taqdim etilgan asoslarning mantiqiy maqomi bilan tezisni o'z ichiga oladigan hukmning mantiqiy maqomi bir-biriga muvofiq kelmasligi sababli yuz beradi. Oshkor qilishlikning ishlatiladigan xulosalar turlaridan qat'i nazar buzilishining tipik hollarini ko'rsatib o'tamiz.

(1) Torroq sohadan birmuncha kengroq sohaga mantiqiy o'tish. Masalan, dalillarda muayyan turdagi hodisalarning xususiyatlari bayon qilinadi, tezisda esa, garchi turning hamma belgilari ham jinsga oid emasligi ma'lum bo'lsa-da, butun jinsdagi hodisalarning xususiyatlari haqida asossiz ravishda so'z yuritiladi.

(2) Shartli tarzda aytilganlardan shartsiz tarzda aytilganlarga o'tish.

(3) Muayyan munosabatda aytilganlardan hech narsaga tegishli bo'lmagan narsalar haqida aytilganlarga o'tish. Masalan, agar muammoli, hatto juda ehtimol bo'lgan asoslarga tayanib, ishonchli tezisni asoslashga urinishsa ham bundagi oqibat soxta bo'ladi.

Soxta ergashuv xatosi tezisni asoslash uchun muhokama qilinayotgan tezis bilan mantiqiy bog'lanmagan dalillar keltirilgan hollarda ham yuz beradi. Shu tUSDagi ko'plab hiylalar orasidan quyidagilarini aytib o'tamiz:

Kuch bilan dalillash. Tezisni mantiqiy asoslash o'rninga nomantiqiy majburlash - jismoniy, iqtisodiy, ma'muriy, axloqiy-siyosiy va boshqa turdagi ta'sirlar ishlatiladi.

Bilmaslik bilan dalillash. Opponent yoki tinglovchilarning bexabarligi yoki bilmasligidan foydalanish va ob'ektiv tasdiqlanmaydigan hamda fanga zid bo'lgan fikrlarni ularga singdirishga urinish.

Foyda bilan dalillash. Tezisni mantiqiy asoslash o'rniga axloqiy-siyosiy yoki iqtisodiy jihatdan foydali ekanligi sababli ushbu tezisni qabul qilish tashviq qilinadi.

Sog'lom fikr bilan dalillash. Ko'pincha real asoslash o'rniga oddiy ongga murojaat qilish sifatida qo'llaniladi. Garchi sog'lom fikr tushunchasi ancha nisbiy bo'lsa-da, ko'pincha u, mabodo gap uy-ro'zg'ordagi buyumlar haqida ketmayotgan bo'lsa, unda yolg'on bo'lib qoladi.

Hamdardlik bilan dalillash. Aniq bir qilmishni real baholash o'rniga rahmdillik, insonparvarlik, hamdardlik ko'rsatishga chaqiriladigan hollarda namoyon bo'ladi. Odatda gap shaxsning sodir qilgan qilmishlari uchun hukm qilinishi yoki jazolanishi ehtimoli haqida ketadigan hollarda bunday dalilga murojaat qilinadi.

Sadoqat bilan dalillash. Tezisni haqiqiy tezis sifatida asoslash o'rniga sadoqat, yaqinlik, hurmatlash va shu kabilar yuzasidan uni qabul qilishga undashadi.

Obro'-e'tiborlilik bilan dalillash. Tezisni aniq asoslash o'rniga shaxsning obro'-e'tiborli ekanligi yoki jamoa nomining yuksakligi vaj qilib keltiriladi.

76. Paralogizmlar, sofizmlar va mantiqiy paradokslar

Fikr-mulohazadagi qonunlar va mantiq qoidalari buzilishi bilan bog'liq bo'lgan ataylab qilinmagan xato paralogizm deyiladi.

Qasddan, kimnidir chalg'itish niyatida bildirilgan yolg'on fikr odatda safsata (sofizm) deyiladi. Sofizm - bu nozik va niqoblangan yolg'on bo'lib, uning maqsadi - yolg'onni chin deb o'tkazishdir. "Sen nimaiki yo'qotmasang, shunga ega bo'lasan", degan fikr bunga misol bo'ladi. Sofizmlarni ishlatish umuman aldamchilik va yolg'on fikrni ilgari surish kabi nojo'ya ish deb hisoblangan. Sofizmlarning o'zi singari uni shu tarzda tushunish ham Qadimgi Gretsiyada paydo bo'lgan. "Sofizm" atamasini Aristotel joriy qilgan: u sofizمنى soxta donolik sifatida tavsiflagan va Zenonning aporiyalarini ham ular qatoriga kiritgan. Hozirgi vaqtda tadqiqotchilar sofizmlarni yuzaki tushunishdan o'zlarini tutishadi va sofizmlar mantiq rivojida katta rol o'ynagan, deb hisoblashadi.

Sofizmlar Qadimgi Gretsiyada keng tarqalgan va hozirgi tadqiqotchilarning fikricha, tafakkurning antik uslubining o'ziga xos xususiyatlaridan biri bo'lgan. Bunday xususiyat uning paradoksliligida ko'rinadi.

Paradoks - bu muayyan hukmning haqiqiyiligini ham, yolg'onligini ham, ya'ni hukmni ham, uning inkorini ham isbotlaydigan fikr-mulohazadir. Keng ma'noda olganda paradoks - bu umumiy qabul qilingan, qaror topgan, ortodoks fikrdan keskin farq qiladigan qoidadir. Nazariyada paradokslarning mavjudligi nazariyaning mukammal emasligidan dalolat beradi, paradoksning yechimi esa uning shundan keyingi rivojiga olib boradi. Ko'p hollarda sofizmlar paradokslarni o'z ichiga oladi. Hozirgi ingliz faylasufi B.Rasselning so'zlariga qaraganda, Zenonning o'z vaqtida sofizmlarga misol bo'lib xizmat qilgan aporiyalari u yoki boshqa shaklda fanda qadimgi davrlardan beri amal qilib kelayotgan makon, zamon va cheksizlikning qariyb barcha nazariyalari asoslariga daxldordir.

“Yolg‘onchi” soʻfizmi mantiq va semantikaning koʻplab eng muhim mavzulariga: haqiqatni belgilash, ziddiyat va dalilni talqin qilish, nomning maʼnosi bilan u ifodalaydigan obyekt oʻrtasidagi tafovut va shu kabilarga tegishli boʻladi. Fin faylasufi G. fon Vrigt yozganidek, soʻfizmlarni shunchaki oʻz yechimini kutayotgan muammolar deb emas, balki mushohada yuritish uchun xom material sifatida koʻrib chiqish lozim. Ular muhimdir, chunki ular haqidagi mushohada butun mantiq, demak jami tafakkurning eng fundamental masalalariga tegishli boʻladi.

MASHQLAR

1-mashq. Aylantirish orqali xulosa chiqaring.

- 1.1. Guruhimizning barcha talabalari aʼlochidirlar.
- 1.2. Hech bir bosqinchilik urushi adolatli emas.
- 1.3. Ayrim Yevropa mamlakatlarida monarxiya saqlanib qolgan.
- 1.4. Mantiq – falsafiy fan.
- 1.5. Ayrim urushlar adolatlidir.
- 1.6. Ayrim guvohlarning koʻrsatmalari ishonchli emas.
- 1.7. Ayrim kelishuvlar bir tomonlama emas.
- 1.8. Hamma yoʻllar Rimga olib boradi.
- 1.9. Hech kim abadiy yashamaydi.
- 1.10. Ayrim urushlar adolatli emas.

2-mashq. Oʻzgartirishning toʻgʻriligini tekshiring. Notoʻgʻri oʻzgartirishlardan toʻgʻri xulosalar chiqaring.

- 2.1. Ayrim qoʻziqorinlar zaharlidir.
Ayrim qoʻziqorinlar zaharsiz emas.
- 2.2. Ayrim mevalar isteʼmol qilinadigan emas.
Ayrim mevalar isteʼmol qilinadigandir.
- 2.3. Olam cheksizdir.
Olam chekli emas.
- 2.4. Sudning hech bir qarori asoslanmagan boʻlmasligi kerak.
Sudning har qanday qarori asoslangan boʻlishi kerak.
- 2.5. Ayrim talabalar – aʼlochi.
Ayrim talabalar – aʼlochi emas.
- 2.6. Ayrim iqtisodchilar bankir emas.
Ayrim iqtisodchilar bankir emas.
- 2.7. Ayrim fanlar ijtimoiy fanlardir.
Ayrim fanlar ijtimoiy fanlar emas.
- 2.8. Din ilmiy bilimlar bilan kelishmaydi.
Din noilmiy bilimlar bilan kelishadi.
- 2.9. Davlat hamisha mavjud boʻlgan.
Davlat hamisha mavjud boʻlmagan.
- 2.10. *Insonga xato qilish xos.*
Insonga xato qilish xos emas.

3-mashq. Agar mumkin bo'lsa, predikatga qarama-qarshi qo'yish yo'li bilan xulosa chiqaring, uni aylantirish va almashtirish yordamida tekshiring.

Namuna: (A) Har qanday davlat (S) rahbar tashkilotdir (R)

(E) Hech bir rahbar bo'lmagan tashkilot (R-emas) davlat emas (S)

Aylantirish va almashtirish yordamida tekshiramiz:

(A) Har qanday davlat (S) rahbar tashkilotdir (R)

(E) Hech bir davlat (S) rahbarmas tashkilot emas (R-emas)

3.1. Barcha soliqchilar iqtisodchidir.

3.2. Ayrim faylasuflar mantiqshunos emas.

3.3. Ayrim vrachlar neyroxirurgdirlar.

3.4. Hech bir talaba-iqtisodchi biokimyoni o'qimaydi.

3.5. O'zbekiston fuqarolari sifatli tibbiy xizmat olish huquqiga egadirlar.

3.6. Rasman siyosiy mustaqillikka erishgan ayrim davlatlar haqiqatda mustaqil emas.

3.7. Ayrim qushlar sayroqidir.

3.8. Hayvonlarning ayrim reflekslari shartsiz emas.

3.9. Guruhimizning barcha talabalari o'zlashtiruvchilardir.

3.10. Hech bir bosqinchilik urushi adolatli emas.

4-mashq. Sillogizmni to'la tahlil qiling. xulosa va usullarni, o'rta, kichik va katta atamalarni, katta va kichik asoslarni ko'rsating. Atamalar o'rtasidagi munosabatni doiraviy chizmasida tasvirlang.

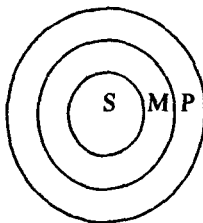
Namuna: 1. Ikkinchi bosqichning barcha talabalari (M) mantiq fanini o'rganadilar (R)

2. Sardor-ikkinchi bosqich talabasi (M)

3. Sardor (S) mantiq fanini o'rganadi (R)

1-hukm-katta asos, 2-hukm-kichik asos, 3-hukm-xulosa.

Doiraviy chizmasi:

4.1. Hamma tabiiy hodisalar materiyaning maxsus shaklidir. Kimyoviy elementlar tabiiy hodisalardir. Demak, kimyoviy elementlar materiyaning mahsus shaklidir.

4.2. Hech bir sayyora o'zicha mustaqil nurga ega emas. Mars-sayyora. Demak, Mars o'zicha mustaqil nurga ega emas.

4.3. Barcha metallar elektr tokini o'tkazadi. Ba'zi qattiq jismlar metallidir. Demak, ba'zi qattiq jismlar elektr tokini o'tkazadi.

4.4. Hech bir bola maktabdan chetda qolmasin. Ko'chamizdagilarning ba'zisi – bolalar. Demak, ko'chamizdagilarning barchasi maktabdan chetda qolmasin.

4.5. Hech qanday bosqinchilik urushi adolatli urush emas. Xalqlarimizning fashistlar Germaniyasiga qarshi urushi adolatli urushdir. Demak, xalqlarimizning fashistlar germaniyasiga qarshi urushi bosqinchilik urushi emas.

4.6. barcha metallar elektr tokini o'tkazadi. Barcha jismlar elektr tokini o'tkazmaydi. Demak, ba'zi jismlar metal emas.

4.7. Barcha ruhoniylar dinga ishonadi. Barcha ruhoniylar – insonlar. Demak, ba'zi insonlar dinga ishonadi.

4.8. Ba'zi partiyalar biznesmenlarning manfaatini ifodalaydi. Barcha partiyalar – siyosiy tashkilotdir. Demak, ba'zi siyosiy tashkilotlar biznesmenlarning manfaatini ifodalaydi.

4.9. Barcha prokurorlar – yuristdir. Barcha prokurorlar – shaxmatchi. Ba'zi shaxmatchilar yuristdir.

4.10. Hech bir dotsent talaba emas. Barcha talabalar imtixon topshirishi zarur. Ba'zi imtixon topshirishi zarur bo'lganlar dotsent emas.

5-mashq. Asoslardan xulosa chiqaring. Xulosaning to'g'riligini doiraviy chizmalar yordamida tekshiring.

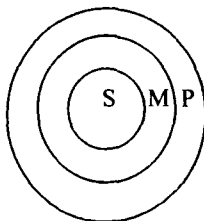
Namuna: 1. Asoslarni yozamiz:

O'zbekiston fuqarolari (M) qonunga rioya qilishlari shart (R).

Valiev (S) O'zbekiston fuqarosi (M)

2. xulosa chiqaramiz: Valiev (S) qonunga rioya qilishi shart.

3. Xulosaning to'g'riligini doiraviy chizma yordamida tekshiramiz.

5.1. Ayblanuvchi himoya huquqiga ega. N-ayblanuvchi. Demak, ...

5.2. Guruhimizning barcha talabalari imtixon topshirdilar, lekin Bo'riev imtixon topshira olmadi. Demak, ...

5.3. Urushni targ'ib qilish – davlat jinoyati, davlat jinoyatlari esa jazolanadi.....

5.4. Umumiy hissadorlik mulkining har bir a'zosi umumiy boylikdan o'z ulushini talab qilishga haqlidir. V-umumiy xissadorlik mulkining qatnashchisi. Demak, ...

5.5. Ikki o'zaro zid hukm bir vaqtning o'zida xato bo'lish emas. Bu hukmlar o'zaro ziddir. Demak, ...

5.6. Quyosh tizimidagi barcha sayyoralar quyosh atrofida aylanadi. Oy quyosh atrofida aylanadi. Demak, ...

5.7. Hech bir sut emizuvchi qush emas. Ba'zi sut emizuvchilar tog'da hayot kechiradi. Demak, ...

5.8. Ba'zi mediklar voleybol o'ynamaydi. Barcha mediklar o'z hunarining mutaxassisisi. Demak, ...

5.9. Hech bir qush chivin emas. Barcha qushlarning qanoti bor. Demak, ...

5.10. Barcha daraxtlar o'simlik. Hech bir o'simlik suvsiz yashay olmaydi.....

6-mashq. Asoslardan xulosa chiqaring, sillogizmning figurasini aniqlang. Figuralar qoidalari yordamida xulosaning zaruran kelib chiqish-chiqmasligini aniqlang.

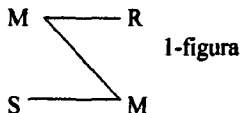
Namuna: 1. Asoslardan xulosa chiqaramiz.

Ayrim ijodkorlar (M) yozuvchidirlar (R)

Umarov (S) – ijodkor (M)

Umarov (S) yozuvchidir (R)

2. Figurasini aniqlaymiz:

3. Katta asos qoidasi buzilgan (katta asos umumiy bo'lishi kerak).

6.1. Oliy o'quv yurti barcha talabalari mantiq fanini o'qiydilar.

Vali Oliy o'quv yurti talabasi emas. Demak,.....

6.2. Oliy o'quv yurti barcha talabalari mantiq fanini o'qiydilar.

Umarov mantiqni o'qimoqda. Demak.....

6.3. Ayrim talabalar – a'lochi. Umarov – a'lochi emas

6.4. Ayrim talabalar – a'lochi. Valiev – talaba .....

6.5. Ayrim vrachlar – neyroxirurg. Kengashda qatnashayotganlarning barchasi – neyroxirurglar.

6.6. Ayrim zobitlar – artilerist. Valiev – artilerist.

6.7. Barcha advokatlar oliy yuridik ma'lumotga ega. Valiev oliy yuridik ma'lumotga ega.

6.8. Biznes fakul'tetning barcha talabalari sport bilan shug'ulanadilar. Umarov biznes fakul'tetining talabasi emas.

6.9. Kontrabanda bilan shug'ullangan shaxs jinoiy javobgarlikka tortiladi. K. kontrabanda bilan shug'ullanmagan.

6.10. Ayrim jinoyatlar ongli ravishda qilingan. Bilmasdan tanaga jaroxat yetkazish – jinoyat.

7-mashq. Qilingan xulosa asosida munosabatning sifatini aniqlang. Xulosa sxemasini yozing.

Namuna: Qarshi Samarqanddan janubroqda. Samarqand Toshkentdan janubroqda. Demak, Qarshi Toshkentdan janubroqda.

Tranzitiv munosabat ($: xRy \wedge uRz \rightarrow xRz$)

7.1. A V ga teng. Demak, V A ga teng.

7.2. $A=V$, demak $A=A$ va $V=V$

7.3. x xodisasi u hodisasi bilan bir vaqtda sodir bo'lgan.

7.4. Oybek G'.G'ulomdan keyin tug'ilgan. A.Qahhor Oybekdan keyin tug'ilgan. Demak, A.Qahhor G'.G'ulomdan keyin tug'ilgan.

7.5. S predmeti D predmetidan ayrim belgilari bilan farqlanadi. Demak, D predmeti ham shu belgilari bilan S predmetdan farqlanadi.

7.6. Afrika hudud Amerika hududidan kichikdir, Amerika hududi esa Osiyo hududidan kichik. Demak, Afrika xududi Osiyo xududidan kichik.

8-mashq. Xulosa chiqarish, uning to'g'riligini aniqlang.

Namuna: Ali Vali bilan tanish. Vali Oybek bilan tanish.

Xulosa: Ali Oybek bilan tanish – zaruran kelib chiqmaydi, chunki "tanishlik" munosabati tranzitiv emas.

8.1. Ali Valining akasi.

8.2. Fotima – Umarning qizi.

8.3. Tinch okeani Atlantika okeanidan katta.

8.4. Tunis Misrdan sharqroqda, Misr Marokkidan sharqroqda.

8.5. Ali Zuxrani sevadi. Zuxra Sardorni sevadi.

8.6. Sulton Saifning tengdoshi.

8.7. Fotima Sultoni sevadi.

8.8. Momo Xavo Odam Atoning xotini.

8.9. Amudaryo Sirdaryodan kattadir.

9.10. Abduraxmon Jomiy Alisher Navoiydan ilgari tug'ilgan.

9-mashq. Shartli xulosadagi asoslarni toping va xulosa chiqaring.

Namuna: Agar havo buzilsa (R), ekskursiya qoldiriladi (q).

Agar ekskursiya qoldirilsa (q), biz teatrga beramiz (r)

Agar havo buzilsa, biz teatrga boramiz.

9.1. Agar bosh miyaning peshona qismi zararlangansa, shaxsning tashqi muhit bilan o'zaro ta'siri buziladi. Bunday holda inson voqelikni real idrok etmaydi va demak, vaziyatning quliga aylanadi.

9.2. Agar qorli qish va seryomg'ir bahor bo'lsa, tog' daryolari qirg'og'idan toshadi. Agar ular qirg'og'idan toshsa, uning suvlari yo'llarni yuvib ketishi mumkin. Agar yo'llarni suv bossa ularda harakat imkoniyati bo'lmaydi va natijada ko'pgina aholi punktlari xomashyo va oziq-ovqatsiz qoladi.

9.3. Agar uy-joyni almashtirish belgilangan qoidalarni buzish bilan amalga oshirilgan bo'lsa, almashuv sud tomonidan haqiqiy emas, deb topiladi. Haqiqiy emas, deb topilgan taqdirda tomonlar ilgari yashab turgan joylariga qayta ko'chib o'tishlari kerak.

10-mashq. Shartli asoslardan foydalanib, a) tasdiqlovchi, b) inkor qiluvchi moduslar bo'yicha xulosa chiqaring.

Namuna: Agar N. o'g'irlik bilan shug'ullangan bo'lsa (R), u jinoiy javobgarlikka tortiladi (q).

1. Tasdiqlovchi modus bo'yicha xulosa chiqaramiz:

N. o'g'irlik bilan shug'ullangan (R). Demak, jinoiy javobgarlikka tortiladi.

2. Inkor qiluvchi modus bo'yicha xulosa chiqaramiz:

N. Jinoiy javobgarlikka tortilmadi (7q). Demak,

N. o'g'irlik bilan shug'ullanmagan (7q).

10.1. Agar havo quruq kelsa, ekinlar quriydi.

10.2. Agar yaxshi notiq bo'lishini xohlasang, yaxshi va ifodalı o'qishing kerak.

10.3. Agar imtihondan qutilsam, sayohatga boraman.

10.4. Agar osmonni bulut qoplasa, oy ko'rinmaydi.

10.5. Agar yomg'ir yog'sa, yer nam bo'ladi.

10.6. Agar bu raqam 10 ga bo'linsa, unda 5 ga ham bo'linadi.

10.7. Agar sud bu hujjatning qalbakiligi haqida xulosaga kelsa, uni dalillar safidan chiqaradi.

10.8. Agar hujum qilinsa, himoyalanişing kerak.

10.9. Agar muhit hujayra uchun noqulay bo'lsa, uning funksiyasi asta-sekin kuchsizlanadi.

11-mashq. Katta va kichik asoslarni, natijani tushirib qoldirib, xulosa chiqarishni entimemaga aylantiring.

Namuna: TDIU ning barcha talabalari mantiq fanini o'rganadilar. Samadov - TDIU talabasi. Demak, Samadov mantiq fanini o'rganadi.

1. Katta asosni tushirib qoldiramiz:

Samadov - TDIU talabasi. Demak, u mantiq fanini o'rganadi.

2. Kichik asosni tushirib qoldiramiz:

TDIU ning barcha talabalari mantiq fanini o'rganadilar.

Demak, Samadov mantiq fanini o'rganadi.

3. Xulosani tushirib qoldiramiz:

TDIUning barcha talabalari mantiq fanini o'rganadilar. Samadov - TDIU talabasi.

11.1. Hukm oddiy yoki murakkab bo'lishi mumkin. "Elektron salbiy zaryadga ega" hukmi oddiy. Demak, u murakkab hukm emas.

11.2. Er-xotinlar bir-birlariga moddiy yordam berishga majburdirlar. M. va N - er-xotin, demak ular bir-birlariga yordam berishga majburdirlar.

11.3. Barcha kitlar - sut emizuvchi. Barcha dil'finlar - kit. Demak, barcha del'finlar - sut emizuvchi.

11.4. Barcha sut emizuvchilar umurtqali. Barcha del'finlar - sut emizuvchi. Demak, barcha del'finlar - umurtqali.

11.5. Fizikaning barcha qonunlari ob'ektivdir. Kvant mexanikasi qonunlari - fizik qonunlar. Demak, kvant fizikasi qonunlari ob'ektivdir.

12-mashq. Sillogizmning tushirib qoldirilgan qismini tiklang.

Namuna: Ayblanuvchi himoya huquqiga ega. Demak, L himoya huquqiga ega.

1. Xulosani topamiz: “L. (S) himoya huquqiga ega” (P).

2. Asos “Ayblanuvchi (M) himoya huquqiga ega (R) – katta asosdir chunki unda katta atama – xulosaning predikati mavjud.

3. Tushirib qoldirilgan-kichik atamani tiklaymiz: “L(s) – ayblanuvchi (p)”.

4. Sillogizm quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi: Ayblanuvchi (M) himoya huquqiga ega (r). L (s) – ayblanuvchi (M). Demak, L.(s) himoya huquqiga ega (r).

12.1. Diniy nikoh huquqiy ahamiyatga ega emas. Demak, P. va F. o‘rtasidagi nikoh huquqiy ahamiyatiga ega emas.

12.2. Mehnat shartnomasi yozma shaklda tuzilgan. Demak, u og‘zaki shaklda tuzilgan.

12.3. L. ayblanuvchi, shuning uchun himoya huquqiga ega.

12.4. Barcha O‘zbekiston fuqarolari bilim olish huquqiga ega. Xolmat – O‘zbekiston fuqarosi.

12.5. Barcha daraxtlar suv bilan hayot. Terak ham daraxt.

12.6. Hamma kosmonavtlar havo kemasida osmonga ko‘tarilgan. Jonibekov kosmonavt edi.

12.7. Hamma mustaqil davlatlar boshqa davlat bilan bevosita aloqa o‘rnata oladi. O‘zbekiston respublikasi – mustaqil davlat.

12.8. Hamma organizmlar parchalanadi. O‘simliklar - organizm.

12.9. Hamma o‘qituvchilar – pedagogdirlar. Xolmat - o‘qituvchi.

12.10. Hamma sayyoralar quyosh atrofida aylanadi. Yer quyosh atrofida aylanadi.

13-mashq. Quyidagi xulosalarni to‘la induksiya yordamida olish mumkinmi?

13.1. Butun hafta davomida havo issiq bo‘ldi.

13.2. Terma jamoaning barcha o‘yinchilari mashqqa keldilar.

13.3. Guruhimizning hech bir talabasi qoloq emas.

13.4. Barcha fuqarolar yashash huquqiga egadirlar.

13.5. Barcha baliqlar jabralari orqali nafas oladi.

13.6. Barcha daraxtlar nafas oladi.

13.7. Hech bir narsa sababsiz bo‘lmaydi.

13.8. Har qanday mexanik harakat issiqlikka aylanishi mumkin.

13.9. Har bir iqtisodchi savodlidir.

13.10. Ikkinchi bosqichning barcha talabalari tadbirda qatnashdilar.

14-mashq. Noto‘liq induksiya orqali chiqarilgan quyidagi xulosalarning ehtimolligi etarlimi?

14.1. Muqimiy, Furqat, Zavqiy ma‘rifatparvar demokrat shoirlardir. Demak, XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida yashagan o‘zbek shoirlari ma‘rifatparvar bo‘lganlar.

14.2. Karimning o'qishi kun sayin yomonlashib bordi. Shu bilan birga uning futbol o'yiniga qiziqishi ortib borganini kuzatdilar. Demak, Karimning o'qishi yomonlashuviga sabab uning futbol o'yiniga qiziqishidir.

14.3. Temir yo'lda signalizatsiya ishdan chiqqanligi aniqlangan kunda R. bu joyga yaqin edi. Uning esa brigadir bilan munosabati yomon edi. Shu faktga asoslanib, R. signalizatsiya vositalarini ataylab buzib qo'yganlikda ayblandi.

14.4. Bu matematikka qarang, - dedi logik. - U dastlabki 99 raqam 100 raqamidan kichik ekanligini bilib qolgan va u induksiya deb ataydigan metod yordamida har qanday raqam 100 raqamidan kichikdir deb xulosaga kelgan.

- Fizik, - dedi matematik, - 60 har qanday raqamga bo'linishiga ishonadi. U 60 raqami 1,2,3,4,5 va 6 sonlariga bo'linishini kuzatgan. U tasodifan olingan 10,20 va 30 raqamlarini ham tekshirgan. Ular ham 60 ga bo'linishidan, bu tajribaviy dalillarni yetarli deb hisoblab, shunday xulosaga kelgan.

- Ha, muhandisga qarang, - e'tiroz bildirdi fizik. - Muhandis barcha toq sonlar soddaligiga shubhalanadi. Hech bo'lmaganda 1 raqamini soddala hisoblash mumkinligini u isbotlaydi. Keyin 3,5 va 7 raqamlari keladi. Barchasi, shubhasiz, soddadir. So'ng 9 soni keladi - kutilmagan hodisa, 9 soddala son emasga o'xshaydi, lekin 11 va 13, albatta, soddala sonlardir. 9 soniga qaytamiz, - dedi u. - 9 soni eksperimentning xatosi deb xulosa chiqaraman. (Poya D Matematika i provdopodobnye rassujdeniya M, 1957).

15-mashq. Quyidagi munozarani qanday hal etmoq mumkin?

Qadimgi Gretsiyada o'tgan mashhur sofist Protagorning Evatl nomli bir shogirdi bo'lgan. Shogirdga ta'lim berganlik uchun to'lanadigan haqqa ikki muddat belgilangan va Evatl birinchi sud murofaasida yutib chiqqanidan keyin haqning ikkinchi yarmini to'lamoqchi bo'lgan. Lekin Evatl sud murofaasida yutib chiqqavermagandan keyin, Protagor sud orqali pulni talab qilish qaroriga kelgan va Evatlga bunday dilemma bilan murojaat qilgan: "Murofaamizda agar sen yutib chiqsang, u vaqtda sen menga haqni shartimizga muvofiq to'lashing lozim; agar sen murofaada yutqizib qo'ysang, u vaqtda sen menga haqni sud qaroriga muvofiq to'lashing lozim; lekin sen murofaada yo yutib chiqasan, yo yutqazib qo'ysan, va demak, baribir, sen menga tegishli haqni to'laysan". Evatl unga teskari delemma bilan javob qaytargan: "Murofaamizda agar men yutib chiqsam, u vaqtda men sud qaroriga muvofiq haqni to'lamasligim kerak, agar murofaada yutqazib qo'ysam, u vaqtda men, shartimizga muvofiq haqni to'lamasligim kerak, lekin men murofaada yo yutib chiqaman yoki yutqazib qo'yaman, demak, unday bo'lganda ham, bunday bo'lganda ham men tegishli haqni to'lamasligim kerak."

16-mashq. Quyidagi mulohazadan qanday metod bilan qanday xulosa chiqadi?

- Havo nasosi qalpog'i ichida havo bo'lgandagina, unda qo'ng'iroqning ovozi chiqadi. Agar uning ichida havo bo'lmasa, ovoz chiqmaydi.

17-mashq. Quyidagilar xulosaning qaysi turiga kiradi? Uning kamchiligi nimada?

- Ob-havoni kuzatib borish asosida xalq orasida hikmatli alomatlar tarqalgan. Masalan, “Qaldirg‘ochlar pastlab uchsa, yomg‘ir bo‘ladi”, “Kechqurungi shafaq qizg‘ish tovlanib ko‘rinsa, shamol bo‘ladi” va hokazo.

18-mashq. Quyidagi mulohazalarni tahlil qiling.

1) – Sen bu yopib qo‘yilgan odamni taniysanmi?

– Yo‘q.

– Bu – sening otang. Demak, sen o‘z otangni tanimaysan.

2) Yolg‘onchi o‘z yolg‘onchiligini tan olishi mumkin. Bu holda u rost aytadi. Lekin kim rost gapirsa, u yolg‘onchi emas. Demak, ehtimol, yolg‘onchi yolg‘onchi emasdir?

3) Timsoh qirg‘oqda turgan ayoldan bolasini tortib oldi. Ayolning bolamni ber deb yalinishiga timsoh shunday javob berdi:

- Men senga bolani qaytarib olishing uchun imkon beraman.

Bolani senga beramanmi, yo‘qmi? Top! Agar to‘g‘ri javob bersang, bolani qaytaraman.

O‘ylab turib, ona javob berdi:

- Sen menga bolani bermaysan.

- Sen uni olmaysan, - xulosa qildi Timsoh – Sen yo xato, yo rost gapirding.

Agar senga bolani bermasligim rost bo‘lsa, uni senga bermayman, aks holda aytganing to‘g‘ri bo‘lmaydi. Agar aytganing xato bo‘lsa, demak, sen javobni topa olmading va men bolani kelishuvga ko‘ra bermayman.

Lekin onaga bu muhokama ishonchli tuyulmadi.

- Agar men to‘g‘ri aytgan bo‘lsam, unda sen, kelishganimizdek, bolani menga berasan. Agar men bolani bermaysan, deb to‘g‘ri topa olmagan bo‘lsam, bolani menga berishing kerak, mening aytganim xato bo‘lib chiqadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Voyshvillo E.K., Degtyarev M.G. Logika. –M.: VLADOS-PRESS, 2001.
2. Getmanova A.D. Uchebnik po logike.– M.: CHeRo, 1996.
3. Ivanov V.A. Logika.– M.: BEK, 1997.
4. Ivlev A.A. Logika. M.: Gardariki, 1999.
5. Kirillov V.I., Starchenko A.A. Logika. –M.: Yurist, 1998.
6. Kurbatov V.I. Logika. Rostov-na-Donu: «Feniks», 1997.

Azamat Muxtarov, Ahmadjon Boboyev

Mantiq
O'quv qo'llanma

Muharrir: Kamilova D.J.

Musahhah: Sultanova D.X.

Litsenziya AI № 240 04.07.2013. Bosishga ruxsat etildi 17.05.2016 y.
Qog'oz bichimi 60x80 1/16. Shartli bosma tabog'i 6,6. Adadi 50 nusxa.
010-sonli buyurtma

“IQTISODIYOT” nashriyoti DUKning matbaa bo'limida chop etildi.
100003. Toshkent shahri O'zbekiston shohko'chasi, 49-uy.

